

ПЕРЕГУДА Є. В., СТОЙКО О. М., ДЕРЕВІНСЬКИЙ В. Ф.,
СЕМКО В. Л., МАМОНТОВ І. О., МІСЕРЖИ С. Д.

Політика енергоефективності та енергозбереження як чинник національної консолідації: проблеми формування та реалізації

Монографія

Київ 2018

ПЕРЕГУДА Є.В.
СТОЙКО О.М.
ДЕРЕВІНСЬКИЙ В.Ф.
СЕМКО В.Л.
МАМОНТОВ І.О.
МІСЕРЖИ С.Д.

**ПОЛІТИКА ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ
ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ ЯК
ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ
КОНСОЛІДАЦІЇ: ПРОБЛЕМИ
ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ**

Монографія

Київ 2018

УДК 323.1:620.9

П26

Рецензенти:

Гаран Ольга Володимирівна, доктор юридичних наук, професор

Кресіна Ірина Олексіївна, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України

Приймак Олександр Вікторович, доктор технічних наук, професор

Рекомендовано до друку Вченою радою Київського національного університету будівництва і архітектури (Прот. № 19 від 14 грудня 2018 р.)

Перегуда Є.В., Стойко О.М., Деревінський В.Ф., Семко В.Л., Мамонтов І.О., Місержи С.Д. Політика енергоефективності та енергозбереження як чинник національної консолідації : проблеми формування та реалізації : Монографія. Київ-Тернопіль : «Бескиди», 2018. 203 с.

Автори монографії вважають, що цілі та цінності, консенсус навколо яких консолідує індивідів в національні спільноти, формуються політикою не лише в етнокультурній, а й інших сферах суспільного життя, включно сферу енергоефективності. Тому, поряд з розглядом етнокультурних критеріїв консолідації, вони аналізують вплив на неї політики у цій сфері, її конструктивний потенціал з точки зору формування суспільних інститутів. На основі світового досвіду та тенденцій розвитку України вивчається роль в цьому як органів держави та місцевого самоврядування, так й громадянського суспільства. Досліджуються причини повільного залучення структур останнього до впровадження енергоефективних технологій. Концептуалізовано поняття «енергоефективних громад», «енергетичних кооперативів» тощо. Автори вважають за доцільне використання мережевого підходу при поширенні політики енергоефективності та енергозбереження. Вивчення нормативно-правового її забезпечення дозволило розпочати концептуалізацію такого напряму правознавчих досліджень як будівельне право.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами національної консолідації та політики енергоефективності та енергозбереження.

ISBN 978-967-567-119-7

УДК 323.1:620.9

© Перегуда Є., Стойко О., Деревінський В.,
Семко В., Мамонтов І., Місержи С., 2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
Розділ I. КОНСОЛІДАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ЯК ПОЛІТОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА: ДЕЯКІ АСПЕКТИ.....	8
1.1. Неоінституціоналістський підхід до консолідації суспільства.....	8
1.2. Інституційні зміни як джерело суспільних новацій	17
1.3. Етнополітичні моделі національної консолідації: світовий досвід та оптимальний вибір України	27
1.4. Питання національної консолідації в нормативно-правових актах України	37
Розділ II. СУСПІЛЬНІ НАУКИ ТА ЯВИЩА ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ: НА МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ ПЕРЕТИНІ	45
2.1. Енергетичні транзити як предмет дослідження суспільних наук.....	45
2.2. Нові підходи до вивчення політики енергоефективності та енергозбереження	52
2.3. Поняття енергоефективності та енергозбереження у безпековому вимірі.....	63
РОЗДІЛ III. СВІТОВИЙ ДОСВІД ПОЛІТИКИ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ	76
3.1. Енергоефективні громади як складова енергетичної політики	76
3.2. Енергетичні кооперативи як форма громадянського суспільства	82
3.3. Зарубіжний досвід довгострокових програм енергоефективності на прикладі ФРН	89
Розділ IV. ВПЛИВ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК.....	97
4.1. Інноваційний потенціал енергозбереження та енергоефективності: політичні аспекти	97
4.2. Політика енергоефективності та енергозбереження як чинник розвитку громадянського суспільства	112
4.3. Проблема переорієнтації соціальної бази політики енергоефективності та енергозбереження	121
4.4. Мережеві технології як інструмент поширення політики енергоефективності	126
4.5. Соціально-політичний характер питань енергоефективності та енергозбереження та їх місце в програмах політичних партій	129

Розділ V. ЕНЕРГОЕФЕКТИВНІСТЬ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ ЯК ЧИННИКИ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ	137
5.1. Енергонезалежність та консолідація суспільства.....	137
5.2. Постреволюційна консолідація суспільства у зовнішньополітичній сфері засобами політики енергоефективності та енергозбереження	143
Розділ VI. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКИ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ.....	152
6.1. Правове забезпечення державної політики енергозбереження в Будівництві.....	152
6.2. Правове регулювання сфери енергоефективності та енергозбереження як чинник інвестиційної активності в будівництві	156
6.3. Будівельне право як напрям правового регулювання. Принципи кодифікації будівельного законодавства	164
ВИСНОВКИ	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	181

ВСТУП

Дослідження присвячено актуальній суспільно-політичній проблемі. Лише більш або менш консолідовані соціальні спільноти будуть здатні відповісти на гострі виклики, які постають перед світом в цілому та окремими країнами в різних сферах суспільного життя, забезпечити елементарну соціальну стабільність та прогнозованість. Водночас нинішні тенденції соціального розвитку значною мірою спрямовані на поглиблення соціальної диверсифікації, зростання суперечностей між соціальними групами. Тому важливими завданнями суспільного управління в сучасних умовах є збереження консолідації тих суспільств, які вже функціонують тривалий час, та досягнення оптимального рівня консолідації тих, які знаходяться на етапі становлення.

Водночас суспільна консолідація є й науковою проблемою. Суть наукової проблеми полягає у наявності різних підходів до вивчення одного й того самого явища. Сучасна наукова література пропонує багато підходів до вивчення проблем консолідації суспільства. Серед дослідників відсутній консенсус не лише щодо конкретних шляхів її досягнення, а й щодо теоретичних підходів до аналізу цього процесу.

Збереження/досягнення консолідації пов'язане з формуванням консенсусу членів суспільств з приводу соціально значущих цілей та цінностей. Автори цієї монографії погоджуються з точкою зору дослідників, які вважають важливими об'єктами такого консенсусу та інструментами його досягнення історичну пам'ять, суспільні традиції, звичаї, мову, політичні орієнтації тощо. Водночас консолідацію не можна аналізувати ізольовано від процесів в інших сферах суспільства, зокрема економічній. Конкурентоспроможність суспільства значною мірою сприяє формуванню спільних рис національного світогляду, менталітету.

Забезпечення стабільності та консолідованості суспільств значною мірою залежить й від формування сталих відносин з навколишнім для людей середовищем. Недотримання цієї вимоги загрожує зростанням розриву між цілями, які ставить перед собою суспільство, та наявними ресурсами, якими воно може розпоряджатися. Тому серед актуальних

напрямів просування шляхом національної консолідації є забезпечення енергоефективності суспільства.

Адже консолідація, або консенсус з приводу суспільно значущих цілей, й означає досягнення максимального результату з точки зору розвитку соціуму за рахунок використання меншого обсягу зусиль, що витрачається. До цієї теми дотична навіть така консолідація, коли йдеться про її етнокультурні параметри. Наприклад, розв'язання проблеми державної мови – це шлях зробити більш ефективною суспільну комунікацію за умов мовного розмаїття суспільства.

Проте в нашому дослідженні ми виходили з тих ідей, які були висловлені В. Горбуліним, Е. Лібановою, О. Майбородою, М. Розумним та іншими вченими та згідно з якими національна консолідація суспільства передбачає консенсус не лише в етнополітичній, а й інших сферах, зокрема економічній. Вироблення прагматичних цілей є передумовою утвердження національного проекту. Розгляд питання національної консолідації «в домені єдиного гуманітарно-культурного простору», безперечно, є важливим, але гальмує артикуляцію інших чинників консолідації соціальної спільноти.

Це стосується, звичайно, й функціонування у суспільстві символічних систем. Адже власне перетворення на такі системи певних цілей та цінностей діяльності є передумовою їх становлення як об'єктів суспільного консенсусу, що означає консолідацію. Але такими символами можуть бути не лише факти етнокультурного життя (мова, історичні події, постаті тощо), а й явища інших сфер суспільного життя. Наприклад, ідеї енергозбереження та енергоефективності, в цілому енергонезалежності після Революції Гідності набули символічного значення для владно-політичних еліт України, особливо за умов військового конфлікту з Росією, яка тривалий час була монопольним постачальником до України низки енергоресурсів, й мають, на думку представників цих еліт, потенціал набуття такого самого значення для усього суспільства.

Характер досягнення будь-якої мети, яку суспільство ставить перед собою, залежить від вибору моделі суспільного розвитку. Належне моделювання сприяє накопиченню знань про сучасне та майбутнє й підвищенню прогнозованості розвитку. Водночас, усвідомлюючи існуючі

тенденції, зокрема поглиблення соціальної диверсифікації, ми припускаємо, що цей розвиток не буде уніфікованим, що йому буде властива полімодельність, зокрема й в рамках одного суспільства. Наша гіпотеза полягає у тому, що на різних рівнях суспільства водночас будуть реалізовуватися різні моделі політик в одній й тій самій сфері, зокрема й у сфері енергоефективності та енергозбереження.

Різні аспекти проблеми впливу явища енергоефективності та енергозбереження вже вивчалися у літературі. Здебільшого це відбувалося у межах природничих, технічних наук, економічної теорії, галузі публічного управління. Але при цьому часто ігнорують соціальні умови реалізації заходів підвищення енергоефективності. Проте ці сфери знаходяться на міждисциплінарному перетині не лише технічних наук та економічної теорії, а й політології, соціології, а також правознавства. Тому подальший аналіз енергоефективності та енергозбереження як наукової проблеми неможливий без дослідження її представниками суспільствознавчих дисциплін. Дана робота є однією з перших спроб авторів у напрямі розв'язання цієї проблеми. Як зауважує Ю. Козак, «проблема енергоефективності може бути поділена на два основних напрямки: використання альтернативних джерел енергії та економія існуючих»¹. У цій роботі більша увага звернута саме на другий аспект.

Автори висловлюють вдячність рецензентам та колегам, завдяки яким ця робота стала можливою. Зокрема, керівництву та усім колегам з Київського національного університету будівництва і архітектури і в першу чергу професору Віталію Плоскому, який є головним промоутером дослідження в університеті проблем енергоефективності та енергозбереження, зокрема й соціально-політичних аспектів цього явища, професору Олександрю Приймаку, професору Генріку Собчуку, Наталії Федоровій, які підтримували здійснення цього дослідження, та іншим колегам. В контексті дослідження правових засад політики енергоефективності та енергозбереження, проблем становлення будівельного права ми вдячні усім колегам, зокрема й з інших університетів України, які беруть участь у наукових конференціях «Будівельне право», які з 2017 року проводяться на базі КНУБА.

¹ Козак Ю.В. Принципи енергозбереження, які застосовуються в архітектурі.

РОЗДІЛ І. КОНСОЛІДАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ЯК ПОЛІТОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА : ДЕЯКІ АСПЕКТИ

1.1. Неоінституціоналістський підхід до консолідації суспільства

Консолідація суспільства є актуальною проблемою сучасного суспільно-політичного розвитку України. Незважаючи на сплеск патріотичних настроїв на фоні Революції Гідності та подальшої війни на сході країни, навіть емпіричний аналіз свідчить, що дуже гострими є суперечності між різними соціальними групами суспільства та політичними угрупованнями. Конфлікти між ними, багаторазово посилені зовнішньополітичними впливами, загрожують територіальній цілісності країни, стабільності її подальшого існування.

Водночас консолідація суспільства є й науковою проблемою. Проблема є науковою, якщо в середовищі вчених відсутній консенсус з приводу підходів до вивчення певних процесів та явищ. В данному випадку явища національної консолідації. Ми змушені констатувати, що наразі існує неспівпадіння, а часто й суперечності у поглядах науковців як на шляхи досягнення того стану суспільства, який слід вважати консолідованим, так й на саму мету політики національної консолідації, визначення моделі, за якою слід розбудовувати країну.

Так, якщо у третій чверті ХХ ст. в теорії модернізації національна єдність визначалася як передумова суспільної трансформації, її вихідний пункт², то у транзитологічних концепціях, які прийшли на зміну їм наприкінці століття, консолідацію суспільства, в першу чергу навколо ідей ринкових реформ та політичної демократії, тлумачили як кінцеву стадію трансформації.

Останнім часом, в контексті післяреволюційних реалій та війни на сході країни, з'явилися дослідження, присвячені проблемам консолідації сучасного українського суспільства. В першу чергу слід відзначити ґрунтовні праці авторських колективів під керівництвом В. Горбуліна³,

² Rustow D. Transitions to Democracy: Toward a Dynamics Model. P. 350.

³ Донбас і Крим: ціна повернення....

Е. Лібанової⁴, О. Майбороди⁵. Але аналіз цих та інших праць свідчить, що національна консолідація залишається проблемою, а серед дослідників відсутній консенсус з питання її моделі. Наприклад, зберігаються розходження щодо ідеологічних засад національної консолідації. Так, О. Рудакевич відстоює соціально-ліберальні її засади, на яких, на його думку, має базуватися процес розбудови української нації, натомість П. Гай-Нижник вважає, що в основу будівництва нації слід покласти консервативну модель.

Отже, визначення основних цілей політики консолідації держави та суспільства, механізмів її реалізації залишається завданням сучасної науки.

У теоріях модернізації «сучасне» (тобто модерне) суспільство тлумачили як індустріальне. Зокрема, Ш. Ейзенштадт його ознаками називав відокремлення економіки від традиційного способу життя, використання парової, електричної, атомної енергії, механізацію, автоматизацію, підвищення ролі переробної промисловості, торгівлі, сфери послуг тощо⁶. Цьому мали відповідати певні форми соціального, духовного, політичного життя. Залежно від пріоритетності цих ознак виокремлювались напрями вивчення суспільної трансформації. Але більшість теорій модернізації передбачали економічний детермінізм. Вважалося, що зміни у способах мислення віддзеркалюють зміни в економіці та політичному середовищі з певним часовим лагом⁷.

Розвиток країн, які встали на шлях модернізації, спростував багато положень її теорій, що призвело до їх витіснення з наукового поля⁸. Зокрема, не відбулося радикального розриву індустріального суспільства з традиційними цінностями. Крім того, виявилось, що модерне суспільство має різні інституційні виміри. Вже згадуваний Ш. Ейзенштадт зауважував, що кожне суспільство намагається дати свою оригінальну відповідь на

⁴ Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі.

⁵ Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь.

⁶ Eisenstadt S. N. Modernization: Protest and Change. P. 1–5.

⁷ Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. P. 7.

⁸ Капустин Б. Г. Конец «транзитологии»? О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия. С. 9.

модернізаційні виклики сучасності згідно з принципами та символами, закладеними в ході історичного розвитку⁹. Відбулася й поступова відмова багатьох вчених від лінійної схеми розвитку. А. Турен пише, що модернізація відбувається за хвилеподібним сценарієм, а фази модернізації змінюються контр- або антимодернізацією¹⁰. Причому стосується це усіх країн, включно так званих розвинутих.

На зламі 1970-тих – 1980-тих років у політології став стверджуватися підхід, який отримав назву неоінституціоналізму. В його рамках існували кілька напрямів, які характеризувалися не лише визнанням провідної ролі інститутів у формуванні політики, а й такими положеннями як визначення інститутів нормами та правилами, які обмежують діяльність суспільних акторів, виокремлення формальних та неформальних соціальних інститутів, долучення до аналізу політичної реальності широкої палітри суспільних явищ тощо¹¹.

Положення неоінституціоналізму детально проаналізовані у працях зарубіжних учених О. Зазнаєва, Д. Марча, Е. Остром, Д. Норта, С. Патрушева, Г. Пітерса, Т. Скокпол, К. Шепсле та багатьох інших, вітчизняних дослідників М. Кармазіної, Ю. Левенця, О. Рибій, М. Чабанної та ін. Нас цікавить, як неоінституціоналізм вплинув на розуміння національної консолідації суспільства.

Класичним для неоінституціоналістів стало визначення Д. Нортом інститутів як створених людьми обмежувачів, які структурують політичні, економічні та соціальні взаємодії¹². До таких обмежувачів він відносив норми, правила тощо. Саме це визначення вплинуло надалі на концепції суспільної консолідації. Зокрема, транзитолог Ф. Шміттер визначав її сутність як вибір, що веде до формування набору правил політичної гри, які є результатом домовленостей на підставі взаємної згоди¹³.

Тобто консолідація суспільства є вибором суспільних інститутів – у політичній, правовій, економічній, соціальній тощо сферах життя

⁹ Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. С. 261.

¹⁰ Touraine A. Modernity and Cultural Specificities. P. 451.

¹¹ Перегуда Є. В. Виконавча влада України : політико-правові аспекти модернізації : монографія. С. 37.

¹² North D. Institutions. P. 97.

¹³ Демократические переходы : круглый стол журнала «Полис». С. 30–52.

суспільства. На нашу думку, інститути не лише відображають суспільні цінності, а й поширюють їх шляхом як прямого примусу, так й символічного насилля. Відтак можна сказати, що саме інститути ці цінності й формують. Розвиток інститутів веде до зближення інтересів соціальних груп, формування спільних цінностей членів суспільства. Відштовхуючись від цього, ми схилиємось до думки, що Д. Растоу прикрасив ситуацію, коли писав, що національна єдність є вихідним пунктом модернізації. Наслідком модернізації є становлення інститутів суспільного управління, які й консолідують громадян у національні організми. Отже, консолідація – це результат модернізації, а, якщо ширше, суспільних реформ.

Особливо це стосується суспільств, яким властивий соціокультурний розкол. Консолідація таких суспільств неминуче формується в процесі здійснення реформ, досягнення в ході їх здійснення динамічного розвитку суспільства¹⁴. У такому суспільстві процес реформування матиме розбіжності, наприклад, у різних регіонах й лише результат реформ обумовлюватиме досягнення певного ступеня національної консолідації. Водночас прогрес консолідації корелюватиме не лише з успішністю реформ, а й з самим процесом їх здійснення, здатністю влади та суспільства проводити реформи без значних соціокультурних конфліктів.

Але у цій сфері є ще одна серйозна проблема. Як свідчить розвиток України та інших країн, соціальні інститути можуть не лише об'єднувати, а й роз'єднувати соціальні групи. Це відбувається тоді, коли інститути не є інклюзивними, коли вони відштовхують частину членів соціуму або змушують їх заради інтеграції до суспільства відмовлятися від цінностей, які важливі для цих індивідів, є наслідком багатовікового розвитку відповідних соціальних, регіональних, етнічних тощо груп.

Для соціокультурно розколотих суспільств ця проблема особливо гостра. Ті соціальні групи, які здійснюють пріоритетний вплив на формування суспільних інститутів, наприклад, ті, хто складає більшість соціуму, можуть таким чином конструювати інститути, щоб вони реалізовували лише їх інтереси та водночас ігнорували інтереси слабких груп суспільства, наприклад, меншин. За певних умов останні можуть

¹⁴ Перегуда С. В. Ibid. С. 58.

підкорятися більшості суспільства, зокрема, асимілюватися, а за інших – це призводить до розколу суспільства та зростання конфліктогенності, відтак консолідації не відбувається. Зокрема, це відбувається тоді, коли меншини отримують підтримку ззовні. Причому це може бути не лише підтримка від інших країн, а й «впертість» меншини, обумовлена її історичним шляхом, вкоріненістю традицій тощо.

Відтак інститути, які теоретично сприятимуть консолідації суспільства, для реалізації цієї функції мають бути інклюзивними, тобто інкорпорувати якомога ширшу палітру соціальних груп без насильницького зламу соціокультурної ідентичності членів останніх. Це ставить проблему перед тими, хто проектує ці інститути та реалізує відповідні проекти у соціокультурно розколотому суспільстві.

Важливим напрямом модернізації суспільства, який потенційно здатен об'єднати останнє, але водночас несе в цьому контексті й значні ризики, є трансформація політичної системи. Повернення у 2014 році України до моделі парламентсько-президентської республіки було, на нашу думку, не лише вимушеним, а й в цілому позитивним кроком. Водночас користь від деяких інших перетворень, які з цим пов'язані, не настільки очевидна. Наприклад, йдеться про реформу виборчої системи. Багато радикальних політичних сил налаштовані на повернення пропорційної системи. Їх пропозиції не передбачають повернення до тієї системи, яка існувала у 2006–2010 роках, а введення системи відкритих списків, яка, на їх думку, має стати інклюзивною. Ми вважаємо, що це не так, оскільки остання система є більш складною, до чого більша частина суспільства ще не готова. Відтак ми вважаємо, що з точки зору консолідації суспільства, зростання відповідальності політичних еліт та зацікавленості громадян у діяльності політиків найкращим варіантом було б повернення до мажоритарної системи.

Ще одним важливим напрямом інституційного вдосконалення українського суспільства, який отримав розвиток у постмайданних реаліях, є децентралізація суспільного управління. Теоретично це вигідно усім соціальним групам, включно національний центр, який позбавляється тієї відповідальності, яку він не здатен брати на себе. Ця політика дає територіальним громадам, етнічним та іншим соціальним групам змогу

самим визначати своє життя, що мало б призвести до підвищення довіри у суспільстві. Але, з одного боку, далеко не усі соціальні групи готові до того, щоб перехопити у центра певну міру відповідальності, з іншого – не завжди заходи цієї політики доходять до інституційного оформлення, а залишаються на рівні «разових» кроків, й не можна бути впевненими, що надалі політика не зміниться. Так, зростання частки субвенцій регіонам та об'єднаним громадам ще не гарантує, що бюджетом наступного року вони також передбачатимуться. Відтак політика децентралізації, яка імплементує демократичні засади консолідації суспільства, потребує більш чіткого інституційного оформлення, а це означає, що, раніше або пізніше, уникнути конституційних змін у цій сфері не вдасться.

Важливим механізмом консолідації суспільства є політика національної пам'яті. Відтак здійснення історичних досліджень, популяризація їх результатів, повернення історичних імен є надзвичайно актуальним напрямом націєтворення. Однак у багатьох випадках тактика її реалізації призводить до зворотніх результатів. Більше того, в умовах України та деяких інших країн складається враження, що відповідні заходи спрямовані не на поступове впровадження у свідомість нових елементів національної пам'яті, а, навпаки, умісне стимулювання конфліктогенності розвитку індивідуальної та колективної свідомості. Отже, ще однією проблемою є вірогідна розбіжність між кінцевими цілями та тактичними кроками політики консолідації суспільства. Ця політика вирішується вищевказаним шляхом надання суспільним інститутам більшої інклюзивності.

Хоча М. Розумний й вважає, що важливою в процесі реалізації політики ідентичності є гуманітарна сфера, він водночас зазначає, що ця політика стосується не лише останньої, а й соціально-економічної та інших сфер¹⁵. У ґрунтовній праці колективу вчених під проводом Е. Лібанової, присвяченому інтеграції українського суспільства на нинішньому етапі, цілий розділ присвячений економічним заходам, які б сприяли такій інтеграції¹⁶.

¹⁵ Розумний М. М. Політика ідентичності: основні завдання та механізми реалізації. С. 4.

¹⁶ Лібанова Е.М., Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін. С. 294–303.

Отже, потреба в модернізації України крізь призму консолідації суспільства зумовлена технологічною відсталістю вітчизняної економіки та соціальної інфраструктури, наявністю численних ліній соціокультурного розколу. Специфіка модернізації також зумовлена світовими тенденціями – становленням постіндустріального суспільства, розвитком комунікаційних технологій тощо. Відтак необхідність забезпечення консолідації в процесі модернізації соціокультурно розколотого суспільства вимагає надання пріоритету соціально-економічним цілям.

Кінцевою метою таких заходів, які мали б забезпечити консолідацію суспільства, є надання суспільству динамізму, підвищення рівня матеріального добробуту усіх без виключення соціальних груп, підвищення конкурентоспроможності України на зовнішніх ринках. В такому контексті важливими чинниками консолідації суспільства є розвиток освіти та науки, транспортних комунікацій, розвиток автомобіля та авіабудування тощо. Важливим напрямом, на нашу думку, є й енергоефективність та енергозбереження, на що чинна влада України звернула увагу майже одразу після Революції Гідності. Й хоча мотивація цього значною мірою була пов'язана зі складними зовнішньополітичними стосунками з Російською Федерацією, цей напрям політики має й стратегічний вимір. Події 2015–2017 років засвідчили тенденцію до перетворення енергоефективності та енергозбереження на повноцінний соціальний інститут, а політики у цій сфері – на важливий напрям саме публічної політики, не лише policy, а й politics¹⁷.

Для того, щоб не склалося враження, що автори ігнорують ті чинники консолідації, аналіз яких складає найвагомішу частку вітчизняних досліджень цього явища, автори повинні зазначити, що акцентування на політичних, економічних та інших аспектах консолідації не означає нівелювання етнокультурних її аспектів. Для аналізу останніх в якості вихідного методологічного орієнтиру, на нашу думку, варто взяти ідею Г. Ф. В. Гегеля про розрізнення «речі у собі» та «речі для себе». Набуття другого стану пов'язане з налагодження комунікації соціального

¹⁷ Перегуда Є. В. Політика енергоефективності та енергозбереження : необхідність нових підходів. С. 77.

суб'єкта з оточуючим середовищем. Саме у річищі такої концепції деякі сучасні вчені розрізняють поняття народу та нації. На їх думку, «такий феномен як «народ» отримує існування через суто онтологічні чинники такі як : кровне родство та спільне місце проживання (грунт). У цьому відношенні народ має таку виразну рису як самодостатність. Народ може існувати сам по собі, представляючи замкнений культурний простір». Натомість «нація» набуває існування виключно в силу тих міжкультурних зв'язків, в які вона вступає з іншими націями. ...Нація не може існувати сама по собі, будучи виключеною з культурної комунікації з іншими націями»¹⁸. Відтак слід зробити висновок про те, що національна консолідація досягається в процесі комунікації з іншими націями.

Але ця комунікація може відбуватись по-різному. Відомий канадський вчений Б. Кравченко, досліджуючи явище національної свідомості в Україні в останні десятиліття радянської влади, звернув увагу не просто на її зростання, а й на різницю якості такого зростання в середовищі різних соціальних груп. Наприклад, якщо у робітників промислових підприємств інтенсифікація національної свідомості здійснювалося на ґрунті протиставлення українців іншим народам Радянського Союзу, в першу чергу росіянам, то, чим більш високою була освіта громадян, тим менше у їх національній свідомості таке протиставлення відігравало роль. Зокрема, такого протиставлення не спостерігалось у тодішньої інтелігенції. Її національна свідомість була викликана не протистоянням, а якраз творчою взаємодією з національною свідомістю інших народів, з колами їх інтелігенції¹⁹. Саме з налаштованістю на позитивну комунікацію з іншими націями, етнічними групами пов'язані й деякі висунуті західними вченими моделі національної консолідації, зокрема ліберальна модель У. Кимлічки, концепція консоціальної демократії А. Лейпхарта тощо.

У вітчизняній науці прийнято поділяти нації на етнічні та політичні. Хоча, зазначимо, у ХХ ст. були сформульовані й інші підходи. Зокрема, Крейчі та Велімські поділяли нації на політичні, етнічні та повномасштабні, а критерії «етнічності» та «політичності» у них були

¹⁸ «В сравнении»: Национальный не значит народный. Несколько слов о культурологической дихотомии.

¹⁹ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.

іншими, ніж в концепції Майнеке. Деякі вітчизняні вчені пропонують альтернативу поділу націй на етнічні та політичні. Так, на думку М. Обушного, вийти за межі цієї дихотомії дає змогу концепт громадянської нації²⁰. Проте, враховуючи поширення у вітчизняній науці вказаного поділу націй на етнічні та політичні, ми все ж використаємо саму цю типологію.

Аналіз праць різних вчених свідчить, що в українській політології та навіть у політичному середовищі домінує концепт політичної нації. Точніше, майже усі вчені та політики декларують вірність цьому концептові, визнають, що українська нація складається з представників не лише українського етносу, а й інших етнічних груп українського суспільства. В цьому разі не зовсім зрозумілою, на перший погляд, виглядає оцінка відомої дослідниці Л. Нагорної, яка зазначає, що «в українському політичному дискурсі етнічний компонент поняття «нація», як правило, бере гору над політичним»²¹. На нашу думку, вона права. Справа в тому, що більшість учених, які декларують відданість концептові політичної нації, коли йдеться про конкретні параметри функціонування останньої, чомусь визнає консолідаційний потенціал лише за титульною етнічною складовою українського суспільства, українською мовою, культурою, відмовляючи в цьому іншим етнічним групам.

Друга суперечність полягає у тому, що у вітчизняній науці майже ігнорують той факт, що країни світу демонструють різні моделі політичної нації. Наприклад, французька модель передбачає асиміляцію як обов'язковий елемент, як передумову національної консолідації, натомість швейцарська модель асиміляцію заперечує та ґрунтується на принципі «єдність у різноманітті». Так, якщо у Франції публічно заборонене носіння паранджи, то швейцарська влада декларує відсутність у неї намірів щодо здійснення аналогічних дій²². Власне з таким розрізненням моделей політичної нації й пов'язана була необхідність

²⁰ Обушний М. І. Етнос і нація : проблеми ідентичності.

²¹ Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика : діапазон можливостей політичної лінгвістики. С. 160.

²² Власти Швейцарии не будут вводить запрет на ношение паранджи на общенациональном уровне.

вдосконалення класифікації Майнеке, зокрема, поява концепції Крейчі–Велімські.

Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що консолідація суспільства у сучасному суспільно-політичному контексті України вимагає розбудови таких суспільних інститутів, які були б інклюзивними з точки зору формування та реалізації політики у різних галузях суспільного життя. Це не гарантуватиме, що такі інститути обов'язково призведуть до консолідації суспільства, але в усякому разі без них така консолідація точно не відбудеться. Тобто інституційне будівництво є не достатньою, але необхідною її умовою. При цьому одними з найбільш пріоритетних слід визнати інституційні перетворення в економічній, соціальній сферах, інфраструктурі тощо. Ще однією умовою консолідації є демонстрація сторонами суспільної комунікації налаштованості на діалогічність (краще сказати, полілогічність), компроміс, взаєморозуміння, а також, що важливо, терплячість, розуміння, що консолідація суспільства – завдання на тривалий історичний час.

1.2. Інституційні зміни як джерело суспільних новацій

Зміна підходів до споживання енергії, що матиме прямий чи опосередкований вплив на цілу низку сфер суспільної діяльності, в тому числі й на соціальні відносини, неминуче супроводжується й зміною відповідних інститутів та правил гри, що є предметом тривалих наукових дискусій.

Практично усі визначення соціальних інститутів тлумачать останні як відносно стабільні характеристики політичного та соціального життя (правила, норми, процедури), що структурують поведінку й не можуть бути моментально чи навіть просто легко змінені. Це становить основоположний принцип усіх шкіл інституційного аналізу²³. Якби інститути змінювалися так само часто, як владні структури або інші

²³ Ротстайн Б. Политические институты: общие проблемы. С. 167.

паралельно існуючі соціальні сили, то потреби в інституційному аналізі не існувало б.

В свою чергу Д. Норт стверджував, що процес інституційних змін зазвичай носить інкрементальний, поступовий характер, а не відбувається спонтанно. Це пояснюється насамперед стійкістю неформальних обмежень, прийнятих суспільством. Якщо формальні правила можна змінити досить швидко шляхом прийняття нових нормативно-правових актів, то неформальні традиції й звичаї майже не підвладні свідомим зусиллям індивідів і не можуть відразу змінитися як реакція на зміну формальних правил²⁴. При цьому Д. Норт визнає, що інститути не завжди створюються для того, щоб бути соціально ефективними; вони швидше покликані слугувати інтересам тих, хто займає позиції, що дозволяють впливати на формування нових правил.

Для обґрунтування своєї позиції Д. Норт вводить поняття «ефект блокування»²⁵, який проявляється у тому, що уже прийняте рішення досить важко скасувати. Це відображає роль інститутів як запобіжників при спробах вплинути на характер соціальних змін, а також вказує на здатність суспільства до збереження основної траєкторії соціальних змін за рахунок наявної інституційної структури. З точки зору неінституційного підходу інституційна пастка – це неефективна стійка норма або ж інститут, що може самопосилюватися. Її стійкість означає, що домінування неефективної норми, яка призвела до сильних заворушень, може завести систему до інституційної пастки.

Проблема інституційних пасток привернула увагу низки дослідників, які вивчають політичні та економічні процеси у перехідних країнах. Завдяки цьому ефекту довгостроковий характер соціальних змін, незважаючи на непередбачуваність еволюції конкретного суспільства в короткостроковій перспективі, цілком можна передбачити з досить високою ймовірністю.

Як вважає Р. Гудін, інститути можуть змінюватися у результаті: 1) чистої випадковості або дії непередбачуваних обставин: взаємодія різних інститутів може призвести до виникнення абсолютно нового

²⁴ Норт Д. С. 66.

²⁵ Ibidem. С. 23.

непередбаченого типу; 2) еволюційних змін: інститути, що відповідають вимогам певного етапу історичного розвитку, змушені трансформуватися під впливом певного відбіркового (селективного) механізму; 3) продуманих стратегічних кроків агентів політичної дії²⁶.

Г. Пітерс виокремлює два типи інституційних змін²⁷. Перший – внутрішня інституціоналізація (деінституціоналізація), вагомий внесок у дослідження якої вніс С. Хантінгтон. Він визначив перелік критеріїв інституціоналізації: адаптивність, комплексність (внутрішня структура, диференціація), автономність (здатність діяти без зовнішніх акторів), когерентність (здатність приймати інтегровані й координовані рішення). Разом з К. Гьотцем Г. Пітерс пропонує доповнити цей список конгруентністю (співвідношенням між відносинами всередині інституту та соціальними відносинами, між цінностями еліт та мас), а також ексклюзивністю. До другого типу Г. Пітерс зараховує зміни цінностей та/або інституційних структур. На його думку, інститут може зберегти форму, але змінити зміст та ступінь впливу на індивідів, з якими він взаємодіє.

П. Ді Маджіо та В. Пауел для пояснення зміни, виникнення та еволюції інститутів, які вони розуміють як організації, запропонували концепцію інституційного ізоморфізму. Згідно з нею сукупність організацій утворює певні організаційні поля, що, поступово трансформуючи ці організації, роблять їх схожими між собою – ізоморфними. При цьому процес структурування організаційного поля вимагає дотримання чотирьох умов: 1) у процесі функціонування відбувається посилення взаємодії організацій; 2) з'являються міжорганізаційні структури (союзи, об'єднання організацій); 3) зростає рівень інформаційного навантаження на організації; 4) організації починають ідентифікувати себе як частину організаційного поля, що сприяє їх активній взаємодії з іншими організаціями.

Ізоморфізм, тобто процес гомогенізації організацій, які належать до певної сукупності, може набувати конкурентної або інституційної форми. Конкурентний ізоморфізм передбачає прагнення організацій відповідати

²⁶ Goodin R. E. Laundering preferences. P. 75–102.

²⁷ Peters G. B. Institutional theory in political science : The «new institutionalism». P. 17.

вимогам ринкового середовища, конкурувати не лише в економічній, а й в політичній та соціальній сферах. Інституційний ізоморфізм реалізується у результаті: а) примусових змін через формальний чи неформальний тиск з боку інших інституцій-організацій чи виникнення проблем з легітимністю інститутів; б) наслідування, модифікації за зразком інших інститутів у випадку невизначеності; в) професіоналізації, коли для підвищення своєї ефективності інституції-організації віддають перевагу підвищенню спеціалізації у певній сфері ²⁸.

Очевидно, що деякі політичні інститути (конституція, державний устрій, виборча система) особливо цінуються за стабільність і незмінність. Однак навіть вони піддаються змінам, джерело яких залежить від підходу, якого дотримується дослідник. Загалом усі основні підходи до інституційного аналізу (економічний інституціоналізм, інституціоналізм раціонального вибору та історичний підхід) стикаються з проблемами у поясненні інституційних змін. Інституційні зміни часто мають місце лише тоді, коли проблеми інтерпретації правил та примусу до їх виконання відкривають акторам нові можливості реалізовувати «старі» правила по-новому.

Іншими словами, усі ці варіанти інституціоналізму не дають відповідь на питання, чому з часом інститути зміцнюються і змушують шукати джерела інституційних змін у зовнішньому впливі. Таким чином, вони не можуть стати основою для розробки загальної теорії змін, яка б враховувала як зовнішні, так й внутрішні джерела змін.

У науковій літературі автори часто виділяють внутрішні (тобто ендогенні) та зовнішні інституційні зміни, відмінності між якими на практиці досить складно встановити. Більше того, вчені часто відрізняють типи інституційної еволюції, акцентуючи увагу на залежності від шляху розвитку у становленні інститутів. Якщо інституційні домовленості працюють на вирішення соціальної дилеми, тоді проблеми, які вони повинні вирішити, породжуються двома джерелами. По-перше, це може бути зовнішнім впливом на стратегічний вибір чи уподобання індивідів, підпорядкованих цьому інституту. Так, наприклад, виявлення значних

²⁸ Ди Маджио П. Дж., Пауэлл У. В. Новый взгляд на «железную клетку»: институциональный изоморфизм и коллективная рациональность в организационных полях. С. 35–37.

покладів нафти та мінеральних ресурсів може підштовхнути керівництво країни до придушення опозиції, встановлення авторитарного політичного режиму. Як показує цей приклад, шок навколишнього середовища сприяє перегляду інституційної домовленості, оскільки актори мають нові уподобання чи нові стратегії, доступні їм.

Середовище також може різко змінитися через неочікувані результати виборів чи фінансову кризу, що можуть призвести до порушення рівноваги і створити передумови для інституційної реформи. До певної міри зовнішні чинники надають достатні пояснення інституційних змін. Однак навіть на перший погляд найбільш «зовнішні» джерела зміни часто вкорінені в існуючій інституційній структурі. Відкриття ресурсів може бути зовнішнім, однак рішення про розвиток цього сектору економіки, перетворення на експортера ресурсів та використання ренти від їх видобутку та реалізації для політичних цілей є функцією діючих інститутів країни, включаючи її політичний режим²⁹. З іншого боку, багато прикладів інституційної зміни виходять з процесу, що по факту видається передбачуваним. У цих ситуаціях інституційна зміна вважається внутрішньою до інституційних рамок як таких, тобто виступає другим джерелом трансформацій. Стимули, створені інституційною рамкою, змушують індивідів вживати кроків, які ослаблюють інститут та змінюють його. Відомим прикладом такої внутрішньої інституційної зміни є запропонована К. Каррубою модель внутрішньої зміни: появи незалежності судів за федеративного устрою держави³⁰. У федерації суди змушені вирішувати суперечки між суверенними одиницями з власною політичною базою підтримки без наявності інструментів примусу до виконання своїх рішень. Оскільки суди не схильні приймати рішення, що будуть проігноровані, вони змушені вирішувати суперечки таким чином, щоб обидві сторони погодилися на добровільне виконання судового рішення. Водночас суверенні одиниці залежать від виборців, зацікавлених груп, які можуть й не погодитися на виконання рішень суду. Останні, в свою чергу, очікують, що суд прийматиме рішення, що відповідатимуть їх

²⁹ Haber S., Menaldo V. Do natural resources fuel authoritarianism: A reappraisal of the resource curse. P. 1–26.

³⁰ Carrubba C. J. A model of the endogenous development of judicial institutions in federal and international systems. P. 55–69.

особистим інтересам. Така зміна уявлення створює політичний тиск на суверенних позивачів, які в свою чергу роблять так, що суд прийматиме щораз агресивніші рішення, а не орієнтуватиметься на досягнення згоди між конфліктуючими сторонами. Іншими словами, модель Карруби свідчить, що стратегія суду щодо досягнення рівноваги з часом змінює переконання таким чином, що поведінка, спрямована на досягнення рівноваги, також змінюється.

Вивчення інституційної зміни ставить додаткові питання щодо способу, яким інституційні інновації пов'язані з попередніми інституційними домовленостями. Однією з складних та перспективних сфер досліджень є залежність від шляху розвитку в еволюції інститутів (ефект колії /«стежка залежності»/). З цього погляду конкретний вибір, зроблений щодо інституційних правил у конкретний період часу, впливає на варіанти та стимули, які стоять перед інституційними розробниками на наступному етапі. З одного боку, залежність від попереднього шляху розвитку створює ризик ослаблення систематичного вивчення інституційної зміни: якщо унікальні, специфічні чинники є критичними для розуміння інституційного розвитку, тоді передбачувана і узагальнена теорія інституційної зміни видається недосяжною. Більш перспективним є підхід, за якого інститути розвиваються й самі по собі, а не в результаті рішень, прийнятих акторами.

Інституційні інновації загалом змінюють старі правила чи співіснують одночасно з ними. Результатом є те, що у будь-який інституційний розвиток слугує не для створення нових наборів правил чи стимулів, що існують у вакуумі, а для взаємодії зі старими домовленостями. Цей підхід знову ускладнює мету вивчення інституційних впливів, оскільки індивідуальні інституційні правила можна зрозуміти лише у контексті існуючих інститутів, на яких вони побудовані. Однак це також дає змогу зрозуміти причини, чому ми вважаємо раптовими зміни інститутів, що видаються результатами поступових змін у часі.

Згідно класичних постулатів інституціоналізму інституційні зміни є постійним процесом кількісних та якісних змін, модифікації різноманітних політичних, соціальних, економічних, правових інститутів

тощо. Вони можуть відбуватися природним шляхом або раціональним – учасники роблять вибір тієї чи іншої моделі чи правила, виходячи з власних інтересів та очікувань щодо майбутнього. Однак науково-теоретичне осмислення суті інституційних змін не може обмежуватися лише аналізом мотивів учасників цього процесу, а вимагає врахування особливостей самої природи інститутів.

На думку С. Тенга, який зробив спробу розробки загальної теорії інституційних змін, реформатори змушені вирішувати три основні проблеми³¹. Перша полягає у обмеженості наших знань, що є іманентною характеристикою наукового пізнання. Якщо йдеться про просту ситуацію, то вона передбачає можливість оптимального рішення. Однак якщо складність зростає до необхідності укладання інституційної домовленості, що покращить становище певної соціальної групи чи значної частини акторів, то брак знань та інформації стає очевидним. Насамперед тому, що ніхто не може гарантувати, що нова інституційна угода справді покращить життя. Оцінити її наслідки можна буде лише після реалізації на практиці, коли вона стане складовою частиною суспільного життя.

Друга проблема полягає у надмірній кількості агентів³², які прагнуть змінити інститути. Переваги незначних за розміром спільнот у ході інституційних перетворень визнавалися ще Ш.-Л. де Монтеск'є та Дж. Медісоном³³, а складність узгодження інтересів значної кількості учасників розглядалася одним з основоположників інституційного підходу Д. Норт³⁴. Різні агенти мають власні міркування та уподобання щодо бажаного змісту й форми інституційної домовленості. За такої ситуації досягнення консенсусу серед такого різноманіття учасників є досить складним завданням.

Остання проблема безпосередньо пов'язана з тим, що більшість інститутів займається розподілом вигід і благ, що неминуче формує групи переможців та невдач серед агентів³⁵. Іншими словами, інститути можуть

³¹ Tang S. A general theory of institutional change. P. 8–9.

³² Young O. Political leadership and regime formation: On the development of institutions in international society. P. 297.

³³ Mesquita de B., Smith A., Siverson R., Morrow J. D. The logic of political survival. P. 49–50.

³⁴ Denzau A. T., North D. C. Shared mental models: Ideologies and institutions. P. 11.

³⁵ Peters G. B. Ibid. P. 37.

як врегулювати конфлікти інтересів, так й їх посилювати. Якщо запропоновані інституційні домовленості мають дистрибутивний результат, то агенти можуть відмовитися від їх підтримки, якщо вважатимуть, що інші отримають від них більше переваг, ніж вони. Навіть той факт, що нововведення покращать їх становище, не буде враховуватися акторами, якщо інші учасники отримають від нього більшу вигоду.

Більше того, якщо агенти вважають, що за новими домовленостями є майбутнє, то вони ще більше опиратимуться змінам, які закріплять несправедливий, на їх думку, розподіл вигод у довготривалій перспективі. Свого часу Р. Аксельрод та Р. Кохейн³⁶ стверджували, що у довгостроковій перспективі поведінка, заснована на співробітництві, є найкращою стратегією, а інститути збільшують ціну порушення правил та вигоду, отриману в результаті співробітництва. В умовах інституційної невизначеності актори роблять вибір на користь інститутів для її мінімізації, що зменшує ступінь анархії у міжнародній системі. Однак згодом Дж. Фірон довів, що в разі, якщо агенти в ході переговорів виходять з довгострокової перспективи, то вони ведуть жорсткіші торги щодо інституційних домовленостей, а це ускладнює співробітництво³⁷.

В свою чергу П. Пірсон³⁸ вказав на необхідність враховувати недоліки раціонального підходу до інституційних змін, який не передбачає, що, по-перше, актори можуть діяти не інструментально: виходити зі своїх уявлень про те, що є правильним, а не ефективним (інструментальним). По-друге, учасники інституційних угод можуть орієнтуватися насамперед на досягнення короткострокових, а не довгострокових, що є більш розумним, цілей, що особливо справедливо для політичної сфери, оскільки в умовах демократії політики змушені орієнтуватися на отримання перемоги на найближчих виборах. І, нарешті, результати реформ можуть виявитися неприйнятними для учасників (наприклад, розвиток сучасних інформаційних технологій відкриває нові можливості для взаємодії між громадянами та державою, але водночас і «віртуалізує» громадсько-політичне життя).

³⁶ Axelrod R., Keohane R. Achieving cooperation under anarchy: Strategies and institutions. P. 226–254.

³⁷ Fearon J. Bargaining, enforcement, and international cooperation. P. 269–305.

³⁸ Pierson P. The limits of design: Explaining institutional origins and change. P. 477–486.

У. Стрік та К. Телен вирішили зосередитися не так на передумовах проведення інституційних реформ та їх взаємозв'язку, скільки на суті пропонованих ними змін, точніше їх ставленні до старих та нових правил, що лежать в основі будь-якого інституту. На цій підставі вони виділили чотири основних типи інституційних змін³⁹: 1) заміщення – видалення існуючих правил та впровадження нових; 2) нашарування – впровадження нових правил, які діють одночасно з існуючими; 3) зміщення – зміни у зовнішньому середовищі не знаходять свого відображення у перегляді правил; 4) конверсія – нове застосування наявних інститутів та правил.

Заміщення має місце, коли існуючі правила замінюються новими. Такий вид змін може бути досить різким і включати радикальний перехід до нових інститутів, що є провідною темою досліджень теоретиків інституційних змін. Швидка ліквідація старих інститутів та їх заміна новими часто супроводжується революцією та іншими радикальними подіями у суспільному житті. Однак заміщення може бути тривалим, повільним та поступовим процесом, що має місце, коли після свого впровадження нові інститути починають безпосередньо конкурувати, а не доповнювати, зі старими. Нові інститути часто впроваджуються акторами, які є «невдахами» за старої інституційної системи. Якщо прихильникам останньої вдасться стримати тиск з боку переможених, то тоді може мати місце поступове заміщення. Наприклад, ринкові інститути, на які погодилася комуністична влада в Китаї, закладають основи нової інституційної системи, що прагне поєднати переваги ринкової економіки без широкого поширення демократичної політичної практики. Якщо з часом проринкові сили зміцнять свої позиції, то зможуть ослабити й поступово ліквідувати інститути, які існували за комуністичного правління.

Нашарування має місце, коли нові правила доповнюють («плюралізують»⁴⁰) або заміщують існуючі⁴¹. На відміну від заміщення нашарування не впроваджує повністю нових інститутів чи правил, а

³⁹ Streeck W., Thelen K. Beyond continuity: Institutional change in advanced political economies. P. 1–39.

⁴⁰ Schickler E. Disjointed pluralism: Institutional innovation and the development of the U.S. Congress.

⁴¹ Thelen K. How institutions evolve: Insights from comparative historical analysis.

передбачає лише доповнення або перегляд існуючих. Воно може мати наслідком суттєві зміни, якщо така інноваційність суперечить логіці інститутів або ускладнює їх діяльність. Процес нашарування часто має місце, коли інституційні конкуренти не в змозі реально змінити правила гри або ж здійснити заміщення – створити альтернативний інститут чи альтернативну систему. Замість цього вони співпрацюють з існуючою системою, вводячи в обіг нові або доповнюючи старі правила. Перевага такого способу інституційних змін полягає в тому, що опиратися на модифікації чи удосконалення інституту досить складно. Хоча зміни можуть видаватися на перший погляд незначними, однак у довгостроковій перспективі результати від їх ведення акумулюються й може відбутися процес перетворення кількісних змін у якісні, тобто утворитися новий інститут.

Зміщення («дрейф»⁴²) має місце, коли правила залишаються формально тими самими, однак їх зміст змінюється під впливом змін у зовнішньому середовищі, як результат зсуву в зовнішніх умовах. Якщо інститути не здатні адаптуватися до таких змін, то результат їх діяльності не відображатиме реальності.

Конверсія відбувається тоді, коли правила залишаються формально тими самими, однак тлумачаться та використовуються у новий спосіб. Ця невідповідність між правилами та їх використанням відрізняється від ігнорування правил, що характерно для зміщення. У даному випадку йдеться про те, що актори активно користуються подвійною природою таких інститутів, змушуючи їх виконувати нові функції та вирішувати нові завдання. Традиційний інституціоналізм у соціології аналізує безліч прикладів інституційних новацій, які працюють з існуючим вихідними умовами для пошуку розв'язань нових проблем. У деяких випадках конверсія є швидше результатом включення нових акторів або приходу до влади нової коаліції політичних сил, а не руйнуванням старих інститутів чи їх використанням для досягнення нових цілей. Однак у деяких випадках навіть ті, хто перебувають на узбіччі політичних процесів за наявних інститутів, можуть відмовитися від стратегії конверсії. Не маючи можливостей для руйнування інституту, вони радше скористаються його

⁴² Hacker J. Policy drift: The hidden politics of US welfare state retrenchment. P. 40–82.

амбівалентною природою для реалізації своїх завдань та посилення своїх позицій.

Часто інститути розглядають такими, якими вони є, й при цьому майже не приділяється уваги здатності окремих індивідів, груп або інших інститутів до створення інститутів того зразка, який сприяв би досягненню бажаних результатів у майбутньому. У низці випадків, наприклад, при використанні електоральних правил для підведення підсумків виборів, здатність правильно прогнозувати результати того чи іншого з проєктованих рішень досить висока. При аналізі інших структурних змінних, наприклад, при виборі президентського або парламентського типу правління, федерального або унітарного політичного устрою здатність прогнозування набагато нижче. Часто інституційні наслідки виникають при спробах «вирішити» інші проблеми⁴³.

Отже, поділ на прихильників внутрішніх та зовнішніх джерел інституційних змін є досить умовним і залежить від конкретної ситуації. Також слід враховувати зв'язок інституційних інновацій із наявними інституційними домовленостями (ефект колії). Загалом, відсутність чіткої відповіді на питання про джерело інституційних змін свідчить про теоретичну нерозробленість інституційного аналізу. Твердження про «важливість політичних інститутів» нічого не говорить про те, які інститути важливіші й для яких випадків. Інституційний підхід може мати цінність лише в рамках серйозної теорії, що дозволяє будувати гіпотези про те, чому певні актори, ресурси та інститути виявляються важливішими за інших.

1.3. Етнополітичні моделі національної консолідації: світовий досвід та оптимальний вибір України

Різноманітні виклики, джерела походження яких знаходяться всередині держави чи за її межами, не становитимуть небезпеки для

⁴³ Shepsle K. A. Studying institutions: Some lessons from a rational choice approach. P. 141–142.

країни за умови консолідованості суспільства. Залежність національної безпеки від згуртованості громадян є однією з актуальних тем наукового вивчення. Вона перебуває в полі пізнавального аналізу закордонних та українських дослідників. Серед них можна назвати К. Вітмана, І. Кресіну, К. Агєєву, Г. Луцишин, Р. Сунто, Ф. Фукуяму та ін. Питання моделей етнонаціональної політики піднімають у своїх працях М. Лазарович, В. Нахманович, Дж. Ротшильд, Е. Шилз, ван ден Берг, Е. Сміт та ін. Цінними для розуміння суті проблеми є праці, в яких піднімаються питання історичного досвіду етнополітики інших країн, наприклад, Т. Запорожця тощо.

Актуальність національної консолідації особливо зростає в реаліях війни Російської Федерації проти України. Важливо проаналізувати різні моделі національної консолідації та означити найбільш дієву для реалізації в сучасній політиці української держави.

Поняття «консолідація» розуміється як згуртування, об'єднання, зміцнення. В розрізі наших зацікавлень розглядаємо консолідацію як згуртування суспільства в напрямі зміцнення інститутів влади та громадянського суспільства на основі спільних національних цінностей, національних інтересів, національної пам'яті, національної візії. Себто утвердження такої спільноти, в якій громадяни незалежно від етнічного походження, віросповідання, культурних уподобань будуть співпрацювати та співдіяти для розвитку своєї держави, усвідомлюючи свою приналежність до спільного національного організму⁴⁴. Ключову роль у цьому процесі відводиться особистості та соціальним групам, які за допомогою консолідації суспільства забезпечують непорушність своїх прав і перспективної можливості різноманітного розвитку та самовираження. Варто погодитися з О. Туркевичем, що консолідація складається з певної дихотомії єдності та різноманітності. Дотримання певного співвідношення між єдністю та різноманітністю є одним з головних аспектів консолідації, що стимулює консолідаційні процеси в суспільстві та державі⁴⁵.

⁴⁴ Вітман К.М. Консолідація як політичний феномен: актуальність для України. С. 425.

⁴⁵ Туркевич О. Консолідація політичних партій в Україні.

Консолідаційні імпульси мають походити з боку державного правління та громадянського суспільства. Поєднання можливостей політичного правління та конструктивних самоорганізаційних практик сприятиме інтеграції соціуму, налагодженню партнерства між суспільством та владою. Витворене в процесі взаємодії консолідоване, мобілізоване, готове до самообмеження та боротьби за незалежність власної держави суспільство буде найважливішим ресурсом подолання різних внутрішніх та зовнішніх небезпек ⁴⁶.

Залежно від політичного режиму, стратегії державного розвитку, рівня розвитку громадянського суспільства, етнокультурної ситуації в країні тощо обирається система інструментарію досягнення цілей етнополітики. На думку В. Євтуха, суттю державної етнополітики є система принципів і практичних заходів держави, спрямованих на задоволення потреб різних етнічних спільнот, пов'язаних зі специфікою їх етнокультурного розвитку, регулювання міжетнічних відносин, усунення чинників міжетнічного напруження й міжетнічних конфліктів, забезпечення участі у державотворчих процесах різних структурних компонентів етнонаціональної структури суспільства ⁴⁷. Означене свідчить, що етнополітика держави спрямована на національну консолідацію спільноти країни. В різні історичні періоди та в різних країнах задіювалися певні моделі етнополітики. Такі як «плавильного казана», «етнічної мозаїки», «томатного соусу», «салатної миски», «ядра-периферії та внутрішньої колонізації», «етнокультурного нейтралітету», «етнокультурної справедливості» тощо. Усі вони фактично зводились до того, що держави інтегрували національні меншини, не змінюючи їх етнічну ідентичність, або були готові їх інтегрувати за умови їх відмови від своєї етнічної ідентичності ⁴⁸. Себто постають дві основні моделі етнополітики – плюралістична та асиміляційна. Вони могли реалізовуватися за допомогою радикальних або поміркованих методів.

Асиміляційна модель етнополітики передбачає інтеграцію суспільства шляхом повного зникнення меншин незалежно від тривалості

⁴⁶ Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь. С. 49.

⁴⁷ Євтух В. Б. Етнічність: енциклопед. довідник. С. 119.

⁴⁸ Андріяш В. І. Субсидіарна модель етнополітики в Україні. Державне управління: удосконалення та розвиток.

їх проживання на території держави. Е. Сміт зазначав, що «зазвичай членам знову введених етносів або етнічним емігрантам пропонувалося громадянство і мобільність в рамках загальної системи поділу праці в обмін на асиміляцію домінуючою політичною культурою та відмови від старих прихильностей і розмовних мов»⁴⁹.

Впродовж ХІХ й до початку 1960-тих років асиміляційна модель застосовувалась в етнополітичних практиках багатьох європейських країн та державах на інших континентах, включно зі США. В останній проголошувалося асиміляційне американське кредо, що передбачало націю, яка складається з індивідів, які роблять власний вибір, а не націю, що базується на непорушних етнічних громадах; американська нація творилася на громадянських засадах, допускаючи різноманітність у всіх виявах, не возвеличуючи багатокультурність, передбачаючи домінування англійської мови, права тощо⁵⁰.

Елементи асиміляційної моделі продовжують існувати у французькій етнополітиці, яка впродовж тривалого часу спрямовувалася на формування етнокультурної однорідності суспільства. У Франції заперечується саме існування етнічних меншин як особливих «національностей» у рамках єдиного народу, належність до якого визначається громадянством. Хоча в кожній людині залишається право виявляти свою індивідуальність (в тому числі культурну, релігійну або етнічну) на особистому, а не груповому рівні⁵¹.

Асиміляційні практики продовжують перебувати в етнополітичному арсеналі різних країн Центральної та Південної Америки, Африки та Азії як способи усунення сепаратизму й трайбалізму. На думку Р. Коршук, асиміляційна модель відіграла свою роль у становленні багатьох сучасних націй і надалі може використовуватися у м'якому варіанті, при застосуванні засобів та методів ліберальної демократії, в основі яких лежить право особи вільно робити вибір між добровільною асиміляцією та її уникненням⁵².

⁴⁹ Сміт Э. Д. Образование. Этнос и политика. С. 94

⁵⁰ Колодій А. Громадянське суспільство як основа міжетнічної толерантності. С. 50.

⁵¹ Запорожець Т.В. Историчний досвід етнополітики зарубіжних країн. С. 108, 111.

⁵² Коршук Р.М. Моделі етнополітики. С. 444.

На фоні піднесення боротьби за національне самовизначення у другій половині ХХ ст. виявилось очевидною деструктивність асиміляційних практик. Загроза міжетнічних конфліктів змусила уряди різних держав шукати нові моделі етнополітики. В багатьох демократичних країнах вдалися до впровадження плюралістичних моделей, що базувалися на толерантності й пошануванні всіх етнокультурних ідентичностей. Нова модель етнополітики, що отримала назву мультикультуралізму, передбачала «інтеграцію без асиміляції», утвердження єдності через різноманіття. Мультикультуралізм постав як особлива форма інтегративної, ліберальної ідеології, через яку поліетнічні та полікультурні національні суспільства реалізують стратегії національного порозуміння та стабільності на принципах рівноправності співіснування різних форм культурного життя⁵³. Завданням моделі мультикультуралізму є забезпечити консолідацію національної спільноти держави з одночасним збереженням її культурної багатоманітності. На переконання Р. Коршук, «політика мультикультуралізму прагне до органічного поєднання загальнонаціональної ідентичності та етнічних ідентичностей різноманітних груп, що населяють країну»⁵⁴.

В залежності від історичних традицій, етнокультурних, політичних, соціальних та інших умов різних країн політика мультикультуралізму може мати відмінності. Двома її основними виявами є «м'який» (або «слабкий») та «жорсткий» (або «твердий», «сильний») мультикультуралізм. «Жорсткий» мультикультуралізм передбачає відособленість етнокультурних груп і мозаїчність суспільства, домінування інтересів певних етнокультурних груп над інтересами суспільства як цілого. Політика «м'якого» мультикультуралізму сприяє процесам суспільної інтеграції, підтримує культурну різноманітність, захищає права і створює можливості для збереження самобутності етнічних груп паралельно із розвитком загальнонаціональної соціетальної культури і збереженням (а в молодих державах – формуванням)

⁵³ Куропятник А.И. Мультикультуралізм: проблеми соціальної стабільності поліетнічних обществ. С. 19.

⁵⁴ Коршук Р.М. Ibid. С. 447.

парасолько-подібної ідентичності, яка охоплює усіх громадян незалежно від їх етнічного походження⁵⁵.

Прихильники мультикультурної політики відзначають її важливість в сенсі недопущення асиміляційного гноблення слабших етнокультурних груп сильнішими, дієвість як засобу нейтралізації конфліктногенних ситуацій між етносами, здатність забезпечити рівноправність розвитку етнокультур, можливість сприяти зростанню єдності суспільства тощо.

Існують й не менш серйозні заперечення проти використання мультикультурної моделі етнополітики. Занепокоєність викликає загроза устійнення етнічної та соціальної відсталості та замкнутості, зміщення акцентування з інтересів особистості на групові інтереси етноспільнот, посилення «мозаїчності», розмивання етнокультурного ядра націй, руйнування громадянського суспільства, деконсолідація спільноти, посилення сепаратизму тощо. Наводиться як приклад Канада, де політика мультикультуралізму не призвела до відмови мешканців Квебеку створити окремих державний організм. Низка державних лідерів, зокрема канцлер Німеччини А. Меркель, колишній Прем'єр-міністр Великої Британії Д. Камерон, Президент Франції Н. Саркозі, заявили про провал моделі мультикультуралізму в їх країнах.

Низка дослідників вважають, що ще рано відкидати мультинаціональну модель етнополітики. Вона придатна до використання за умови врахування низки моментів, що призвели до критичних випадів проти її застосовування. Необхідно забезпечити реалізацію принципу різноманітності, що має автоматично виключати роздільність та сегрегацію. Етнокультурні групи мають взаємодіяти між собою, взаємозбагачуватись, інтегруватись в єдине суспільство, користуватись рівними правами й дотримуватись однакових обов'язків перед національною спільнотою держави.

Необхідно збільшити привабливість мультикультуралізму серед представників державоутворюючих етносів, унеможливити побоювання щодо розмивання етнокультурного ядра націй. В цьому контексті пропонується забезпечувати багатоманітність не меншин, а культур. На

⁵⁵ Колодій А. Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових державах із неконсолідованими націями.

переконав А. Колодій, це дозволило б «поширити принцип мультикультуралізму не тільки на національні меншини, а й на домінуючі етноси, які в нових незалежних державах є домінуючими лише номінально і потребують не меншої державної підтримки, ніж меншинні групи. Така модифікація доктрини зробила б її привабливою для етнокультурної більшості і її речників, а отже, й перспективнішою, а також мінімізувала б загрозу розмивання етнокультурного ядра націй і послаблення внаслідок цього національної єдності і державної міцності»⁵⁶.

На переконання багатьох дослідників громадянські нації в основному утворюються навколо етнокультурного ядра. Д. Александер називає його «серцевиною», якою в державі виступають заголовні, або титульні, етноси. Подібним чином поставали європейські нації, американська, австралійська та ін. В останніх солідаризуючими групами були англосакси, у країнах Південної Америки національна консолідація відбувається навколо метисових іспаномовних спільнот.

У стратегії національної ідентичності, поданій у звіті Програми розвитку ООН, акцентується на формуванні національних спільнот держав на основі етнокультурного ядра. Зокрема, рекомендується: запровадження єдиної офіційної мови як державної з її обов'язковим використанням в адмініструванні, державному управлінні, війську, у системі вищої освіти тощо; створення націоналізованої системи обов'язкової освіти на основі стандартних планів, у центрі яких мова, література, історія домінуючої групи; впровадження мови і культури домінуючої групи у державних ЗМІ та інші культурні інституції; загальнонаціональної символіки (свята, герої, топоніми тощо)⁵⁷.

На основі культури титульного етносу формується національна культура спільноти держави. Без загальнонаціональної культури (культурну серцевину якої становлять здобутки домінуючої етнічної групи) не може виникнути громадянська нація, що передбачає як політичні (територіальні), так й соціокультурні об'єднавчі інтегративи. У. Кимлічка означає таку спільну культуру соціетальною, що складається

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Конончук С. Політика багатокультурності та консолідація українського суспільства: проблеми і перспективи. С. 185–186.

зі спільної мови (кількомовні нації є нечисленними), спільних цінностей, спільних цілей та інтересів, спільної історичної пам'яті, спільних правових й соціальних засад, державної символіки тощо⁵⁸. На думку А. Колодій, без етнокультурної серцевини немає нації (ані етнічної, ані політичної, ані громадянської), а без нації немає належного рівня єдності народу та інтегрованості суспільства, тому процес державотворення залежить від успіху національної консолідації, зміцнення позицій заголовної нації та її культури⁵⁹.

Проведення інтеграційних заходів в напрямі національної консолідації спільноти є надважливим для української державності. Поступово вимальовуються ознаки солідаризованого суспільства, незважаючи на різноманітні фактори, що перешкоджають цьому. Серед останніх можна відмітити успадковані ціннісні відмінності, розмитість та амбівалентність ідентичності, нестачу історичних знань, асоціальність і слабку самоорганізованість громадян, соціальну відчуженість, відсутність належних зв'язків між владою і громадянами, недовіру між працівниками та власниками, відсутність соціального захисту, незацікавленість правлячої верхівки забезпечити ціннісну єдність. Великий бізнес (олігархат) не підтримує консолідацію етнокультурного ядра, натомість заради вузькогрупових інтересів (утримання при владі, накопичення капіталу) не підтримує інтеграційних процесів та зростання громадянської активності. Гальмують консолідацію російські впливи різного роду, зокрема маніпуляційні технології інформаційної війни, що дезінформують та дезорієнтують громадян.

Важливе значення для успіху національної консолідації держави відіграє ретельно сформована концепція етнополітики, яка має вибудовуватися з врахуванням утвердження загальнонаціональної ідентичності та надання можливостей для плекання ідентичності етнічних груп. Належним чином реалізована етнополітика сприятиме форуванню української громадянської нації, постання якої свідчитиме про життєздатність українського державного проекту. Необхідно погодитися з А. Колодій, що творити українську громадянську націю потрібно навколо

⁵⁸ Кимлічка В. Лібералізм і права меншин. С. 65.

⁵⁹ Колодій А. До питання про сутність, шляхи і стадії формування громадянської нації в Україні. С. 19.

українського титульного етносу через формування подвійної національної ідентичності (етнічної та територіальної)⁶⁰. Враховуючи недостатній рівень існуючої територіальної ідентичності українських громадян, М. Степико вважає, що саме українська етнокультурна «серцевина» спроможна прискорити процеси формування громадянської нації⁶¹.

Відкидання етнокультурного ядра з концепції конструювання української національної спільноти негативно позначиться на інтеграції суспільства. Свідченням цьому є події в Криму й на Донбасі. Автори національної доповіді «Україна: шлях до консолідації» відзначають, що «етнічний вимір ціннісних конфліктів зумовлений стереотипом етноісторичної та політичної думки щодо розуміння української громадянської нації як поліетнічного феномену, без врахування її етнічного ядра, яке становить національну більшість – етнічних автохтонів – українців (77 % населення за переписом 2001 р.)⁶². Про те, що громадянська нація не може не бути етнічно маркованою, твердить О. Майборода, який вимагає від державної етнонаціональної політики особливої уваги до «ідентичності титульного етносу, відмови від ідеалізованої національної конструкції. У якій він не є центральною ланкою, а лише однією з багатьох, тим більше, що поліетнічна українська нація залишається перспективою, а моноетнічна є принаймні поки що реальністю»⁶³.

Комплекс різноманітних факторів, серед яких можна відмітити різноманітні здобутки українців у спорті та економіці, переможні дві революції, незмінно впливає на відродження власної ідентичності етнічних українців. Останні події також прискорюють формування загальноукраїнської (територіальної) ідентичності серед національних меншин, які інтегруються в загальнодержавні процеси. Зростають проукраїнські та проєвропейські настрої. Як зауважують соціологи, відкривається «вікно можливостей» національної інтеграції спільноти держави. Цьому процесу потрібно надати динамічного поступу, оскільки

⁶⁰ Ibidem. С. 12-25.

⁶¹ Степико М.Т. Щодо поняття нації. С. 29.

⁶² Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь. С. 104.

⁶³ Майборода О.М. Проблеми і перспективи національного конструювання в сучасній Україні. С. 8.

серед суспільства продовжує побутувати роздвоєність між українською ідентичністю та «руським міром», який, щоправда, зі своїм антидемократизмом, самоізоляцією, пострадянськістю відштовхує багатьох. Себто інтегративною основою виступає українська етнокультура, яка нанизує політичні, соціально-економічні, духовно-моральні, мотиваційні смисли.

Зважаючи на особливості сучасного націо- та державотворення, найбільш оптимальною до умов та часу буде етнополітична модель м'якого мільтикультуралізму, що передбачає існування культури державотворчого етносу зі збереженням багатоманітності культур етнічних груп. На переконання А. Колодій, у такій інтерпретації інтегративний мультикультуралізм, що «злагоджує суперечності і сприяє порозумінню, що визнає актуальність для молодих національних держав перевіреного принципу: одна держава – одна домінуюча соціетальна культура, може бути прийнятним як орієнтир етнополітики для посткомуністичних суспільств, у тому числі й України, які змушені поєднувати завдання модерної і постмодерної епох»⁶⁴.

Певною мірою політика мультикультуралізму реалізовувалася в Україні з часу відновлення незалежності в розрізі визнання на законодавчому рівні рівноправного розвитку всіх етнічних груп. З врахуванням стратегічних завдань національної консолідації спільноти держави модель політики мультикультуралізму в Україні повинна забезпечити витворення спільної соціетальної культури, основаній на спільній державній мові, спільних духовних цінностях, спільній історичній пам'яті, спільних інтересах, спільному проєкті майбутнього зі забезпеченням етнокультурної багатоманітності країни.

Отже, українська етнонація перебуває в стані незавершеної національної інтеграції. З відновленням незалежності постало завдання завершити консолідацію етнічної нації та сформувати громадянську націю. На даний момент можна констатувати певні зрушення в цьому процесі – зростання національної свідомості етнічних українців, формування територіальної ідентичності українського суспільства. Надалі

⁶⁴ Колодій А. Американська доктрина мультикультуралізму і етнонаціональний розвиток України. С. 7.

необхідно систематизувати заходи щодо консолідації української національної спільноти держави навколо домінуючої української етнокультурної «серцевини» з врахуванням збереження етнокультурної різноманітності. Для реалізації цієї стратегії можна використовувати м'яку модель інтегруючого мультикультуралізму, скоректованого до реалій українського національного державотворення. Подальше дослідження цього питання сприятиме виробленню концептуальних засад українського варіанту етнонаціональної моделі мультикультуралізму.

1.4. Питання національної консолідації в нормативно-правових актах України

Надзвичайним завданням для органів влади держави є забезпечити консолідацію суспільства на основі спільних цінностей, спільної мети та спільного проекту майбутнього. Консолідоване суспільство становить надійну гарантію безперервного, поступального розвитку національної спільноти та національного державотворення. Національна консолідація українського суспільства становить значний науковий інтерес серед вітчизняних науковців, є предметом наукових студій дослідників, зокрема Г. Луцишин, Р. Шпорлюка, Л. Чупрія та ін. Опрацювання правової складової державної політики консолідації розглядав К. Вітман⁶⁵. Проте публікації останнього не вичерпали всі аспекти розгляду нормативно-правового забезпечення державної політики України щодо консолідації.

Тут проаналізовані напрацьовані вищими органами влади держави документи останніх років щодо забезпечення реалізації державної політики, спрямованої на консолідацію українського суспільства. Завданням є розкрити суть ухвалених правових рішень, зважаючи на актуальність національної консолідації.

Російська збройна інтервенція 2014 року виявилась серйозним викликом для української національної спільноти, випробуванням на міцність її інтегративних зв'язків. Потреба захисту суверенітету та територіальної цілісності країни спричинила піднесення масового

⁶⁵ Вітман К.М. Особливості політики консолідації в Україні. С. 276-282

патріотизму серед громадян незалежно від етнічного походження, а також особливо загострила необхідність реалізації державної політики щодо консолідації українського суспільства на основі спільних цінностей. Також якраво проявились деконсолідаційні фактори, пов'язані з різним історичним минулим окремих регіонів, впливом інших країн (Російської Федерації, Угорщини, Румунії, Польщі), роздмухуванням конфронтаційних тенденцій олігархатом⁶⁶.

З часу відновлення незалежності України влада виявилася неспроможною забезпечити реінкарнацію національної пам'яті послідовними заходами на усунення браку історичних знань серед суспільства, особливо східних та південних регіонів. Представники влади і політичного істеблішменту роками експлуатували ідею єдності для досягнення певних політичних дивідендів. Проголошені плани чи концепції, навіть трансформовані в правові документи, залишалися не більше, ніж деклараціями, які не виконувалися.

Розглядаючи процес відображення ідеї консолідації в нормативно-правових актах, варто зазначити, що ця ідея чи не вперше виявилась зафіксованою в Основному Законі України, ухваленому у 1996 році. Законодавці в ст. 11 Конституції зобов'язали державу сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури. В прийнятих згодом деяких законах також наголошувалося на необхідності консолідації без деталізації її втілення.

Актуалізована в цих документах ідея консолідації не виявилася серед пріоритетних національних інтересів в ухваленому у 2003 році Законі «Про основи національної безпеки України». У ньому йшлося лише про зміцнення політичної і соціальної стабільності у суспільстві, зокрема у сфері етнонаціональних і міжнаціональних відносин.

Важливим нормативно-правовим документом, в якому було визнано першочергову важливість забезпечення національної консолідації для утвердження української державності, виявилася «Стратегія національної безпеки України», затверджена указом Президента України в лютому 2007 р. В ньому йшлося, що досягнення головної мети стратегії

⁶⁶ Пирожков С.І. Про національну доповідь «Україна: шлях до консолідації суспільства». С. 57.

національної безпеки держави «можливе шляхом реалізації державної політики національної безпеки, яка передбачає утвердження засад національної єдності (термін-синонім слова «консолідації» – Авт.) задля розбудови демократичної, правової, конкурентоспроможної держави»⁶⁷. Заразом збереження національної єдності розглядалося стратегічною метою політики національної безпеки України поряд із захистом державного суверенітету та територіальної цілісності. В документі означене питання виділили в окремий розділ «Принципи забезпечення національної єдності та захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз». Національна єдність небезпідставно трактувалася запорукою ефективного захисту інтересів особи, суспільства і держави. Йшлося також про причини, які не сприяють національній єдності, а саме: ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, яке обумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішньо- та зовнішньополітичних сил, зокрема екстремістського спрямування; слабкість та розпорошеність інституцій громадянського суспільства; історично обумовлені війнами, голодоморами, репресіями і депортаціями, Чорнобильською катастрофою демографічні деформації, які у період радикальних суспільно-економічних трансформацій набули характеру демографічної кризи.

В Стратегії не тільки означили важливість забезпечення національної єдності, а й визначили механізми її утвердження. Враховуючи, що досягнення національної єдності та консолідації суспільства було означено стратегічним пріоритетом політики національної безпеки, вона мала здійснюватися шляхом подолання як об'єктивних, так й штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру на основі безумовного додержання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина.

Задля цього слід поширювати серед різних соціальних, вікових, освітніх, культурних верств Українського народу ідею спільності

⁶⁷ Стратегія національної безпеки України від 12 лютого 2007 року.

історичної долі, переваг тісної співпраці і взаємодопомоги, безпосередньої залежності успішності кожного громадянина України від рівня єдності українського суспільства, що сприятиме формуванню національної ідеї в її широкому, світоглядному розумінні. Необхідно продовжити реформування політичної системи у напрямі утвердження плюралістичної демократії та європейських цінностей, свободи слова, розвитку громадянського суспільства на засадах Конституції України⁶⁸.

Однак, як йшлося в черговій редакції Стратегії, ухваленій у 2012 році, вона не стала керівним документом для практичної діяльності органів державної влади, чому завадили їх зосередженість на досягненні короткострокових політичних та економічних цілей, нехтування потребами стратегічного розвитку суспільства і держави. Внаслідок цього посилювалися загрози національній безпеці, послабилася спроможність України захищати свої національні інтереси⁶⁹.

Після президентських виборів 2010 року в нормативно-правових документах питання національної єдності втрачає статус першочергового. В законі «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» в переліку основних засад і принципів внутрішньої та зовнішньої політики немає згадки про національну консолідацію. Йдеться про неї тільки в розрізі політики у гуманітарній сфері, що має створювати умови консолідації суспільства на основі національної системи духовних цінностей, у центрі якої людина, її розвиток, права і свободи, максимальне забезпечення її потреб; відновлення повноцінного діалогу між представниками різних соціальних та етнічних груп, культур та релігійних конфесій; забезпечення умов для формування толерантного суспільства, гарантування свободи совісті та віросповідання⁷⁰.

В новій «Стратегії національної безпеки України» від 2012 року також змістилися акценти щодо національної консолідації. Хоча зміцнення єдності українського суспільства розглядалося ключовим завданням політики національної безпеки у внутрішній сфері.

Така тенденція недооцінення значення консолідації простежується й у наступній редакції «Стратегії національної безпеки України» від 2015

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється».

⁷⁰ Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 2010 року.

року. Про захист національних цінностей згадується в контексті забезпечення інформаційної безпеки держави. Здавалося б, в новій редакції, підготовленій після російського збройного вторгнення на територію України, в загальних положеннях якої наголошується про «створення нової системи забезпечення національної безпеки України», мало бути відведено важливе місце державній політиці забезпечення національній консолідації. Оскільки російська агресія має різні виміри, одним з яких є деконсолідація українства. В Стратегії навіть прописані окремі спрямування цього удару, зокрема щодо приниження української мови і культури, фальшування української історії.

В законі «Про національну безпеку» від червня 2018 року, в якому визначено основи та принципи національної безпеки і оборони, а також цілі та основні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству й кожному громадянину захисту від загроз, про національну консолідацію взагалі не згадується. Вона відсутня у переліку фундаментальних національних інтересів України.

Важливим нормативно-правовим документом, прийнятим після російської агресії, в якому виокремлюється питання необхідності провадження національної консолідації, є «Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» від січня 2015 року. У ній визначено мету, вектори руху, дорожню карту, першочергові пріоритети та індикатори належних оборонних, соціально-економічних, організаційних, політико-правових умов становлення та розвитку України. В рамках реалізації цієї стратегії передбачалося втілення 62 реформ та програм розвитку держави, серед яких «Програма національної єдності та підтримки національних меншин». Однак в документі не конкретизовано суті цієї програми, на відміну від інших програм, зокрема «Децентралізації та реформи державного управління», «Дерегулювання та розвитку підприємництва», «Програми енергонезалежності»⁷¹ тощо.

Заходом щодо впровадження програми національної консолідації виявився Указ Президента України про створення Ради з питань національної єдності як консультативно-дорадчого органу при Президентові України. На Раду було покладено завдання сприяти дальшій

⁷¹ Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020».

консолідації українського суспільства на основі національної системи цінностей, духовних та культурних традицій, напрацювання оптимальних заходів, спрямованих на зміцнення національної єдності та розвиток національної свідомості, забезпечення системної взаємодії державних органів з інститутами громадянського суспільства з цих питань⁷². До її складу увійшли відомі українські громадсько-політичні, культурні, наукові діячі.

На думку члена Ради, історика К. Галушка утворення цього консультативно-дорадчого органу «є корисним і конструктивним, оскільки практика останніх двох років засвідчує низьку ефективність державних інституцій в сенсі розробки гуманітарної політики, особливо гуманітарної безпеки і захисту нашого інформаційного простору, підтримки констант української ідентичності»⁷³. З цим погоджується завідувач відділу гуманітарної політики Національного інституту стратегічних досліджень С. Здіорук.

У грудні 2016 року Президент України видав Указ «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері». Відповідно до указу національну єдність означено одним з пріоритетів роботи органів влади. Так, Кабінету Міністрів було доручено розробити у тримісячний строк комплексний план заходів щодо зміцнення національної єдності за участі місцевого самоврядування та громадянського суспільства. Місцевим державним адміністраціям, згідно з Указом, доручалося впродовж двох місяців після затвердження урядом комплексного плану розробити і забезпечити реалізацію регіональних планів. Йдеться, зокрема, про збереження історичної пам'яті, розвитку національної свідомості, популяризації української культурної спадщини та регіонального співробітництва.

Президентський указ по-різному сприйняли в українському суспільстві. Від оцінки його політтехнологом С. Гайдаєм як радянського адміністративно-директивного методу управління до ствердження того, що, хоча національну єдність лише указами забезпечити не вдасться, але

⁷² Указ Президента України «Про Раду з питань національної єдності».

⁷³ Експерти обговорюють створення Ради з питань національної єдності.

вони, на думку політолога О. Палія, «принаймні стимулюють місцеву владу дбати про національну єдність»⁷⁴.

Кабінет Міністрів не вклався у визначений президентським указом термін ухвалити план, тому лише 21 березня 2018 року затвердили урядовий план заходів щодо зміцнення національної єдності та консолідації українського суспільства. Серед основних завдань у ньому визначено: наукові, прикладні та соціологічні дослідження у зазначеній сфері; відстоювання прав людини і громадянина, особливо на окупованій території; просвітницьку роботу у Донецькій та Луганській областях, поширення українського контенту через збільшення зон покриття теле- і радіомовлення на окупованих територіях, популяризування українських фільмів, створення тематичного веб-ресурсу для поширення історії українського народу, його перемог, здобутків і звершень; посилення позицій української мови як державної, її ролі в освіті; посилення міжрегіональної співпраці; залучення представників української громадськості за кордоном та організацій закордонних українців до підготовки та проведення заходів, спрямованих на зміцнення національної єдності та консолідації українського суспільства⁷⁵.

На виконання Указу Президента України щодо зміцнення національної єдності місцеві органи влади затвердили плани щодо забезпечення національної єдності.

У Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище в 2018 році» було наголошено забезпечити країні «мир і перемогу має міцний фронт, так і надійний тил, єдність і згуртованість суспільства у боротьбі з ворогом»⁷⁶. Тому Президент заакцентував на таких важливих чинниках, які мають забезпечити єдність і незалежність, як армія, мова, віра, назвавши їх формулою сучасної української ідентичності. Крім того, в Посланні відмічено, що для зміцнення української ідентичності важливе значення має впровадження в державі чіткої політики національної пам'яті.

⁷⁴ Солонина Є. Національна єдність в Україні: від указу президента – до реальності.

⁷⁵ План заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості.

⁷⁶ Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році».

Підсумовуючи, варто зазначити, що питання національної консолідації надалі залишається гостроактуальним. Впродовж 25 років існування відродженої Української держави влада не здійснювала послідовних, цілеспрямованих заходів щодо консолідації суспільства. В нормативно-правових документах існували поодинокі згадки щодо національної консолідації, які не знаходили змістовного наповнення і практичної реалізації. Здавалося, що ситуацію змінить Указ про «Стратегію національної безпеки» 2007 р., в якому вперше було подано надважливість національної консолідації для безпеки держави та передбачені шляхи її реалізації. Протистояння політичних таборів не сприяло реалізації прописаних положень Стратегії. Зі зміною президентської команди у 2010 р. питання національної консолідації виявилось не потрібним. Недооцінювала його постмайданна влада. Тема національної консолідації фактично зникла з найважливіших документів, що визначають засади політики і безпеки країни. Своєрідним виправленням такої ситуації можна вважати президентські укази про раду єдності та створення комплексного плану заходів щодо зміцнення національної єдності. Вони є запізненими, але важливими, адже передбачають включення в цей процес органів державного управління, місцевого самоврядування та громадськості. Подібні ухвали потрібно було приймати з початком російської збройної агресії, оскільки остання передбачає дії щодо деконсолідації українського суспільства. По-друге, важливо, щоб президентські ухвали не стали черговою декларацією із формальними відписками відповідальних структур про перевиконання поставлених завдань. Попри пересторогу, потрібно відмітити важливість появи нормативно-правових документів, які передбачають певні заходи з впровадження державної політики щодо національної консолідації. Для її більшої ефективності, крім проголошених дороговказних ідей щодо армії, мови, віри та національної пам'яті, варто наголошувати також на ідеї енергонезалежності та енергонезалежності.

РОЗДІЛ II. СУСПІЛЬНІ НАУКИ ТА ЯВИЩА ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ: НА МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ ПЕРЕТИНІ

2.1. Енергетичні транзити як предмет дослідження суспільних наук

Енергетичний транзит – радикальний, системний і керований перехід до більш стійких чи ефективніших моделей забезпечення і використання енергії – є однією з основних глобальних проблем, з якими стикнулося людство. При цьому міста, в яких споживається дедалі більша частка енергоресурсів, розглядаються одночасно як ключова ціль енергетичного транзиту й як основний інструмент у його реалізації. Зміни в енергетичній сфері, окрім дискусій про кліматичні зміни, забезпечення енергоресурсами та доступність енергії, породжують соціальні та політичні проблеми для міст, суспільств та державної політики, що, в найкращому випадку, побіжно розглядаються у контексті енергетичного транзиту, вузьких секторальних досліджень (транспорт, житлово-комунальне господарство, промисловість) з акцентом на національному чи міжнародному вимірі. Однак важливо зазначити, що процес енергетичного транзиту та зміни в енергетичних системах загалом мають значний вплив на соціальні, політичні та урбаністичні процеси, які отримали менше уваги, ніж заслуговують.

Можна виділити такі ключові аспекти енергетичного транзиту ⁷⁷:

1. Інститути – виклики на мезо- і макрорівні переходу. Як одна з ключових для суспільства технічних інфраструктур, енергетична система формується у результаті комплексної взаємодії соціальних, економічних, технологічних і політичних чинників. Вона не зумовлена лише індивідуальним технологічним розвитком та відповідними моделями генерації енергії, її розподілу та споживання. Будучи великою соціально-технічною системою, вона значною мірою залежить від інституційних рамок, що управляють цими процесами і будь-який середньо- чи

⁷⁷ Schreuer A., Rohracher H., Spaath P. Transforming the energy system: the role of institutions, interests and ideas. P. 649–652.

довгостроковий енергетичний перехід тісно пов'язаний з фундаментальними процесами інституційної зміни. Найбільш важливі проблеми на цьому рівні включають інституційну інерцію та ефект блокування, координацію діяльності і взаємодії трансформаційного процесу на різних рівнях управління.

2. Інтереси – диспозиції акторів та переговори щодо конфліктних цілей. Як соціальний і політичний процес, трансформація енергетичної системи сформована нормативно, оскільки характеризується такими цілями як забезпечення постачання, регіональна самодостатність, екологічна надійність тощо. Переговори щодо цих цілей та відповідна політика пов'язані з переконаннями, цінностями та інтересів залучених осіб. Це арена дискусій та процесів на мікрорівні вимагає консолідації зусиль та визначання порядку денного, відповідно, підкреслює важливість інтересів та цінностей, позицій і стратегій акторів для їх артикуляції.

3. Ідеї – соціальна динаміка бачень та очікувань акторів. Якщо узгодження інтересів та цінностей традиційно привертає значну увагу у дослідженнях конструктивістів-технологів, то дедалі більше учених підкреслює важливість бачення та очікувань акторів, зокрема у формуванні нових технологічних систем. Високі очікування від розподільчого потенціалу нових технологій для більш стабільної енергетичної системи свідчать про важливість цього виміру для сучасної енергетичної політики. Такі очікування, які поділяються значною часткою акторів, виступають у ролі спільної валюти між різними сферами та громадами. Аналіз бачення та очікувань акторів у трансформації енергетичної системи вимагає дослідження їх ролі у створенні та зтиранні залежності від пройденого шляху, їх потенціалу в управлінських процесах.

Останні дослідження про міста та їх інфраструктуру (у тому числі енергетичну) мають новаторський характер, аналізуючи роль простору у соціально-технічних транзитах, однак так було не завжди. Мережеве місто може сьогодні обмежувати сучасне суспільство ⁷⁸, проте останнім часом міста – й місця загалом – переважно ігноруються у дослідженнях науки та

⁷⁸ Collier S.J., Ong A. Global assemblages. Technology, politics, and ethics as anthropological problems.

технології. Для більшості цих вчених міста були лише місцем, а не фокусом досліджень соціально-технічної системи. Вони також майже не намагалися осмислити відносини між містом, технологіями, практиками та навколишнім середовищем, незважаючи на універсальне визнання важливості інфраструктури для міського розвитку.

Історики, які досліджували еволюцію міста і технологій, були першими, хто вказав і дослідив взаємовідносини між містами та їх соціально-технічною системою, що забезпечує енергією, водою чи санітарними послугами. У кінці 1960-тих років з'явилася праця Л. Мамфорда «Міф машини. Техніка і розвиток людства»⁷⁹. Згодом з'явилися дві знакові публікації у «Журналі міської історії», одна з яких аналізувала вплив технологій на формування міста⁸⁰, а друга – «Місто і технологія»⁸¹ – розглядала роль політики і культури у формуванні міської технологічної системи. Ці та інші насамперед емпіричні дослідження демонстрували невідповідність схеми міської інфраструктури окремим положенням функціоналізму, ринкової логіки та технологічному детермінізму та залежність від численних політичних, культурних, економічних, екологічних чинників, характерних для кожної місцевості⁸².

Однак цей історичний підхід до розуміння формування сучасної міської структури не намагався побудувати загальної моделі наукового пояснення відносин між містом та його соціально-технічною системою. Винятком стала праця Т. Хаджа⁸³ про електрифікацію США, Великобританії та Німеччини наприкінці XIX – на початку XX ст., в якій він запропонував поняття «регіональний технологічний стиль» для пояснення різних траєкторій розвитку територій, та новаторська на той час праця М. Мелозі «Санітарне місто»⁸⁴, що досліджує розвиток

⁷⁹ Mumford L. The myth of the machine. Technics and human development.

⁸⁰ Tarr J.A. The separate vs. combined sewer problem: A case study in urban technology design choice. P. 308–339.

⁸¹ Rose M.H., Tarr J.A. The city and technology. Introduction. P. 3–6.

⁸² Tarr J.A., Dupuy G. Technology and the rise of the networked city in Europe and America.

⁸³ Hughes T.P. Networks of Power. Electrification in Western Society, 1880–1930.

⁸⁴ Melosi M.V. The sanitary city. Urban infrastructure in America from colonial times to the present.

водопостачання, відведення стічних вод та утилізації твердих відходів у США починаючи з часів колоніалізму.

Місто також перебуває у центрі уваги останніх досліджень про просторовість соціально-технічних мереж. Інфраструктура стала популярним інструментом для розуміння значення міських умов у сучасному мінливому світі. Реформи житлово-комунального господарства, зміна клімату та формування мережевого суспільства активізували дискусії про міську інфраструктуру між географами, міськими соціологами, політологами та істориками-екологами. Разом вони запропонували новий підхід до просторового виміру соціально-технічної системи і збагатили наукові дослідження проблематикою простору, місця і масштабу, що раніше ігнорувалася.

Їхні праці відкидають спрощене розуміння місць як таких, що зводяться до об'єктів, юрисдикції над територією чи рівня управління. Замість цього стверджується, що, по-перше, місто є як продуктом, так й посередником у соціально-матеріальних процесах. Такий коеволюційний підхід допомагає зрозуміти не лише як соціально-технічна система впливає на процеси урбанізації, а й навпаки – як міські умови та зміни визначають соціально-технічні зміни. По-друге, місто розглядається як багатоаспектний об'єкт: воно може бути актором політики, майданчиком для експериментів чи мережею соціально-технічних відносин. По-третє, відносини між містом та його інфраструктурою є цілком політичними⁸⁵. Соціально-технічні зміни ніколи не є однозначно позитивними і приносить більшу вигоду одним соціальним групам, ніж іншим. Тому вченим слід звернути увагу на суперечності та конфлікти у ході трансформації міської інфраструктури. По-четверте, слід брати до уваги динаміку масштабу та політику соціально-технічних систем, що передбачає вивчення змін у відносинах місцевих, регіональних, національних та міжнародних структур і шляхів їх формування.

Просторовий вимір енергетичних систем, так само як їх трансформація, розглядається у соціально-економічній географії, політології та плануванні. Ці три дисципліни зробили значний внесок в

⁸⁵ McFarlane C., Rutherford J. Political infrastructures: Governing and experiencing the fabric of the city. P. 363–374.

обговорення енергетики не лише в урбаністичних та регіональних дослідженнях, але також суспільних науках загалом.

Соціально-економічні географи розглядають просторові аспекти енергетичних переходів і стверджують, що при цьому аналізуються не лише «розподіл діяльності, пов'язаної з енергетикою, у конкретному просторі», але також й «основоположні процеси, що зумовлюють появу цих моделей»⁸⁶. Вони вивчають включення енергетичних транзитів у ширший політичний та економічний контексти, які значною мірою впливають на перебіг та результати кожного переходу. Сучасні тенденції, такі як зміна клімату та скорочення природних ресурсів, зумовили дедалі більший інтерес до енергетичних питань у сфері соціально-економічної географії⁸⁷. Ключові питання, що розглядаються географами, включають матеріальність, соціальне конструювання, представництво, розподіл та присвоєння енергетичних ресурсів⁸⁸. Понад те, географи-енергетики мають справу з геополітичним вимірами, такими як глобальна політекономія енергетичного сектору та міжнародні енергетичні відносини, а також досліджують роль масштабу в управлінні енергетикою⁸⁹. Місцевий та регіональний вплив на структурні зміни на енергетичному ринку, такі як енергетична бідність, є новим напрямом для географів-енергетиків⁹⁰. Крім того, економічні географи також активно досліджують інновації в енергетичному секторі. З огляду на широкий спектр проблем та підходів єдиний науковий підхід в географії енергетики відсутній, що дає підстави С. Джасто стверджувати, що цей напрям досліджень залишається недостатньо осмисленим⁹¹. Загалом географія енергетики допомагає зрозуміти соціальне продукування простору через енергетичні транзити, включаючи вплив нерівномірного просторового

⁸⁶ Bridge G., Bouzarovski S., Bradshaw M., Eyre N. Geographies of energy transition: Space, place and the low-carbon economy. P. 333.

⁸⁷ Bouzarovski S. East-Central Europe's changing energy landscapes: A place for geography. P. 452–463.

⁸⁸ Huber M.T. Enforcing scarcity: Oil, violence, and the making of the market. P. 816–826.

⁸⁹ Bosse G. The EU's geopolitical vision of a European Energy Space: When “Gulliver” meets “White Elephants” and Verdi's Babylonian king. P. 512–535.

⁹⁰ Buzar S. Energy poverty in Eastern Europe. Hidden geographies of deprivation.

⁹¹ Jiusto S. Energy transformations and geographic research. P. 547.

розвитку, роль масштабу та соціально-просторову матеріальність енергетики.

У політології дискусії про енергетику міста й управління кліматом почалися майже десятиліття тому. Хоча багато публікацій має описовий характер та орієнтовані на розробку рекомендацій щодо реалізації державної політики у цій сфері, вони зробили значний внесок у наукові дискусії про енергетичні переходи⁹². Нові форми управління, такі як «управління через експеримент»⁹³ та взаємодія між міським (локальним), національним та міжнародним рівнями енергетичної політики також є предметом аналізу.

Подальші дослідження допомогли зрозуміти інституціоналізацію та результати енергетичного управління. Численні дослідження конкретних випадків трансформації міського управління через політику захисту клімату та забезпечення енергетичної ефективності дають змогу зрозуміти різноманіття місцевого та регіонального контексту енергетичних переходів⁹⁴. На додаток роботи про міста-регіони та міські мережі⁹⁵ досліджують просторовий масштаб енергетичних транзитів поза рамками окремих міст. Нарешті, критичне осмислення таких ключових слів як «розумне», «стійке», «низьковуглецеве» місто стимулюють дискусії про енергетичні транзити, зокрема щодо їх цілей з огляду на різні науково-теоретичні підходи, такі як багаторівневе урядування⁹⁶ та керованість⁹⁷. Таким чином, політологічна література підкреслює міський та регіональний вимір енергетичного транзиту та аналізує результати запровадження нових форм державного управління.

⁹² Betsill M., Bulkeley H. Looking back and thinking ahead: A decade of cities and climate change research. P. 447–456.

⁹³ Bulkeley H., Castán Broto V., Edwards G.A. An urban politics of climate change. Experimentation and the governing of socio-technical transitions.

⁹⁴ Emelianoff C. Local energy transition and multilevel climate governance: The contrasted experiences of two pioneer cities (Hanover, Germany, and Vaxjo, Sweden). P. 1378–1393.

⁹⁵ Lee T., van de Meene S. Who teaches and who learns? Policy learning through the C40 cities climate network. P. 199–220.

⁹⁶ Kern K., Bulkeley H. Cities, europeanization and multi-level governance: Governing climate change through transnational municipal networks. P. 309–332.

⁹⁷ Rutland T., Aylett A. The work of policy: Actor networks, governmentality, and local action on climate change in Portland, Oregon. P. 627–646.

У плануванні дискусії про енергетичні транзити переважно зосереджені навколо різних проблем міського та регіонального планування, зумовлених дедалі більшою часткою енергії, отриманої від відновлювальних джерел⁹⁸. Ключовими питаннями є участь та нові інституційні домовленості щодо нових вітряних ферм, сонячних парків та біогазових заводів.

Отже, ці три напрями досліджень просторового виміру енергетичного транзиту – соціально-економічна географія, політологія та планування – відрізняються й рідко пов'язані одне з одним. Енергетика є новим напрямом досліджень для усіх цих трьох дисциплін, зумовлюючи відмінності у підходах та необхідність вироблення спільної теоретичної бази. Можна виділити три перспективні напрями у дослідженнях просторового виміру енергетичного транзиту, спільних для цих наук. Перший аналізуватиме продукування простору та нерівномірний просторовий розвиток у ході енергетичного транзиту. Це включає аналіз регіонів-переможців і невдах, появу нової політекономії енергетичного сектора та метаморфоз транзиту. Друга спільна тема стосується ремасштабування державного управління та взаємодії різних рівнів управління в енергетичному секторі. Вона передбачає аналіз зв'язку між місцевими енергетичними конфліктами, енергетичною політикою держав та глобальними інтересами, і розподілу енергії між місцевою, регіональною, державною та наднаціональною владами. Третьою темою є матеріальність енергетичного транзиту, включеного в певний енергетичний ландшафт та фізичну інфраструктуру.

Разом ці напрями досліджень дійшли спільних висновків, зокрема про: взаємний вплив між енергетикою та урбанізацією; важливість міст-регіонів та їх мешканців в енергетичному метаболізмі сучасних суспільств; значущість простору для навколишнього середовища та структури міста у постачанні та використанні енергії в урбанізованих регіонах; зростаючу спроможність урбанізованих акторів управляти чи впливати на зміни, пов'язані з енергетикою; важливість міст як місць для енергетичних інновацій; важливість інфраструктури як впливового інструменту енергетики.

⁹⁸ Toke D. Ecological modernisation and renewable energy.

Тим не менше, більшість напрямів досліджень, що займаються енергетикою та урбаністичними змінами, схильні зберігати штучний поділ між соціальними та технічними науками, фокусуючись на технологічних інноваціях, необхідних для досягнення визначених енергетичних цілей, ігноруючи соціальні умови, в яких ці інновації набувають значення і вводяться у соціальну практику; або ж на вивченні соціально-політичних ресурсів та форм колективної діяльності, ігноруючи матеріальність соціально-технічних систем та інфраструктури, що формують колективну діяльність людства та сформовані нею.

2.2. Нові підходи до вивчення політики енергоефективності та енергозбереження

Проблема енергоефективності та енергозбереження була актуальною усі роки незалежності. Відсутність достатнього обсягу власних енергоресурсів вела до залежності України в першу чергу від Росії. Загострення двосторонніх відносин після Революції Гідності збільшило її ризики. Але проблеми енерговиробництва та енергоспоживання гостро стоять й перед більшістю інших країн. Це пояснюється дефіцитом викопних енергоресурсів, техногенним навантаженням на людину тощо. Особливістю України є те, що ключовими у дефіциті енергоресурсів є не стільки низький рівень їх виробництва, скільки відсталість технологій та надвисока енергоємність. Енергомісткість ВВП України кількарізово перевищує середні європейські показники⁹⁹. Тому першочерговою для України є саме проблема енергозбереження.

Не викликає заперечень, що розв'язання цих проблем є предметом природничих, технічних наук. Але вони є й предметом дослідження у суспільних науках. Енергетична політика спрямована на задоволення інтересів громадян, соціальних груп та суспільства, є сферою, де відбувається їх взаємодія. ЄС пов'язує термін *energy efficiency* як з

⁹⁹ Углубленный обзор политики и программ Украины в области энергоэффективности. С. 162.

технічними, так й організаційно-управлінськими заходами¹⁰⁰. Вітчизняні вчені визначають механізми реалізації політики енергоефективності як «вид політичних дій», що зумовлюють зменшення енергоспоживання та заохочують виробництво енергоефективних товарів та послуг»¹⁰¹. Але тут енергоефективність визначена скоріше як policy. Але сфера енергоефективності та енергозбереження є предметом політичних досліджень не лише як policy, а й як politics, а відтак потребує політологічних підходів.

Аналіз наукових праць свідчить, що енергетична політика цікавила вітчизняних політологів в двох площинах – як інструмент міжнародної політики та, меншою мірою, як інструмент елітних політичних угруповань. Натомість питання енергоефективності та енергозбереження не проглядалися навіть на узбіччі їх інтересів. Виключення становили деякі аналітичні центри, але їх продукти ближче до політичної публіцистики, до того ж часто замовної. Це не означає, що ці проблеми взагалі не цікавили суспільні науки. Багато внесли у їх розробку економісти та представники галузі держуправління. Причому торкалися вони й тих явищ, які вписуються у предмет політичної науки.

В. Геєць, М. Ковалко, С. Денисюк, С. Єрмілов, А. Праховник, О. Суходоля та ін. заклали фундаментальні принципи державної політики енергозбереження, теоретико-методологічні засади її вивчення. М. Вознюк, Н. Костюк та інші вивчали теоретичні та практичні проблеми фінансування енергозберігаючих проектів. Різні інші аспекти політики енергоефективності та енергозбереження досліджували В. Бушуєв, Р. Дзяний, Д. Дрожжин, Л. Кицькай, О. Мельник, В. Струк, А. Чемерис, А. Шидловський та ін. Були захищені й дисертації, зокрема О. Суходолі (докторська), Г. Дзяної, О. Поповченка, О. Ставицької та ін. М. Булгакова та М. Приступа, а також авторський колектив на чолі з А. Максимовим випустили навчальні посібники з енергоефективності та енергозбереження для бюджетних установ та місцевих органів влади.

Періодизацію розвитку досліджень стану розробки проблеми енергоефективності здійснив В. Струк. Ця періодизація була визначена

¹⁰⁰ Струк В. О. Політика енергоефективності на регіональному рівні: аналіз категорійно-понятійного апарату для галузі науки «Державне управління». С. 142.

¹⁰¹ Цапко-Піддубна О. І. С. 300.

становленням самої державної політики у галузі енергоефективності та енергозбереження. Зокрема, він виокремив етапи: становлення та формування державної політики енергоефективності (1991–1997 роки); впровадження закладених у попередні роки механізмів державного управління щодо політики енергоефективності та початок державної підтримки наукових досліджень у цій сфері (1998–2004); структурні зміни в системі державного управління енергоефективністю та енергозбереженням (2005–2010); реформування усіх сфер життя суспільства, в тому числі проведення економічних реформ, посилена увага до основних аспектів забезпечення енергоефективності та енергозбереження (з 2011 року). Щоправда, ця періодизація була створена у 2012 році та не враховує інтенсифікацію політику енергоефективності та енергозбереження після Революції Гідності¹⁰².

Проте розробки державної політики у галузі енергоефективності та енергозбереження торкалися переважно проблем національної безпеки, промисловості, енерговиробництва, систем енергозабезпечення. Натомість соціально-політичні механізми реалізації політики енергоефективності та енергозбереження у сфері споживання населення фактично залишалися осторонь уваги вчених.

Є й ще один момент. Найбільш плідними періодами досліджень були 2000–2004 та 2007–2013 роки, натомість після Революції Гідності деякий час спостерігався певний спад, що дивно з огляду на інтенсифікацію урядом в цей час політики у сфері енергоефективності та енергозбереження.

Ця політика не була новацією постреволюційної України. Станом на 2013 рік були сформовані певна її нормативно-правова база, організаційний механізм реалізації (зокрема, функціонувало Держагентство з енергоефективності та енергозбереження), діяли Держпрограма з енергозбереження на 2010–2015 роки, 15 галузевих та 27 регіональних програм тощо. Але саме після Революції Гідності у політиці енергоефективності та енергозбереження стався радикальний поворот.

¹⁰² Струк В.О. Аналіз досліджень проблеми енергоефективності у наукових працях вітчизняних та зарубіжних учених.

Щоб зрозуміти його значення, треба зробити декілька зауваг щодо специфіки енергозбереження у різних секторах.

Є кілька груп споживачів, де впровадження технологій енергоефективності та енергозбереження ефективно – промисловість, бюджетні установи, житловий сектор. До середини 2010-тих років переважним об'єктом заходів була промисловість. На житловий сектор припадає 34% енергоспоживання в Україні¹⁰³. Але ефект енергомодернізації житлового сектору був мізерним. Особливо це стосується багатоквартирних будинків. Найбільші втрати тепла фіксуються в системі централізованого опалення, зокрема при виробництві (22%), транспортуванні (25%) та споживанні (30%) теплоенергії. Енергоефективність будинків в Україні у 4 рази нижча за європейські показники¹⁰⁴.

Не можна сказати, що житловий сектор був поза межами програм енергоефективності та енергозбереження. Але саме його стосується оцінка Єврокомісії, яка зазначала, що цілі політики енергоефективності та енергозбереження в Україні зрозумілі, але засоби їх досягнення недостатньо розроблені¹⁰⁵. Простіше кажучи, існував дефіцит механізмів її реалізації.

Один лише приклад. В. Струк формулює головну мету державної політики у сфері енергоефективності як «забезпечення кількісних та якісних змін у структурі виробництва на основі зростання обсягів капітальних активів, стимулювання застосування інноваційних підходів та програм як на загальнонаціональному, так і регіональному рівні»¹⁰⁶. Отже, з даного визначення випадає проблема енергоефективності у сфері енергоспоживання.

Відсутність прогресу з реалізацією політики енергоефективності та енергозбереження у житловому секторі призводила до значної заборгованості населення за житлово-комунальні послуги та підприємств теплокомуненерго за газ, збитковості підприємств забезпечення, їх

¹⁰³ Енергоефективне будівництво – ще одна невід'ємна складова сталого енергетичного розвитку.

¹⁰⁴ Волков С. С., Козак Ю. В. С. 38.

¹⁰⁵ Углубленный обзор политики... С. 16.

¹⁰⁶ Струк В.О. Аналіз досліджень проблеми енергоефективності...

низького інвестиційного потенціалу, зростання державних субсидій на компенсацію різниці у тарифах, вимушених спроб розв'язувати проблеми у цій сфері не через модернізацію, а через підвищення тарифів, що перетворювало загострення проблем по колу та водночас вимивало кошти із сімейних бюджетів.

Більш того, оскільки житловий сектор є кінцевим споживачем не лише енергоресурсів, а й продукції інших енергоспоживаючих секторів, зокрема промисловості, неспроможність реалізовувати заходи енергоефективності та енергозбереження у житловому секторі робила безглуздою термомодернізацію у промисловості, бо із скороченням платіжоспроможності домогосподарств скорочувався ринок збуту товарів, водночас енергомодернізація промпідприємств збільшувала ціни на їх продукцію. Якщо б термомодернізація успішно здійснювалась у житловому секторі, то зростання цін на товари компенсувалося б скороченням витрат домогосподарств на житлово-комунальні послуги, і зекономлені суми домогосподарства б спрямовували на придбання, зокрема, промислових товарів ¹⁰⁷.

Мізерний ефект енергоефективності та енергозбереження у житловому секторі був пов'язаний не лише з низьким добробутом населення. Чинниками були, по-перше, цінова політика – ціна енергоресурсів була нижче собівартості, що не стимулювало енергозбереження, по-друге, відсутність обліку споживання, по-третє, те, що суб'єктом заходів енергоефективності та енергозбереження у багатоквартирних будинках є не стільки індивідуальний споживач, скільки усі мешканці, адже одними з найбільш енерговитратних є комунікації та інші елементи, які є об'єктами спільного користування. Хоча свого часу був ухвалений закон про об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, але його реалізація відбувалась повільно. У 2014 році такі об'єднання існували у 10–15 % будинках. Та й створені вони були здебільшого у будинках, які були зведені у 1900-2000-тих роках та багато з яких вже були енергоефективними. Натомість у будинках, які були споруджені до 1990-тих років, частка яких становить 80–90 % та які

¹⁰⁷ Дячук А. А., Подолец Р. З., Серебренников Б. С., Чепелев М. Г. С. 65–66.

суцільно потребують термомодернізації, об'єднань співвласників майже не існувало.

Після Революції Гідності держава вперше визнає житловий сектор пріоритетом політики енергоефективності та енергозбереження¹⁰⁸, розробляє механізми її реалізації.

По-перше, вона публічно декларує підвищення тарифів до рівня собівартості. Компенсувати негатив від цього як для населення, так й енергопостачальних компаній мало спрощення процедури призначення субсидій, а негатив від зростання навантаження на держбюджет – поступове скорочення нормативів споживання та ужорсточення умов надання субсидій (так, з травня 2017 році субсидії не надавалися тим, хто мав заборгованість за житлово-комунальні послуги понад 2 місяців, а у 2018 році цей період був скорочений до одного місяця). Населення отримувало сигнал щодо стратегії скорочення субсидій та стимул до енергозбереження.

По-друге, стимулом проектів з енергоефективності та енергозбереження та механізмів їх фінансування стала програма часткової компенсації вартості «теплих кредитів». Вона передбачає три механізми компенсації як для фізичних осіб, так й для об'єднань співвласників багатоквартирних будинків.

По-третє, розробляють механізм конвертації субсидій у інвестиційний ресурс. Саме невикористання енергоефективності як ресурсу Г. Дзяна називає головною проблемою енергоефективності та енергозбереження¹⁰⁹. У проекті Концепції Фонду енергоефективності заклали ідею використання субсидій на погашення «теплих кредитів». Проблема у тому, що умовою є монетизація субсидій. Влада задекларувала такий намір, але монетизація має кілька моделей й упродовж 2015–2017 років влада не могла визначитись, на користь якої моделі зробити вибір¹¹⁰. Лише наприкінці 2018 року нарешті з'явилась

¹⁰⁸ Урядом схвалено Національний план дій з енергоефективності на період до 2020 року.

¹⁰⁹ Дзяна Г. О. Удосконалення механізмів реалізації державної політики у сфері енергозбереження України (соціально-екологічний аспект). С. 1.

¹¹⁰ Зубко Г. Потрібно монетизувати субсидії, аби люди спрямували заощаджені кошти на енергоефективність.

така визначеність й у 2019 році мали перейти до моделі готівкових виплат безпосередньо отримувачам субсидій.

По-четверте, ухвалили закон «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку»¹¹¹, що був спрямований на стимулювання створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків та системи управління будинками.

По-п'яте, у 2017 році були ухвалені та набули чинності закони про комерційний облік енергоресурсів та про енергопаспортизацію будівель. Заборонено приймати в експлуатацію будівлі, не обладнані засобами обліку. У будинках, які вже експлуатуються, прилади мають бути встановлені операторами комунікацій у визначений термін. Витрати на це закладаються у тарифи. Також забороняється прийняття в експлуатацією будинків зі значним та середнім класом наслідків (зокрема, багатоквартирні будинки) без енергоаудиту.

По-шосте, ще у один закон – про Фонд енергоефективності – були закладені положення щодо механізму компенсації «теплих кредитів», використання субсидій на їх погашення тощо. Фонд є й інструментом залучення зовнішніх інвестицій та грантів. Важливим положенням є обов'язок Фонду надавати технічні рішення суб'єктам реалізації енергозберігаючих проектів.

Нарешті, по-сьоме, гарантією реалізації політики енергоефективності та енергозбереження є стимулювання державою місцевих влад у цьому напрямі. Держагентство з енергоефективності та енергозбереження уклало низку договорів з місцевими радами, які зобов'язані не лише декларативно сприяти енергоефективності та енергозбереження, а й розробити конкретні програми та наповнити їх фінансами.

Можна було б охарактеризувати й інші напрями діяльності у сфері енергоефективності та енергозбереження – міжнародне співробітництво, стимулювання альтернативної енергетики тощо, але сказаного достатньо для висновку, що поворот у сфері енергоефективності та енергозбереження, здійснюваний від 2014 року, ухвалення вказаних

¹¹¹ Закон України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку». Ст. 262.

законів, організаційні дії ознаменували перетворення енергоефективності та енергозбереження на суспільний інститут, в основі якого лежать суспільні потреби, який має стратегію, нормативно-правову та організаційну структуру та є сферою діалогу між широкими соціальними суб'єктами.

Це перетворило політику енергоефективності та енергозбереження з кулуарного явища, яким вона переважно була, на публічну політику. Енергоефективність та енергозбереження стали сферою суспільно-політичної взаємодії, суб'єктами якої є не лише вузькі еліти, а й органи державної влади, місцевого самоврядування, партії, громадянське суспільство, які віддзеркалюють інтереси соціальних груп – винахідників, виробників, постачальників, споживачів. Політика енергоефективності та енергозбереження налагоджує соціальні зв'язки, створює організаційні їх форми, які є її елементами громадянського суспільства. Крім того, у новій своїй якості вона стимулює нові сфери суспільної діяльності (управління житлом, енергоаудит), а, отже, нові сфери соціальних зв'язків та нові асоціації. Відтак енергоефективності та енергозбереження перестає бути лише полісу, а перетворюється на politics у широкому смислі цього слова.

Усе це не повинно створити враження безпроблемності розвитку сфери енергоефективності та енергозбереження. Навпаки, її інституціоналізація, прихід нових суб'єктів створює нові суперечності. Не усі причетні групи зацікавлені у послідовності політики енергоефективності та енергозбереження. Специфічні інтереси мають монополісти-постачальники, наслідком яких є боротьба навколо законопроекту «Про житлово-комунальні послуги»¹¹². Проявом суперечностей стала й тривалість прийняття законів про Фонд енергоефективності, облік енергоресурсів, енергопаспортизацію.

Та й ті групи, які є прихильниками енергоефективності та енергозбереження, часто не готові скористатися з її інструментів. Попри прогрес зі створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків та залучення ними «теплих кредитів», він поки що не настільки значний, щоб говорити про незворотність реформ. Місцева влада, яка має відіграти

¹¹² Поліщук Н. Законопроект про комунальні послуги: споживачі на самоті з монополістами.

ключову роль у реалізації цієї політики, часто не здатна використовувати ресурс, який їй надається. Так, у 2016 році доходи місцевих бюджетів зросли на 44 млрд. гривень¹¹³, а на місцеві програми «теплих кредитів» було виділено лише 45 млн. Натомість на банківських рахунках накопичуються вільні кошти місцевих бюджетів¹¹⁴. Є регіональні програми, сформовані «для галочки». В одному з районів у 2016 році її обсяг склав 5 тис. грн., в той час як середній «теплий кредит» фізичним особам становив на той час 20 тис. грн., а об'єднанням співвласників багатоквартирним будинкам – 110 тис. Частина місцевих програм була затверджена взагалі без забезпечення фінансовими ресурсами.

Та й серед самих ініціаторів реформ у цій сфері були суперечності, зокрема, з тактичних питань політики енергоефективності та енергозбереження. Зокрема, віце-прем'єр-міністр України В. Кістіон вважав поспішним рішення уряду про зниження у 2017 році соціальних нормативів енергоспоживання. На його думку, оскільки попереднє зниження відбулось у 2016 році, для того, щоб громадяни не втратили довіру до влади, треба, щоб попередні нормативи діяли хоча б кілька років¹¹⁵. Також прикладами вказаних суперечностей були тривала нездатність влади визначитися з моделлю монетизації субсидій або критика главою Міністерства регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ України «мізерності» коштів, які виділялися на компенсацію «теплих кредитів» та ставок по них¹¹⁶.

Водночас як нова якість та успіхи політики енергоефективності та енергозбереження, так й суперечності в процесі її реалізації свідчать, що ситуація має аналізуватися з використанням політологічних підходів. Так, при ідентифікації суб'єктів політики енергоефективності та енергозбереження, їх інтересів, сценаріїв регулювання потенціал мають дослідницькі інструменти неоінституціоналізму. Зокрема, інституціоналізму раціонального вибору, згідно з однією версією якого

¹¹³ Гройсман В. Місцеві бюджети за 11 місяців отримали додатково до річних планів 44 млрд гривень.

¹¹⁴ Зубко Г. Місцева влада тримає 55 мільярдів на депозитах.

¹¹⁵ Віце-прем'єр Кістіон виступає проти пересмотра соціальних норм потребления энергоресурсов в ближайшее время.

¹¹⁶ Минрегион констатирует недофинансирование мероприятий по энергоэффективности.

інституційні правила формують інтереси та дії політичних суб'єктів ¹¹⁷. Використання такого підходу дало б змогу, зокрема, визначити, як нормативні акти здатні стимулювати споживачів активізувати впровадження технологій енергоефективності та енергозбереження або, навпаки, як зламати опір противників політики енергоефективності та енергозбереження. Врахування ідей історичного інституціоналізму доцільне, наприклад, при розробці шляхів стимулювання створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків.

В цілому аналіз нової політики енергоефективності та енергозбереження, на наш погляд, неможливий без врахування концепцій публічного управління, яке «є діяльністю, що тісно пов'язане з політикою, законом і громадянським суспільством» ¹¹⁸, концепції good governance, що дало б змогу розробити механізми взаємодії держави та громадянського суспільства в процесі вироблення політики енергоефективності та енергозбереження.

Концепції громадянського суспільства були б у нагоді при вивченні функціонування об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, громадських асоціацій тощо. Дослідження останніх здатні збагатити існуючі концепції громадянського суспільства. Очевидно, доведеться переглянути деякі погляди на співвідношення «зовнішнього стимулювання» громадянської активності та її «спонтанності», яка й нині часто вважається ознакою громадянського суспільства. В суспільстві, якому властиві стрімкий розвиток інформаційних технологій та відносно високий рівень освіченості громадян, інтереси останніх, які й змушують їх об'єднуватись, значною мірою формуються завдяки суспільному дискурсу, інформаційному впливу засобів масової комунікації. На останні ж пріоритетний вплив здійснюють структури влади, найбільш активні громадяни. Саме сприйняття членами суспільства тієї чи іншої проблеми, яка їх турбує, як суспільної, а відтак й їх потяг до об'єднання, формується іншими співгромадянами, яким вони довіряють. Тому на процес становлення громадян можливо впливати, внаслідок чого теза про «спонтанність» певною мірою втрачає сенс.

¹¹⁷ Перегуда Є. В. Виконавча влада України... С. 27.

¹¹⁸ Bouckaert G. Modernizing the Rechtsstaat : Paradoxes of the Management Agenda. P. 26.

Проте вищесказане не означає, що з суспільством можна «робити все, що завгодно». Цілеспрямовані зусилля, наприклад, органів влади або певних громадських активістів, щодо стимулювання громадянської активності в тому чи іншому напрямі можуть мати різний ступінь ефективності. Зокрема, ефект може бути значно меншим порівняно з тим, на що ініціатори розраховували. Громадяни не пристають на проекти, які є нереальними, не турбують їх тощо. Тому зусилля зі стимулювання громадянської активності мають ретельно враховувати стан розвитку суспільства, а перспективні проекти повинні враховувати необхідність поступового формування необхідної суспільної думки.

Ще один момент стосується регіональної політики. Проведений аналіз свідчить про необхідність доповнення уявлень про процеси децентралізації управлінських процесів. Вони часто зосереджуються на змінах організаційних структур влади, розподілі компетенцій та ресурсів. Натомість, як ми вже бачили, серйозною проблемою є здатність структур влади, яким надають відповідні повноваження та ресурси, скористатися наданими можливостями. Значну роль у формуванні такої спроможності має відігравати держава. Цікаво, що в Україні деякі міські голови висловлювали думку, що держава повинна з цією метою тиснути на місцеві влади¹¹⁹. Але важливо застосовувати такі засоби цього тиску, які робили його більш ефективним.

Ми приділили незначну увагу символічній структурі інституту енергоефективності та енергозбереження, але його аналіз крізь призму символічної політики теж важливий. Слід спертися на ідеї П. Бурд'ю, М. Едельмана, Т. Мейера, думку вітчизняного дослідника М. Розумного про те, що суспільна консолідація є предметом не лише гуманітарної, а й соціально-економічної політики¹²⁰. Важливим є вивчення енергоефективності та енергозбереження як нових символів, їх спроможності об'єднувати соціальні групи.

Отже, хоча політика енергоефективності та енергозбереження формувалася з перших років незалежності, новий її етап характеризувався значними змінами. Лише з 2015–2017 років можна говорити про

¹¹⁹ Сидоренко С. Теплі гроші від ЄС: чи зможе Україна обігнати сусідів на шляху до енергетичної незалежності.

¹²⁰ Розумний М. М. Ibid. С. 4.

енергоефективність та енергозбереження як повноцінний соціальний інститут, а про політику енергоефективності та енергозбереження – як напрям публічної політики, як policy та politics. Це вимагає нових підходів до її вивчення, серед яких важливе місце посідають сучасного неоінституціоналізму, концепції публічної політики, громадянського суспільства, децентралізації, символічної політики тощо. Водночас очевидно, що вивчення явищ енергоефективності та енергозбереження у нових суспільних умовах здатне збагатити та видозмінити вказані концепції, змінити дослідницькі пріоритети.

2.3. Поняття енергоефективності та енергозбереження у безпековому вимірі

На початку XXI ст. основними інструментами впливу на міжнародній арені виступають енергоресурси. Таке становище обумовлено низкою факторів.

1) Багато експертів в усьому світі прогнозують настання ери дефіциту основних, придатних для масового видобування енергетичних ресурсів, які неможливо буде швидко і повноцінно замінити. Терміни настання цієї ери різняться, і, взагалі, постійно відстрочуються, але очевидно, що вона коли не будь все ж настане. Хоча відбудеться це не раптом – підвищення вартості енергоресурсів та скорочення їх доступності буде відбуватись поступово.

2) У світі все більш відчутно проявляється нерівномірність розподілу енергетичної сировини, що породжує гостру глобальну конкуренцію на світовому ринку енергоресурсів.

3) Процеси глобалізації неминуче проявляються й у енергетичній сфері через діяльність на світовому ринку енергоресурсів, окрім держав, ще й транснаціональних компаній, міждержавних енергетичних об'єднань на кшталт Організації країн експортерів нафти (ОПЕК) і Міжнародного енергетичного агентства (МЕА), а також міждержавних союзів (ЄС, ЄврАзЕС, ШОС тощо).

4) Значно підвищився потенціал використання енергетичних ресурсів задля досягнення зовнішніх і внутрішніх політичних цілей окремих держав.

5) Стрімко зростає рівень споживання енергії не лише розвинутими країнами, а й країнами третього світу, які рухаються шляхом форсованої модернізації та індустріального зростання (Китай, Індія тощо). Одночасно з цим зростає залежність їх суспільств та економік від енергозабезпечення.

6) Зріс вплив технічних збоїв у постачанні енергоресурсів на світополітичну систему.

У теперішній час світові та регіональні держави, як і раніше, спираються на військовий потенціал, проте енергетичний вплив стає все більш зручним та гнучким способом і формою зовнішнього політичного та економічного впливу для забезпечення національних інтересів на міжнародній арені. У той же час володіння енергоносіями є саме по собі не лише інструментом зовнішнього впливу, а й стимулюючим фактором та базою для розвитку в країні ключових сфер: військової, політичної, економічної, технічної і навіть культурної та нормативно-правової.

Сутність соціальної природи енергії витікає з двох принципових обставин. Перша полягає у тому, що з часів оволодіння вогнем людина у своєму розвитку була залежна від енергії й чим більше джерел енергії вона опановувала, тим більш залежною від неї вона ставала, оскільки зростаючі обсяги видобутку енергії виводили суспільство на більш високі щаблі розвитку. Таким чином, володіння енергією перетворилось на базову передумову прогресу, а її відсутність або дефіцит, в умовах економічної та політичної конкуренції, неминуче призводило до занепаду суспільства та його зникненню з історичної сцени.

З точки зору енергоспоживання історію людства можна поділити на дві епохи, хоча чітку межу між ними провести неможна. Перша епоха займає більшу частину історії – вона тривала з давніх часів до початку промислової революції XIX ст. Протягом цієї епохи людина була пасивним споживачем тієї енергії, яку природа «бажала» їй надати. Звичайно, процеси технологічного опанування джерел енергії відбувались протягом усього означеного періоду, починаючи зі штучного отримання

вогню, проте принциповою рисою цієї епохи є те, що до певного моменту проблема дефіциту енергії визначала життя суспільств й самий хід історичного процесу. До певного моменту війни велись практично лише улітку, з настанням холодів армії уходили на «зимові квартири», а дощова погода робила неможливим використання тогочасної вогнепальної зброї. Поразка Наполеона у Росії у 1812 році наочно демонструє наслідки дефіциту енергії та відсутності її джерел для тогочасної армії. Великі географічні відкриття були зроблені виключно завдяки енергії вітру і значною мірою визначалися цією енергією.

Показовим у питанні енергозабезпечення суспільства є історичний аналіз будівництва і архітектури. Конструкція житла людини значною мірою визначається проблемою забезпечення, збереження та мінімізації втрат енергії – тепла й світла. Тривалий час житло людини було зорієнтовано саме на фактор дефіциту енергії, яка поступала природним шляхом. Невеликі площі житла і низькі стелі, маленькі вікна, розвинута традиція грубого будівництва були притаманні оселям північних широт. Архітектура Півдня, навпаки, повною мірою враховувала надлишок природної енергії.

У ході другої епохи, яка триває понині й складає мізерно малу частку історії людства порівняно з попередньою епохою, людина стрімко ставала активним споживачем і добувачем енергії. Завдяки науково-технічному прогресу, індустріальній революції ХІХ століття, розвитку капіталізму й відповідним суспільним трансформаціям людська цивілізація перейшла від пасивного споживання енергії до її активного видобування. Навряд чи можна вести мову про виробництво енергії, оскільки у відповідності до закону (принципу) збереження енергії вона існує як даність і не може братись із нізвідки або має вироблятись за волею людини. Тому, не дивлячись на те, що про виробництво енергії часто кажуть ті самі енергетики, більш коректно буде вести мову про її видобуток, але свідомий, спланований, цілеспрямований і регульований, на відміну від попередньої епохи.

У ХХ столітті економіка держав і життя суспільств почали розвиватись на тлі та за рахунок стрімко зростаючого споживання енергії. Іншою принциповою рисою теперішньої епохи стало те, що штучно

видобута енергія перетворилась на товар, що має чітко визначені грошові еквіваленти і складає сьогодні левову частку енергії, що споживається людством. Природні, «безплатні» джерела енергії – вітер, сонячне світло, енергія току води, які протягом тисяч років були основними для людини, сьогодні складають мізерну частку загального енерговидобутку.

Друга принципова обставина, що складає соціальну сутність енергії, полягає у тому, що сучасне суспільство є гранично енергозалежним та енергоуразливим. Проблема енергозалежності життя сучасної людини безпосередньо пов'язане з питанням рівня життя на фундаментальному рівні. Питання рівня життя для пересічної людини (і не лише в Україні) сьогодні розглядається майже виключно в утилітарній площині «споживчого кошику»: наявності автомобіля та його якості (з пробігом чи новий, іномарка або вітчизняного виробництва), літнього відпочинку, якості вільного часу, частоти оновлення електронних гаджетів та інших предметів споживання. При цьому наявність енергії розглядається як невід'ємний природний факт. З поля зору зникає та обставина, що енергія забезпечує усю піраміду людських потреб, особливо її базові рівні, для яких вона є критично важливою передумовою існування. Енергозалежність сучасного суспільства є настільки системною, що впливу лише на його енергозабезпечення достатньо для внутрішньополітичної дестабілізації суспільства і нанесення величезних втрат його економіці, на відміну від попередніх епох, коли війна вимагала нанесення супротивниками величезних фізичних втрат один одному і величезних витрат на реалізацію цього завдання. Прикладом може бути використання американською авіацією у 1999 році під час бомбардувань Югославії спеціальних графітних бомб, які не причиняють людських втрат, а, лише виводять з ладу електроенергетичні об'єкти у зоні вибуху ¹²¹.

¹²¹ Використання цих бомб мало обмежений, скоріше випробувальний характер. Вони були застосовані лише проти п'яти з понад тридцяти югославських електростанцій, але тим не менш довели свою ефективність. Використання таких боєприпасів у високоурбанізованих насичених інфраструктурою районах здатне буквально паралізувати економіку, суспільство в цілому, зокрема через виведення з ладу каналів інформаційної комунікації.

Актуальна сьогодні гібридна війна не в останню чергу використовує саме вплив на енергозабезпечення суспільства. Причому відбувається це не лише методами фізичного знищення об'єктів енергетичної інфраструктури, а й, переважно, маніпуляцією з цінами на енергоносії та загрозою обмеження енергопостачання. А це у першу чергу має на увазі вплив на суспільну думку та політичні настрої.

Ми далекі від есхатологічних прогнозів екологів. Проте як даність слід прийняти наступне: 1) енергія є фундаментальною передумовою життя суспільства та його прогресу, а життя без прогресу неможливо; 2) рівень споживання енергії сучасним суспільством є великим; 3) споживання енергії у майбутньому буде лише зростати.

Виходячи з цього національна безпека має на меті передусім економічну безпеку; економічна безпека, у свою чергу, базується на енергетичній безпеці. А їх гарантування вимагає національної консолідації і водночас обумовлює її.

Поняття «національна безпека» є комплексним, інтегративним поняттям, яке утворюється такими взаємопов'язаними складовими як економічна, енергетична, екологічна, культурно-інформаційна, воєнна безпека.

В. Ліпкан визначає національну безпеку як систему та процес управління загрозами та небезпеками, за якого державним і недержавним інституціям гарантується розвиток національних інтересів народу, джерел його духовного і внутрішнього добробуту, а також забезпечується ефективне функціонування самої системи національної безпеки.¹²² О. Бодрук вважає, що національна безпека – це певний стан конкретної соціальної системи, що характеризує ступень її стабільності. Колишній міністр оборони США Г. Браун сформулював поняття національної безпеки як «здатність зберігати фізичну цілісність і територію, підтримувати економічні відносини з іншими державами світу, на різних рівнях захищати від зовнішнього негативного впливу свої інститути і систему управління, контролювати свої кордони»¹²³. В. Шлемко та І. Бінько розглядають економічну безпеку як стан національної економіки,

¹²² Ліпкан В. А. Національна безпека України у світлі теорії самоорганізації. С. 142.

¹²³ Бодрук О. С. Структура воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти. С. 204.

який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз і здатний задовольнити потреби особи, сім'ї, суспільства, держави ¹²⁴.

І. Мішина аналізує національну безпеку з точки зору горизонтальних та вертикальних економічних відносин між різними суб'єктами з приводу досягнення такого рівня розвитку економіки при якому здійснюється ефективно задоволення потреб і гарантований захист інтересів, навіть за несприятливих умов розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів ¹²⁵. М. Єрмошенко зазначає, що економічна безпека характеризується збалансованістю і стійкістю до негативного впливу внутрішніх і зовнішніх загроз, здатністю забезпечувати на основі реалізації національних економічних інтересів сталий і ефективний розвиток вітчизняної економіки і соціальної сфери ¹²⁶. О. Чичина і В. Сідоров констатують: «... економічна безпека країни, з одного боку, є важливою складовою системи національної безпеки, що формує захист національних інтересів, з іншого – є безпосередньою умовою дотримання і реалізації національних інтересів щодо забезпечення фінансування, формування доходів та витрат тощо» ¹²⁷. Провідною складовою національної безпеки країни є економічна безпека, першочерговою умовою забезпечення якої сьогодні є саме енергетична складова. На цьому тлі концепція сталого розвитку, а саме питання впровадження принципів «зеленої економіки» є основним вектором ефективного функціонування економіки країни ¹²⁸.

Економічна безпека держави має свою передумовою наявність достатньої кількості ресурсів для реалізації процесів відтворення і забезпечення соціальної стабільності. Це, у свою чергу, можливо лише за умови достатнього сировинно-ресурсного забезпечення, а ключовим ресурсом сьогодні для України, як і для усього світу є енергія.

¹²⁴ Шлемко В. Т., Бінько І. Ф. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення: монографія. С. 8 – 9.

¹²⁵ Мішина І. Г. Економічна безпека в умовах ринкових трансформацій: дис. С. 145.

¹²⁶ Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. С. 276.

¹²⁷ Чичина О. А., Сідоров В. І. Енергетичні ресурси як домінанта формування національної безпеки України. С. 26.

¹²⁸ Мішина І. Г. Ibid. С. 44.

Цей причинно-наслідковий зв'язок простежують у своїх працях низка зарубіжних та українських вчених, зокрема Л. Абалкіна, М. Кизима, Н. Резнікова, Г. Пастернак-Тарнушенко, Є. Сухіна, В. Шлемко.

Аналізуючи сутність поняття «енергетична безпека», вони сформулювали його принципові риси. Енергетична безпека є однією з найважливіших функціональних складових економічної безпеки¹²⁹. Енергетична безпека – стан захищеності національних інтересів в енергетичній сфері¹³⁰, від загроз енергетичного характеру¹³¹, стан забезпечення економіки паливно-енергетичними ресурсами¹³². З огляду на нерівномірність розташування паливно-енергетичних ресурсів у країнах світу, енергетична безпека для країн-імпортерів – це забезпечення надійності їх енергопостачання, для країн експортерів – закріплення на стратегічних ринках за економічно вигідними цінами¹³³. Енергетична безпека – система поєднання потенціалів¹³⁴.

Н. Матвійчук формулює наступні загрози енергетичній безпеці України: незадовільний технічний стан енергетичного сектору, який і надалі погіршується (рівень зношення основних засобів енергетики складає більше 60%); критичний стан справ у житлово-комунальному секторі, де загальні втрати тепла в системі теплопостачання сягають 45%, у системі споживання – 30%; недостатнє забезпечення власними енергоресурсами (за рахунок власних джерел Україна задовольняє свої потреби у паливно-енергетичних ресурсах менш ніж на 50%) і неефективне їх використання, що підвищує енергетичну залежність України від інших країн та зменшує рівень її економічної безпеки. В структурі поставок енергії в Україні частка поновлюваних джерел енергії є дуже низькою (у 2013 р. складала 3,1%), у той час як аналогічний показник в Швеції складає 37,2%, Латвії – 36,4%, Австрії – 30,1%, Фінляндії – 29,2%, Данії – 23,3%. Традиційне викопне паливо залишається основним джерелом енергії в Україні. Економіка України є дуже

¹²⁹ Паливно-енергетичний комплекс України на порозі третього тисячоліття. С. 198.

¹³⁰ Методика розрахунку рівня економічної безпеки України.

¹³¹ Геєць В. М., Кизим М. О., Лебанова Т. С., Черняк О. І. та ін. С. 56.

¹³² Грязнов Л. Тезиси по енергокризису.

¹³³ Денчев К. Мировая энергетическая безопасность: история и перспективы. С. 34.

¹³⁴ Микитенко В. В. На чому базується енергетична безпека держави. С. 41.

енергомісткою: за 2014 рік в країні було використано 40 млрд. куб. м природного газу, з яких 18 млрд. (45%) – житловим сектором. У свою чергу Польща споживає 14–15 млрд. куб. м газу на рік, причому її ВВП більш ніж у три рази вище за ВВП України ¹³⁵.

Шляхи невідкладного рішення проблеми енергозбереження в Україні, на думку Н. Матвійчука, полягають у наступному: використання оптимальних інструментів стимулювання енергозбереження; зміна структури використання ресурсів з акцентом на ресурси відновлювані та невичерпані; пошук ефективних механізмів і оптимальних джерел фінансування енергозберігаючих заходів ¹³⁶.

Реалізація політики енергозбереження може забезпечити для України такі переваги: зменшення обсягів імпорту енергоносіїв; оновлення основних фондів і впровадження нових технологій шляхом економії коштів на імпорті енергоносіїв; зменшення обсягів шкідливих викидів в оточуюче середовище у зв'язку з технологічним переоснащенням виробництва; підвищення конкурентоздатності вітчизняних товарів внаслідок зменшення частки енергоресурсів у собівартості продукції; відтермінування вичерпання вітчизняних невідновлюваних енергоносіїв; створення робочих місць; покращення міжнародного іміджу України ¹³⁷.

Відповідно до Закону України «Про енергозбереження» термін «енергозбереження» означає діяльність (організаційну, наукову, практичну, інформаційну), яка спрямована на раціональне використання і економну витрату первинної та перетвореної енергії і природних енергетичних ресурсів в національному господарстві і яка реалізується з використанням технічних, економічних та правових методів ¹³⁸.

Поняття «енергозбереження» часто вживають разом з терміном «енергоєфективність», хоча семантично це різні поняття. Зокрема, «енергозбереження» розглядається як діяльність, комплекс заходів, результатом яких є збереження первинних паливно-енергетичних ресурсів

¹³⁵ Матвійчук Н. М. Приоритеты реализации политики энергосбережения в Украине. С. 97.

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ Зеркалов Д. В. Энергозбереження в Україні. С. 91.

¹³⁸ Закон України «Про енергозбереження».

(ПЕР) у неперетвореному стані, в результаті чого знижується потреба у ПЕР на одиницю кінцевого продукту, а «енергоефективність» означає раціональне використання енергетичних ресурсів, досягнення економічно доцільної ефективності використання існуючих паливно-енергетичних ресурсів за дійсного рівня розвитку техніки і технології і дотримання вимог до оточуючого середовища ¹³⁹.

Наприклад, Д. Дрожжин визначає енергоефективність як «позитивне відношення результатів використання енергетичних ресурсів (наприклад, доданої вартості продукції чи послуг, створеної саме за рахунок енергетичних ресурсів, вартості благ, створених цими ресурсами та ін.) до обсягу їх споживання для отримання вказаних результатів» ¹⁴⁰.

Отже, поняття «енергоефективність» має на увазі досягнення певної мети, наприклад, опалення будинку зі споживанням меншої кількості енергоресурсів, ніж зазвичай. Використання енергозберігаючої лампи є яскравим прикладом енергоефективності – вона споживає приблизно у 5 разів менше електроенергії порівняно зі звичайною лампою розжарювання за аналогічного рівня освітлення. Енергозбереження означає певні зміни в поведінці населення, наприклад, повне відключення електроприладів від електромережі замість того, щоб залишати їх у режимі очікування.

Енергоефективність є лише одним з аспектів енергозбереження. На відміну від енергозбереження, яке в цілому спрямоване на зменшення споживання енергії, енергоефективність – це корисна, ефективна витрата енергії ¹⁴¹ без відчутних функціональних обмежень життєдіяльності людини, виробничих процесів та економіки держави. Інакше кажучи, енергозбереження може включати в себе такі екстрені заходи як віяльні відключення електроенергії, газу та гарячого водопостачання або їх постачання у певні години, зниження температури теплоносія у системах опалення, обмеження на продаж пального приватним автовласникам тощо. Проте ці заходи негативно впливають на життя громадян та економіку держави і можуть бути виправданими лише за надзвичайних обставин, таких як військовий конфлікт, стихійне лихо, надзвичайний стан.

¹³⁹ Зеркалов Д. В. Ibid. С. 91.

¹⁴⁰ Дрожжин Д.Ю. Механізм державного регулювання енергоефективності в Україні.

¹⁴¹ Корінько І. В., Панасенко Ю. А., Рудий М. А. С. 30.

При цьому слід враховувати, що сьогодні українське суспільство вже повною мірою є суспільством споживання. Воно характеризується масовим споживанням матеріальних благ і формуванням відповідної системи цінностей та настанов, за яких споживання виходить далеко за межі потреб для існування людини. Масове споживання розвивається разом із розвитком ринкових відносин, який супроводжується бурхливим технічним прогресом та економічним розвитком, а також такими соціальними змінами як зростання доходів, яке суттєво змінює структуру споживання, зменшення тривалості робочого дня, розмивання класової структури, індивідуалізація споживання¹⁴². Суспільство споживання – це сукупність відносин, де панує символізм речових об'єктів, який виступає сенсом життя і спонукає споживачів здобувати речі й таким чином наділяти себе певним статусом. Споживання знімає опозицію між реальністю та знаками. Воно є практикою підтримання ієрархізованої знаковості шляхом маніфестації соціально-стратифікуючих жестів, які наближають актора, що їх реалізує, до елітарності та, відповідно, віддаляють його від суспільної маргінальності. Такий специфічний тип соціалізації поступово приводить індивідуальні норми й цінності людини у відповідність з нормативно ціннісною системою консюмеризму. Функціонування людської свідомості завжди базується на певних знаках та символах, а формування нових знаків веде до нової організації психіки. Консюмеризм виступає системою, що пропонує нову знакову систему порівняно з тими, що пропонували попередні форми культури¹⁴³.

Розглядаючи державну політику в сфері енергозбереження, фахівці визначають її як процес реалізації органами державної влади конкретних заходів, спрямованих на забезпечення ефективного й раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів у межах усієї економіки країни¹⁴⁴. Політика енергозбереження включає адміністративне-правове та фінансово-економічне регулювання процесів видобутку, переробки, транспортування, збереження, виробництва, розподілу, використання паливно-енергетичних ресурсів з метою раціональних та економних

¹⁴² Соловійова А. Суспільство споживання. С. 645.

¹⁴³ Ильин А. Н. Культура общества массового потребления: критическое осмысление. С. 8.

¹⁴⁴ Маляренко. В. А., Лисак Л. В. Энергетика докiлля, енергозбереження. С. 122.

витрат енергії¹⁴⁵. Таке формулювання політики енергозбереження, як й власне терміну «енергозбереження», підпорядковує основні дії з його забезпечення політиці енергозбереження. У цьому є сенс, оскільки заходи щодо енергоефективності сприяють енергозбереженню на усіх рівнях – підприємства, галузі, регіону, окремої людини і держави в цілому. Проте соціально-політичний аспект енергозбереження, зокрема його суспільно-інтеграційний чи дезінтеграційний потенціал, практично не висвітлюється ані у законодавстві, ані в дослідженнях фахівців. Причина цього стану речей, на нашу думку, полягає у занадто утилітарному сприйнятті енергії, яке в Україні склалося історично. Переважна частка модернізації України припала на радянський період її історії, хоча розпочалась вона ще за царських часів. Відповідно, культура енергоспоживання українського суспільства значною мірою залишається «радянською», що заснована на природному сприйнятті дешевої енергії як загального суспільного блага. Хоча останніми роками таке ставлення до енергії змінюється у бік її свідомого збереження під впливом ринкових факторів. Це можна постежити на прикладі утеплення будинків, зростання популярності особистого електротранспорту у містах та використання енергозберігаючих електроприладів, попит на які стабільно зростає.

Суспільні блага в класичному розумінні – це товари або послуги, які, будучи надані одній людині, можуть бути так само доступні іншим без будь-яких додаткових затрат з їх боку¹⁴⁶. Вони мають дві ключові властивості: невинятковість у наданні та неконкурентність у споживанні. Перше означає, що виробник блага не може перешкодити його споживанню індивідом, що не сплатив за право споживання; друге – що споживання блага одним індивідом не знижує можливості його споживання іншим¹⁴⁷. С. Медведєв та І. Томашов відносять до суспільних благ національну безпеку, забезпечення державою законності та порядку, а також економічної стабільності¹⁴⁸. У той же час означені автори розділяють категорії «суспільних» та «приватних» благ. Віднесення ж

¹⁴⁵ Закон України «Про енергозбереження».

¹⁴⁶ Блок Ф. Роли государства в хозяйстве. С. 39.

¹⁴⁷ Афонцев С. От борьбы к рынку: экономическая кооперативность в мирополитическом взаимодействии. С. 19.

¹⁴⁸ Медведев С. А., Томашов И. А. Концепция глобальных общественных благ. С. 22.

певних благ до тієї чи іншої категорії є наслідком соціальних процесів та результатом політичного вибору. Розмір фінансування виробництва суспільних благ визначається у ході політичного торгу, на який виборці можуть вплинути, голосуючи за ту чи іншу політичну партію. Так, медичне обслуговування та вища освіта є благами, ступень невинятковості та неконкурентності яких варіюється – вони можуть бути як безкоштовними, так й платними. Так само й телебачення може бути суспільним і поширюватись безкоштовно на усю територію мовлення або кабельним і приватним, тобто винятковим благом ¹⁴⁹.

Інакше кажучи, у випадку з українським суспільством попит на суспільні блага є достатньо великим порівняно з європейськими країнами або США. Власне відключення газу або електроенергії за борги, що на Заході є цілком природним рішенням відповідних структур, в українському суспільстві сприймається як замах на базові, вітальні основи життя людини. Тому житлово-комунальні підприємства йдуть на цей крок неохоче, лише у окремих випадках і, розуміючи потенційний ступінь суспільного обурення, дозволяють накопичуватись боргам. З цього випливають й субсидії держави.

Як висновок можна констатувати наступне. Енергобезпека є фундаментальною підставою життя і розвитку сучасного суспільства. Об'єктивний дефіцит енергоресурсів є питанням невизначеного майбутнього, проте штучний, так би мовити «наведений», дефіцит як засіб світової конкуренції та відвертої боротьби давно вже став реальністю. Україна є державою з достатньо високим рівнем енергоемності промисловості, житлово-комунальної та транспортної інфраструктури. Культура енергоспоживання українського суспільства заснована переважно на уявленні про енергію як суспільне благо. Частка імпортованих енергоресурсів в українській економіці є критично високою. Заходи енергозбереження можуть бути ефективними лише протягом певного часу – далі вони почнуть негативно відбиватись на економіці, суспільстві, що буде проявляти у загостренні існуючих конфліктів – дефіцит енергії відіграє у даному випадку роль каталізуючого фактору.

¹⁴⁹ Ibidem.

Вихід з цієї складної ситуації вбачається саме через консолідацію суспільства навколо споживання енергії через стратегію підвищення енергоефективності. Суспільство споживання сьогодні прийнято піддавати критиці не лише у публіцистичних матеріалах та суспільній риторичі. Науковці також аналізують його переважно у руслі негативних конотацій. Дослідження такого складного та глобального явища виходить за межі даного матеріалу, проте ми можемо констатувати наступне: 1) суспільство споживання, єдиною ідеологією якого є споживання речових та неречових цінностей, є реалією сьогодення – воно вже настало і ми живемо у ньому; 2) ідеологія споживання зводить нанівець усю решту ідеологій минулого, оскільки усі вони спирались на різного ступеня злиденності широкі суспільні маси, обіцяючи їм реалізацію їх прагнень саме шляхом реалізації своїх ідеологічних засад та настанов; 3) суспільство споживання потенційно скасовує широкий спектр конфліктів та протиріч, що пов'язані з політичними ідеологіями минулого (зокрема тих, що пов'язані з їх радикальними формами), і має, на нашу думку, великий потенціал консолідації суспільства з однією метою – споживання, в основі якого лежить споживання енергії.

РОЗДІЛ III. СВІТОВИЙ ДОСВІД ПОЛІТИКИ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ

3.1. Енергоефективні громади як складова енергетичної політики

Попри актуальність енергетичних питань для країни, що імпортує значну частину енергоносіїв для задоволення побутових та промислових потреб, перша енергетична стратегія України (на період до 2030 року) була прийнята лише у 2006 році після одностороннього припинення Росією постачання газу (оновлена у 2013 році). 18 серпня 2017 року була прийнята енергетична стратегія на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність»¹⁵⁰, яка практично ігнорує важливість залучення громадян та органів місцевого самоврядування до розробки та реалізації енергетичних стратегій на місцевому рівні, віддавши перевагу централізованому підходу. Так на муніципальному та державному рівні, на підприємствах передбачається лише постійне вдосконалення системи енергетичного менеджменту; а на рівні громадян – стимулювання енергозбереження, формування енергоефективної свідомості; підвищення енергоефективності через адресну монетизацію субсидій кінцевому споживачу, а у перспективі – мінімізація обсягів субсидування (п. 2.1. Свідоме та енергоефективне суспільство).

Водночас європейський досвід свідчить, що і органи місцевого самоврядування можуть відігравати важливу роль в енергетичній політиці держави, сприяти ефективнішому використанню енергоресурсів та широкому використанню відновлювальних джерел енергії. Аналізу європейської практики формування енергоефективних громад присвячена дана стаття.

У середині 2000-х років Єврокомісія започаткувала проект «Енергоефективні громади – створення пілотних громад для житлового

¹⁵⁰ Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність».

сектора» (EFFCOBUILD)¹⁵¹, орієнтований на виявлення і подолання перешкод у реалізації потенціалу енергоощадження у житловому секторі на місцевому рівні. Об'єднання інтересів різних зацікавлених сторін, таких як власників будинків, органів публічної влади, фінансових інститутів, приватних компаній та політиків, сприяв формуванню стратегічного бачення розвитку енергетичної політики на рівні муніципалітетів.

Житловий сектор споживає майже 40% енергії в індустріальних країнах, в яких понад 70% будинків споруджені в містах. За умови впровадження енергоефективних технологій, заходів із заощадження енергії та широкого використання відновлювальних джерел енергії, обсяги споживання енергії муніципалітетом у найближчі 30-40 років можна зменшити на 60% і навіть більше. Сумарний вплив на національний енергетичний баланс в індустріальних країнах у випадку успішної реалізації енергетичних планів муніципалітетів усіх міст може дати скорочення споживання енергії на 15-20%¹⁵².

Проект Єврокомісії демонструє, що енергоефективність позитивно впливає на соціально-економічну ситуацію в регіоні, оскільки: громади, які взяли у ньому участь, отримали детальний план заходів для підвищення енергетичної ефективності; реалізовані заходи щодо збереження енергії стимулюють економічний розвиток регіону, позитивно впливають на рівень зайнятості та соціальної згуртованості; пілотні громади слугують прикладом для інших у регіоні та за його межами.

При цьому з'ясувалося, що навіть розвинені громади не обізнані із потенціалом технологій енергоощадження, тому вони потребують допомоги для його виявлення та реалізації. При цьому хоча багато громад готові до впровадження енергоощадних технологій та використання енергоефективного обладнання, однак потребують фахівців, які б переконали їх у необхідності цього кроку та допомогли на перших етапах.

Оскільки реалізація ефективної енергоощадної політики значною мірою залежить від масштабу застосування (чим вищий рівень (квартал, район, місто), тим більший ефект), тому розробка, прийняття рішень,

¹⁵¹ Energy efficiency communities – establishing pilot communities for the building sector.

¹⁵² Case studies and guidelines for energy efficient communities.

організація та реалізація стратегій в енергетичній сфері вимагають більше зусиль, ніж вирішення поточних технічних проблем. Крім того, якщо для нових чи одноповерхових будинків покращення технічних складових та зменшення їх вартості буде вирішальним для досягнення довгострокових енергетичних цілей, то на територіях з високою щільністю забудови централізований підхід пропонує кращі, з точки зору економічної вигоди, варіанти. Іншими словами, успішна міська енергетична політика має бути досить гнучкою, щоб враховувати різні варіанти.

Однією зі складних проблем, що перешкоджає широкому впровадженню нових технологій у сфері енергоспоживання, є їх низька продуктивність, що часто є результатом поганої системної інтеграції різних технологій, що використовуються у конкретному проекті. Через відсутність чи недостатній контроль та моніторингове обладнання, оптимізація системи енергоспоживання є досить складним завданням, що вимагає експертних знань. Низька продуктивність не лише утруднює досягнення цілей енергопроекту (економічних чи енергетичних), але також серйозно утруднює вхід на ринок нових технологій.

Брак досвідчених і вмілих планувальників та кваліфікованих виробників є ще однією проблемою, що часто зустрічається в енергетичних проектах на рівні кварталу або району. Одним із шляхів вирішення такої проблеми є ініціювання структурованого співробітництва між експертами та досвідченими підрядниками, наприклад, для реалізації інтегрованих житлових проектів. Для уникнення технічних і фінансових невдач, енергетичне регулювання має акцентувати увагу на підрядних підходах, за яких відповідальність за загальний успіх інтегрованого енергетичного проекту залишається на підряднику, зокрема на етапі експлуатації.

Оцінка досвіду реалізації муніципальних енергетичних стратегій виявила, що технічні проблеми в енергетичному плануванні не мають вирішального значення. Управлінські проблеми, зокрема ініціювання та керування перехідними процесами на всіх рівнях прийняття рішень є справжньою проблемою, з якою стикаються особи, відповідальні за реалізацію муніципальної енергетичної політики. Хоча більшість рішень, необхідних для розвитку місцевих енергетичних систем, мають бути

прийняті приватними інвесторами на районному рівні для використання відповідних бізнес-моделей, певний ступінь координації необхідний і на міському рівні. Завдяки цьому учасники ринку можуть приймати правильні рішення у потрібний час, щоб здійснити енергетичний перехід з найменшими затратами. Це координаційне завдання вимагає загальної довгострокової стратегії – муніципального генерального енергетичного плану, на який має орієнтуватися кожне місто.

Для забезпечення успішної реалізації, необхідно створити і підтримувати діяльність відповідних організаційних структур протягом усього часу, необхідного для переходу. Вони мають існувати чи то в рамках міської адміністрації, або ж відповідні завдання можуть бути делеговані у формі місцевого енергетичного агентства. Витрати, пов'язані з діяльністю такої організації, можуть вважатися незначними у порівнянні з зменшенням загальної вартості муніципального енергетичного переходу. Тобто, найбільш складними перешкодами для реалізації муніципальних енергетичних цілей є не відсутність адекватних енергетичних технологій чи інструментів планування, а:

- брак доступу до відповідних знань (аналіз енергетичної системи, управління процесом);
- відсутність управлінської структури та відповідних ресурсів;
- небажання низки важливих акторів брати участь в енергоефективних проектах.

Орієнтовна вартість енергетичного переходу для міста складає близько 10 тис. євро на мешканця, яка не видається надто великою у порівнянні з іншими інвестиціями в інфраструктуру та житловий сектор, що здійснюються регулярно.

До чинників, що змушують усі зацікавлені сторони підтримувати політику, орієнтовану на енергоощадження, є: збільшення безпеки енергопостачання через зниження залежності від імпорту з політично нестабільних регіонів; пом'якшення негативних економічних явищ, зумовлених зростанням цін на енергоносії; економія коштів для споживачів енергії через реконструкцію енергетично неефективних будинків чи удосконалення обладнання; модернізація місцевої інфраструктури; сприяння сталому розвитку міста загалом.

Огляд практики у державах-членах Євросоюзу засвідчує різноманітність правових, фінансових та організаційних структур: національні стратегії різняться значно за структурою, складністю та обсягами фінансування. Адаптація нормативно-правової бази під конкретні потреби ускладнює слідування правовим приписам, що само по собі може стати перешкодою. Здійснити комплексну оцінку співвідношення ефективності затрат і вигід інструментів та їх потенціалу запозичення в інші країни через особливості місцевих контекстів практично не можливо. Беззаперечною є лише необхідність інтенсивного обміну знаннями щодо розробки інструментарію енергетичної політики у майбутньому.

У деяких країнах пільгові тарифи використовуються для популяризації виробництва електроенергії з відновлювальних джерел. Однак у двох країнах, Данії та Німеччині, широке використання нових джерел енергії (вітрової, сонячної) досягло значного ступеня, що зумовило проблеми з інтеграцією в енергорозподільчі системи, збереженням отриманої таким чином енергії.

Особлива увага має приділятися житловому фонду як важливому компоненту майбутньої енергетичної системи (зберігання, генерування в малих обсягах, керування попитом, розумні будинки). При переході до так званих «розумних міст» це буде ключем до успіху в довгостроковій перспективі. У деяких країнах муніципалітети зобов'язані розробляти місцеві плани енергетичної політики, методи якої та якість залежать від особливостей кожної країни.

Корисним для кожної країни буде передбачити, що енергетична стратегія має бути обов'язковою складовою планів міського розвитку, оскільки це прискорить необхідність включення енергетичних проблем у традиційні процедури міського планування. Одночасно це поглибить знання планувальників, дасть можливість громаді взяти участь в успішній реалізації загальнонаціональної енергетичної політики.

Цікавим є досвід словенського міста Єсенице, яке у середині 2000-х років було серед піонерів щодо впровадження інновацій у сфері енергозбереження. Не останню роль у цьому відіграли два нормативно-правових документи, прийняті ще у кінці ХХ ст.: Закон про енергетику

(1999) та Енергетична концепція муніципалітету, прийнята міською радою 30 вересня 1999 року¹⁵³. У 2005 році була прийнята нова редакція Закону про енергетику, ст. 17 якого зазначає, що місцева громада чи кілька місцевих громад разом приймають місцеву енергетичну концепцію, що визначає способи постачання енергії, заходи щодо її ефективного використання, опалювання будівель та генерування електроенергії, а також використання відновлювальних джерел енергії на найближче десятиліття. Ст. 66 цього ж закону визначає, що місцеві громади виконують програми щодо ефективного використання енергії та використання відновлювальних джерел енергії в межах їх повноважень і відповідальності на основі прийнятих місцевих енергетичних концепцій. Для виконання цих програм місцева громада може отримувати фінансування з державного бюджету. На основі енергетичної концепції Єсенице у 2000 році була запущена програма «E150», орієнтована на модернізацію будинків, що щорічно витрачають на опалення більше 150 кВт·год/м².

З 2000 року на підставі постанови про стимулювання інвестицій в ефективне використання енергії та використання відновлювальних джерел енергії у домогосподарствах в муніципалітеті Єсенице з місцевого бюджету щорічно виділяється близько 40 тис. євро на реконструкцію будівель, зокрема: термоізоляцію горищ, дахів, підвалів; утеплення або відновлених фасадів; заміну дверей та вікон будівель; переведення на централізоване теплопостачання (підключення до мереж гарячої води та газової мережі); встановлення теплових насосів, сонячних панелей для підігріву води тощо.

З 2003 року домогосподарствам почали виділятися державні субсидії на повну енергетичну реконструкцію житла. Отримати їх можуть будинки, збудовані до 1980 року, а проект робіт з модернізації мають орієнтуватися на показник в 10 тис. кВт·год за 1 кв.м. Максимальний розмір субсидії на один проект обмежений 21 тис. євро (до 10% загальної суми проекту).

Оскільки майже 25% споживання енергії в Словенії припадає на житловий сектор, то аналіз типових будівель, збудованих до 1980 року

¹⁵³ Existing framework and instruments. Country report – Jesenice, Slovenia.

засвідчив, що впровадження енергоощадних технологій, наявних на ринку, може на 60% зменшити споживання теплової енергії у багатоквартирних будинках. А лише енергозберігаючі вікна можуть зекономити додаткові 20%. У кількісних показниках це означає зменшення затрат енергії на опалювання з 350 до 113 кВт·год на 1 кв.м опалюваної площі у старих одноповерхових будинках, і зі 115 до 50 кВт·год/кв.м для багатоквартирних будинків. Середній термін окупності інвестицій в у повну енергетичну реконструкцію житла складає близько 25 років, а деякі простіші заходи мають коротший період окупності – 3-4 роки для утеплення горищ, близько трьох років за заміну вікон на більш енергоефективні.

Отже, органи місцевого самоврядування можуть брати активну участь у реалізації національної політики енергоощадження шляхом розробки і прийняття відповідних стратегій. Підвищення енергоефективності муніципалітету позитивно впливає на соціально-економічний розвиток території, зменшує рівень безробіття, сприяє соціальній згуртованості. Основними труднощами, що постають на цьому шляху, є брак знань і досвідчених управлінців та планувальників, відсутність організаційної структури для розробки та реалізації енергоощадної стратегії, відсутність зацікавлення у ключових акторів. Тому державна політика України в енергетичній сфері повинна орієнтуватися на залучення територіальних громад, а не лише окремих громадян чи об'єднань співвласників багатоквартирного будинку до розробки та реалізації заходів у сфері енергоощадження.

3.2. Енергетичні кооперативи як форма громадянського суспільства

У червні 2018 року Євросоюз зробив перший крок до створення Енергетичного Союзу, затвердивши уніфіковані вимоги до енергозабезпечення будівель, що є складовою комплексу заходів з підвищення енергоефективності, ширшого використання відновлюваних джерел енергії, удосконалення структури ринку електроенергії, правил

постачання та регулювання¹⁵⁴. Усі вони були винесені на обговорення у вигляді так званого Четвертого енергопакету «Чиста енергія для всіх європейців» в кінці 2016 року. Так Єврокомісія планує вже у 2030 році наростити енергоефективність до мінімум 30%, а в Україні загальна частка енергії з відновлювальних джерел в енергобалансі країни у 2016 році складала 5,8% при запланованих 11% на кінець 2020 року. Однак не лише потреба в поступовій адаптації до вимог Євросоюзу, прописана в Угоді про асоціацію, зумовлює актуальність пошуку шляхів активнішого впровадження проектів з альтернативної енергетики, а й значні затрати населення на утримання житла, яке часто є енергонеефективним. Завдання з вирішення цих проблем покладено на Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України, однак воно не зможе справитися з ним без підтримки з боку громадянського суспільства. Роль організацій громадянського суспільства у впровадженні нових моделей виробництва і споживання енергії українськими дослідниками поки що не досліджується.

Роль громадянського суспільства в енергетичному транзиті – переході від використання викопних ресурсів до альтернативних, відновлювальних джерел енергії – розглядається з точки зору двох підходів. Перший підхід – це концепція соціального прийняття проектів з використанням відновлювальних джерел енергії, оскільки досить часто такий перехід провокує місцеві конфлікти та спротив з боку мешканців впровадженню проектів альтернативної енергії та будівництва генеруючих потужностей для «чистої» енергетики¹⁵⁵. Його представники зосереджені на дослідженні феномену негативного ставлення громадян до впровадження нових технологій («де завгодно, тільки не на моєму подвір'ї» – Not In My Back Yard, NIMBY). Досить часто приводом для конфлікту між місцевим населенням та прихильниками альтернативної енергетики є виділення орних земель, пасовищ чи рекреаційних зон для встановлення сонячних панелей або іншого енергогенеруючого

¹⁵⁴ Directive (EU) 2018/844 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2018 amending Directive 2010/31/EU on the energy performance of buildings and Directive 2012/27/EU on energy efficiency.

¹⁵⁵ Wüstenhagen R., Wolsink M. and Bürer M.J. Social acceptance of renewable energy innovation: an introduction to the concept.

устаткування, шум від вітрових установок та їх небезпечність для птахів, спотворення пейзажу місцевості тощо ¹⁵⁶.

Другий підхід розглядає громадянське суспільство як джерело соціальних й організаційних інновацій, що сприяє енергетичному транзиту: від традиційних, викопних видів палива до альтернативних, відновлювальних джерел енергії ¹⁵⁷. Саме у рамках цього підходу вивчаються різноманітні форми самоорганізації громадян для реалізації проектів, що передбачають використання відновлювальних джерел енергії, серед яких є й енергетичні кооперативи.

Створення енергетичних кооперативів уже стало звичною практикою для низки розвинених країн, а їх ініціаторами зазвичай є група громадяни, що прагнуть задовольнити свої потреби у різних видах енергії та скоротити затрати на її придбання. Такий кооператив може займатися: закупками джерел тепла, палива або ж послуг фахівців-енергетиків (наприклад, для здійснення енергоаудиту й утеплення житлових приміщень членів кооперативу); самотужки виробляти електроенергію майже з будь-яких джерел енергії; генерувати тепло як для членів кооперативу, так і для систем опалення окремих кварталів чи вулиць; фінансувати купівлю членами кооперативу енергетичних установок (котлів, акумуляторів, сонячних панелей тощо).

Головним завданням енергетичних кооперативів є надання членам можливості інвестувати у розвиток альтернативної енергетики – створювати і використовувати відновлювальні джерела енергії. Сконцентровані таким чином кошти спрямовуються на купівлю дорогого обладнання для виробництва екологічно чистої енергії (вітряний генератор коштує близько 3 млн. євро) або ж дають змогу раціонального його використовувати усіма членами кооперативу без простою. Середні і великі кооперативи орієнтуються на використання відновлювальної енергії – сонця, вітру, водних ресурсів, що дає змогу задовольнити потреби членів кооперативу в електроенергії за оптимальною ціною та сприяти збереженню навколишнього середовища.

¹⁵⁶ Wolsink M. Planning of renewables schemes: deliberative and fair decision-making on landscape issues instead of reproachful accusations of non-cooperation.

¹⁵⁷ Seyfang G., Smith A. Grassroots innovations for sustainable development: Towards a new research and policy agenda.; Smith A. Civil society in sustainable energy transitions.

Зарубіжний досвід свідчить, що кооператив, який складається зі 500-1000 учасників, може почати надавати свої послуги за умови допомоги з боку стороннього комерційного партнера. Якщо ж чисельність його членів сягне хоча б 5 тис. осіб, то він зможе почати перейти до повного циклу виробництва або розподілу енергії. Тобто, одним з основних завдань кооперативів є збільшення кількості членів, а не максимізація продаж.

Такий спосіб продукування енергії набуває дедалі більшої популярності у світі. Досить активно такі кооперативи виникають і розвиваються у Євросоюзі, який у програмних документах визначив ціль до 2020 року довести частку енергії з відновлювальних джерел до 20%. Згідно з прогнозами, до 2030 року частка домогосподарств та кооперативів, які будуть учасниками енергоринку, досягне 50% від усього населення ЄС, а їх загальний внесок у виробництво електроенергії сягне майже 20%. Вони стануть повноправними учасниками ринку з можливістю генерувати, зберігати та використовувати для власного споживання електроенергію з відновлювальних джерел енергії ¹⁵⁸.

У країнах Північної Європи кооперативні підприємства з виробництва енергії існують з початку ХХ ст. У 1970-х роках, як результат енергетичної кризи та бажання знайти альтернативи атомній енергетиці, такі соціальні інновації почали набувати дедалі більшої популярності. Починаючи з 2000-х років лібералізація енергетичної системи, введення заохочувальних тарифів щодо використання енергії, отриманою з відновлювальних джерел, та можливість збільшувати масштаби застосування нових технологій призвела до широкого соціального поширення енергетичних кооперативів, що орієнтуються на виробництво або ж споживання екологічно чистої енергії ¹⁵⁹.

Енергетичні кооперативи є однією з рушійних сил енергетичного транзиту (Energiewende) у Німеччині й дали змогу залучити в «зелену» економіку мільярди євро пересічних громадян на перших етапах переходу до нової моделі виробництва енергії, коли традиційні енергетичні монополісти досить скептично оцінювали перспективи відмови від

¹⁵⁸ The potential of energy citizens in the European Union.

¹⁵⁹ Yildiz O., Rommel J., Debor S., Holstenkamp L., Meye F., Müller J.R., Radtke J. and Rognli J. Renewable energy cooperatives as gatekeepers or facilitators? Recent developments in Germany and a multidisciplinary research agenda.

викопного палива. У 2012 році у країні налічувалося понад 700 енергетичних кооперативів (у 2001 році – лише 66), основним завданням яких є концентрація фінансових ресурсів громадян, щоб отримати вигоду від «зелених тарифів», і яким належить 47% підприємств у сфері відновлювальної енергії.

У Бельгії енергетичні кооперативи також досить поширені і використовують вітряні генератори, біогаз, сонячні батареї. Найбільш відомим прикладом є EсоPower, який є одним із засновників європейської мережі кооперативів з виробництва енергії з відновлювальних джерел REScoop (Renewable Energy Sources). Він був створений в 1991 році і на сьогодні нараховує близько 50 тис. членів, статутний капітал становить 50 млн євро, а щорічний оборот – 25 млн євро. Приваблива для споживачів ціна на електроенергію дала змогу завоювати йому 1,5% енергоринку Фландрії. Нинішній бум проектів отримання енергії з відновлювальних джерел спостерігається і в таких країнах як Великобританія¹⁶⁰, що є результатом спеціальних державних програм та дедалі більшого усвідомлення громадянами важливості широкого застосування «зелених» технологій в енергетичному секторі. У країнах Південної Європи роль громадянського суспільства у здійсненні енергетичного переходу є радше незначною. Однак пояснення такого стану справ низькою щільністю населення і, відповідно, меншими можливостями для акумулювання фінансових ресурсів, низьким рівнем екологічної свідомості громадян та недорозвиненістю ринку відновлювальної енергетики, не має емпіричних підтверджень¹⁶¹.

Така форма організації виробництва і споживання енергії у порівнянні з державними чи комерційними проектами має низку екологічних та соціальних переваг, зокрема максимальне врахування особливостей місцевості та потреб населення¹⁶², стимулювання

¹⁶⁰ Walker G., Hunter S., Devine-Wright P. and Evans B. Harnessing community energies: explaining and evaluating community-based localism in renewable energy policy in the UK.

¹⁶¹ Schreuer A. and Weismeier-Sammer D. Energy cooperatives and local ownership in the field of renewable energy technologies: a literature review.

¹⁶² Rogers J.C., Simmons E.A., Convery I. and Weatherall A. Social impacts of community renewable energy projects: findings from a woodfuel case study.

економічного розвитку громади¹⁶³ та її згуртованості. Більше того, ініціативи громади можуть призвести до кращої обізнаності з енергетичними проблемами та більш відповідальній практиці споживання енергоресурсів.

До переваг такої організаційної форми слід віднести і те, вони стимулюють самоорганізацію населення, яке отримує можливість: вирішувати власні енергетичні питання без взаємодії з урядом; не залежати від монополістів; отримувати гуртові знижки у випадку закупівлі енергоресурсів, енергогенераторів або ж електроенергії.

Енергетичні кооперативи мають доступ до неринкових ресурсів, таких як довіра, що дуже потрібна до відтворення такого квазіпублічного блага як енергія¹⁶⁴. Маючи доступ до таких соціальних ресурсів, організації громадянського суспільства можуть забезпечити щільніший контроль над виробництвом енергії (з відновлювальних джерел чи традиційних) та її вартістю. Не останню роль у прийнятті споживачами рішення купувати електроенергію, генеровану енергетичними кооперативами, відграє і нижча ціна на неї¹⁶⁵.

Серед чинників, що можуть сприяти чи утруднювати такі процеси, особливе значення має взаємодія між макроінститутами та мережами акторів на мікрорівні. Зокрема, на макрорівні провідна роль належить інституційним (системи фінансової підтримки, політика землекористування, стимулювання та податкові пільги, законодавство щодо виробництва, продажі та поширення електроенергії, система енергорозподільчих мереж) та культурним чинникам (традиції «енергетичної активності» та питання легітимності). На рівні індивідів увага приділяється зокрема наявності серед громади осіб, які мають доступ до інформації, навичок та фінансів, необхідних для початку проекту, а також і соціального капіталу¹⁶⁶ для формування підтримки

¹⁶³ Hoffman S.M. and High-Pippert A. From private lives to collective action: Recruitment and participation. Incentives for a community energy program.

¹⁶⁴ Horst van der D. Social enterprise and renewable energy: emerging initiatives and communities of practice.

¹⁶⁵ Sagebiel J., Muller J.R. and Rommel J. Are consumers willing to pay more for electricity from cooperatives? Results from an online choice experiment in Germany.

¹⁶⁶ Walker G., Devine-Wright P., Hunter S., High H. and Evans B. Trust and community: exploring the meanings, contexts and dynamics of community renewable energy.

шляхом встановлення партнерських відносин із зацікавленими акторами¹⁶⁷.

Основні перешкоди на шляху подальшого розвитку енергетичних кооперативів та проектів із використанням відновлювальних джерел енергії загалом полягають у:

- особливості енергії як квазіпублічного блага. По-перше, з подачі Євросоюзу у національне законодавство країн-членів дедалі ширше впроваджується практика розмежування виробників енергії та її дистрибуторів. У результаті кількість кооперативів, яким вдається надавати такі послуги є відносно незначною¹⁶⁸. До того ж у низці країн енергетичний ринок все ще контролюється невеликою кількістю великих енергетичних компаній, а енергорозподільчі мережі історично належить виробникам електроенергії. Розв'язання цього питання є ключовим для поширення децентралізованих підходів до виробництва та споживання енергії.

По-друге, неготовність суспільства визнати важливість енергетичних проблем. На відміну від продовольства, яке можна понюхати, торкнутися і спробувати, люди часто не думають про природу енергії, яку вони використовують. Більше того, вибір енергії не є щоденним вибором, який має прямий чи опосередкований вплив на їх здоров'я. Крім того, населенню важко відмовитися від укорінених звичок енергоспоживання. Люди звикли до монополізму на енергетичному ринку, коли будь-які альтернативи наявному енергопостачальнику відсутні. Громадяни скептично налаштовані щодо зміни постачальника і через труднощі, з якими вони стикнулися в інших секторах, що були лібералізовані раніше (наприклад, телекомунікаційному). У цих секторах припинення договору з монополістом для споживачів часто означало складнощі з наданням послуг;

- залежності від кількості членів кооперативу: саме вони є основним джерелом фінансів для закупівлі устаткування або ж енергії;

¹⁶⁷ Ruggiero S., Onkila T. and Kuittinen V. Realizing the social acceptance of community renewable energy: a process-outcome analysis of stakeholder influence.

¹⁶⁸ Huybrechts B. and Mertens S. The relevance of the cooperative model in the field of renewable energy in Europe.

- необхідності володіння спеціальними знаннями для ефективної діяльності енергетичного кооперативу.

Отже, енергетичні кооперативи є однією з найбільш перспективних форм участі організацій громадянського суспільства в енергетичному транзиті, яка має низку переваг (стимулювання самоорганізаційних процесів, доступ до соціального капіталу, консолідація фінансових ресурсів громадян, обізнаність з потребами членів, сприяння економічному розвитку громади, зміцнення соціальних зав'язків), які поки що не використовуються в Україні.

3.3. Зарубіжний досвід довгострокових програм енергоефективності на прикладі ФРН

У ФРН до початку 1970-х років термін «енергетична стратегія» як комплексний план дій, що спрямований на досягнення державою пріоритетних довгострокових цілей не вживався, ані у офіційних урядових документах, ані у програмах політичних партій, ані у науковій літературі. Забезпечення енергетичною сировиною вважалось, передусім, проблемою приватного капіталу, за вирішення якої він несе повну відповідальність.¹⁶⁹ Вперше держава продемонструвала себе як регулятора та «гравця» на енергетичному ринку в середині 1960-тих років, коли у ФРН назріла об'єктивна необхідність диверсифікації структури енергобалансу країни, який, у той час був майже виключно зорієнтованим на кам'яне та буре вугілля, які програвали нафті як за ціною, так і за універсальністю використання.

У вересні 1973 року, а потім, після внесення відповідних поправок під час нафтової кризи, у жовтні 1974 року уряд ФРН вперше прийняв комплексну довгострокову програму розвитку енергетичної галузі з урахуванням потреб усіх секторів національної економіки і нових тенденції на світовому енергетичному ринку. Мета полягала у підвищенні рівня самозабезпечення країни енергією за рахунок мобілізації внутрішніх ресурсів, інших «надійних джерел енергії» та зниження залежності від

¹⁶⁹Седых С.В. Новая энергетическая стратегия ФРГ. С. 61.

імпорту нафти. Разом з відмовою від прискореного зниження споживання кам'яного та бурого вугілля і надання довгострокових субсидій вуглевидобувній галузі особливої уваги приділялось прискореному розвитку ядерної енергетики, яка вже наприкінці 1970-тих років відіграла помітну роль у енергоспоживанні ФРН. Визнаючи те, що у короткий термін неможливо радикально змінити структуру енергетичного балансу країни, уряд висловив готовність підтримати проекти з впровадження енергозберігаючих технологій і наукові дослідження у галузі розробки альтернативних джерел енергії. Результатом цієї політики стало форсоване впровадження альтернативних (відновлюваних) джерел енергії на початку 2000-тих років.

Урядова енергетична програма 1974 року, разом з незначними доповненнями і уточненнями, зробленими у 1977 та 1981 роках, майже на два десятиліття визначила основні напрямки розвитку енергетичного комплексу ФРН. До кінця 1980-тих років в ФРН існував відносно стійкий консенсус поглядів на здійснювану урядом енергетичну політику. Проте, вже тоді проявився новий фактор, що спричинив потужний вплив на увесь хід подальших дискусій навколо проблеми національної енергетичної стратегії. Цім фактором стала суспільна думка: поворотним моментом у зміні суспільних настроїв, що активно підігривався опозиційними політичними силами, стала катастрофа на Чорнобильській АЕС у 1986 році. Після приходу до влади у 1998 році уряду «червоно-зеленої» коаліції на чолі з соціал-демократом Г. Шредером політична установка колишніх опозиційних партій про необхідність відмови від атомної енергії була реалізована на практиці – у вигляді федерального закону, який встановив нормативну заборону на будівництво нових АЕС і зафіксував граничний термін експлуатації атомних енергоблоків у 32 роки – відповідно до закону остання станція повинна бути закрита вже у 2021 році. Одночасно, у якості альтернативи атомній енергетиці пропонувалось розпочати форсований перехід до відновлюваних джерел енергії. Згодом радикали з числа захисників навколишнього середовища почали наполегливо піднімати питання про згортання і вугільної енергетики також. При цьому наголос робиться на пошук саме оптимального поєднання енергоносіїв,

що споживаються, навколо чого, власне, і ведуться в останні роки політичні, наукові та суспільні дискусії.

До середини 2009 року Німеччина зіштовхнулась з достатньо серйозною для такої великої індустріальної країни проблемою – відсутністю чіткої національної енергетичної стратегії. Сутність розходжень, що виникли в політичній еліті та експертних колах Німеччини зводилась до наступного: «радикали» наполягали на ризикій зміні вектору енергетичного розвитку на користь відновлюваних джерел енергії, «консерватори» закликали уникати радикальних змін при формуванні перспективної енергетичної політики¹⁷⁰.

Розходження існували з приводу практично усіх ключових тем енергетичної політики, зокрема це стосувалось темпів втілення і обсягів державної підтримки відновлюваних джерел енергії, подальшої долі вугільної енергетики, податкової політики в енергетичному секторі. Найбільш гостро, у політичному сенсі, постало питання про майбутнє атомної енергетики.

Проте, загальним тлом енергетичного дискурсу у ФРН того часу була проблема регулювання політики імпорту енергоносіїв, оскільки Німеччина, не маючи істотних запасів вуглеводневої сировини, змушена забезпечувати свій розвиток переважно за рахунок імпорту нафти та природного газу. До того ж в останні роки імпортувати у ФРН доводиться навіть кам'яне вугілля. За цих умов дискурс навколо енергетичної стратегії у ФРН почав нагадувати «ходження по замкнутому колу: АЕС – занадто небезпечні, вугілля – недостатньо екологічно, альтернативні джерела енергії мають багато переваг, проте, поки що, ненадійні і занадто дорогі, газ і нафта знаходяться не в тих країнах, з якими хотілося б мати справу»¹⁷¹.

Після перемоги на виборах 2009 року уряд А. Меркель запропонував вихід з цього «замкненого кола», який був викладений у коаліційній угоді між ХДС/ХСС та СвДП. Новий уряд декларував курс на «енергетичну політику, вільну від ідеологічних пристраців і засновану на ринкових принципах». Угода підтверджувала довгостроковий курс на збільшення

¹⁷⁰Лихачев В. Германия: споры о будущем.

¹⁷¹Зарицкий Б. Экономика ФРГ. С. 239.

частки відновлюваних джерел енергії, проте у ній зазначалось, що мова повинна йти про «поступове заміщення традиційних енергоносіїв альтернативними джерелами енергії». Учасники коаліції погоджувались переглянути у бік збільшення терміни експлуатації діючих АЕС й після 2021 року, оскільки у протилежному випадку «неможливо буде реалізувати задані показники зниження викидів парникових газів в атмосферу, підтримувати ціни на електроенергію на прийнятному для промисловості і населення рівні і знизити залежність від імпорту вуглеводневої сировини». При цьому заборона на будівництво нових АЕС збереглася. В угоді вже не містилось заяв про необхідність якнайшвидшого згорання вугільної енергетики, хоча ще недавно це було принциповою вимогою партії «зелених». Відтепер її існування визнавалось необхідним на ближчу перспективу задля забезпечення енергобезпеки країни. Разом з тим, ставилось питання про радикальну модернізацію старих вугільних ТЕЦ і будівництво нових з урахуванням останніх екологічнобезпечних технологій. У той же час новий уряд підтвердив свій намір дотримуватись досягнутих у грудні 2007 року домовленостей у рамках т.з. «вугільного компромісу» про припинення до 2018 року надання субсидій на видобуток кам'яного вугілля.

Визначившись в загальних рисах з найбільш чутливим в політичному плані питанням термінів та умов входу країни з ядерної енергетики, уряд ФРН наприкінці вересня 2010 року оприлюднив довгострокову стратегію розвитку національної енергетики до 2050 року, яку А. Меркель назвала «революційною». Прийняттю нової енергоконцепції передувала тривала робота профільних міністерств та відомств, а також провідних науково-дослідних центрів ФРН. Останні мали завдання досліджувати альтернативні сценарії розвитку енергетичних галузей Німеччини і виробляти відповідні рекомендації для керівництва держави та бізнесових кіл. Методологічно ці пошуки були засновані на аналізі усієї сукупності технологічних, фінансових, кліматичних умов, а також різні сценарії пролонгації терміну використання АЕС. Результатом цих зусиль став документ на 198 сторінок під назвою «Енергетичні сценарії для

енергетичної концепції Федерального уряду», висновки якого були покладені в основу офіційної «Стратегії 2050»¹⁷².

Стрижнем нової енергетичної стратегії стала постановка амбіційних цілей з втілення відновлюваних джерел енергії, підвищення енергоефективності і розширення мережевої інфраструктури. Подовження термінів експлуатації АЕС було представлено як вимушене рішення: атомна енергетика повинна відіграти роль «моста» для забезпечення переходу від вуглеводневої до «зеленої» енергетики з мінімальними витратами.¹⁷³ Головною метою енергоконцепції на довгострокову перспективу є суттєве зростання частки відновлюваних джерел енергії в енергетичному балансі Німеччини. Найважливіше значення при цьому надається розвитку вітрової енергії. Це має відбуватись, як за рахунок вже існуючих установок, що розташовані на суходолі, так і за рахунок великомасштабної програми розвитку комплексів повітряних генераторів на континентальному шельфі в полосі узбережжя і у відкритому морі. Цей напрямок, на думку експертів є найбільш перспективною галуззю реалізації інвестицій у секторі відновлюваних джерел енергії (сьогодні у ФРН на установках, що використовують енергію вітру виробляється 6,5% усієї електроенергії країни). Важливе значення у майбутньому повинне мати таке альтернативне джерело енергії, як біомаса (сьогодні її частка у загальному енерговиробництві ФРН складає 4,2%). Фотовольтаїка, що використовує енергію сонця, має такі недоліки, як високі витрати на виробництво устаткування та незначні незначне вироблення енергії, тому у планах уряду ФРН не передбачено її штучне форсування: прийнято рішення планомірно скорочувати дотації тарифів на електроенергію, що вироблена на геліоустановках, що буде істотно знижати їх інвестиційну привабливість¹⁷⁴.

Важливою передумовою реалізації завдань у сфері відновлюваних джерел енергії, відповідно до концепції, є подальше зниження енергоемності економіки країни. Цілями на середню та довгострокову перспективу визначені такі орієнтири: скорочення первинного

¹⁷² Седых С. В. Ibid. С. 64.

¹⁷³ Ibidem.

¹⁷⁴ Energiekonzept für eine umweltschonende, zuverlässige und bezahlbare Energieversorgung. S. 4, 15.

споживання енергії до 2020 року на 20% (у порівнянні з показниками 2008 р.), й на 50 % до 2050 року. За рахунок впровадження енергозберігаючих технологій буде поступово скорочуватись споживання електроенергії (на 10% – до 2020 року й на 25% – до 2050 року у порівнянні з 2008 роком). Основний ресурс економії паливно-енергетичних ресурсів автори концепції вбачають в модернізації будівель і на транспорті. У першому випадку наголос робиться на підвищенні у двічі площі, будівель та нежитлових приміщень, що підлягає санації. У другому випадку особлива увага зосереджується на необхідності масового впровадження електромобілів¹⁷⁵.

У відповідності з вже діючою федеральною програмою 2009 року в Німеччині планується виробити 1 млн. електромобілів до 2020 року й 6 млн. до 2030 року.

Важливою передумовою переходу на «зелену» енергетику, з точки зору уряду ФРН, є розвиток і модернізація мережевої інфраструктури. Актуальність цієї проблеми зумовлена тим, що у майбутньому основні потужності з виробництва електроенергії з відновлюваних джерел, передусім вітрильні генератори, будуть зосереджені головним чином, на півночі і північному сході Німеччини, у той час, як основна маса споживачів (промислове виробництво і населення) – переважно на заході, півдні та південному заході. Крім того, значна увага у програмі приділяється створенню додаткових транскордонних ліній, які повинні зв'язати німецьких споживачів електроенергії з постачальниками з сусідніх країн¹⁷⁶.

Окрема увага у програмі надається кліматичному аспектові енергобееження. Відповідно до неї на період до 2020 року викиди CO₂ повинні скоротитись на 40 % порівняно з аналогічним показником 1990 роком. У перспективі цей показник повинен бути доведений до 55 %, 70 % та 80-95 % відповідно до 2030, 2040 та 2050 років¹⁷⁷.

Для досягнення усіх перелічених цілей необхідне значне збільшення інвестицій у енергетичну галузь – за висновками уряду ФРН, на 20 млрд. євро щорічно. Проте автори концепції обіцяють у майбутньому значний

¹⁷⁵ Ibidem.

¹⁷⁶ Ibidem. S 18 – 21.

¹⁷⁷ Ibidem. S 5.

стратегічний виграш у майбутньому: відбудеться зниження енерговитрат на підприємствах та у домашніх господарствах; німецькі компанії закріплять своє лідерство на ринку енергозберігаючого устаткування і технологій, знизиться залежність країни від імпорту вуглеводневих енергоносіїв, і тим самим підвищиться рівень енергетичної безпеки ФРН. Нарешті, реалізація нової енергетичної концепції дозволить Німеччині виконувати свої міжнародні зобов'язання зі зниження викидів парникових газів ¹⁷⁸.

Аналізуючи нову енергетичну концепцію увагу слід звернути і на певні проблемні моменти, що містяться у цьому документі. Так, звертає на себе увагу відсутність довгострокового бачення ролі та місця вуглеводневих енергоносіїв у енергобалансі ФРН. Про нафту і природний газ згадується лише наприкінці програми у контексті завдання подальшої диверсифікації маршрутів їх транспортування, чому федеральний уряд має намір всіляко сприяти шляхом «політичного супроводження» проектів будівництва нових газопроводів з метою «довгострокового забезпечення енергетичної безпеки» ¹⁷⁹.

Утім, нова енергетична стратегія викликала суперечливу реакцію у політичних та ділових колах і експертному співтоваристві ФРН. «Зелені» та СДПН протестували проти подовження термінів експлуатації діючих АЕС і пригрозили зверненням до конституційного суду для перевірки правомірності внесених в закон про вихід з атомної енергетики змін без схвалення бундесрату ¹⁸⁰.

Потужні енергетичні концерни залишились незадоволені ціною, яку їм доведеться заплатити за продовження експлуатації АЕС і заявили про те що можуть на власний розсуд закрити їх раніше зазначених термінів, як що з'ясується, що подальша експлуатація АЕС стає нерентабельною.

Наведені вище претензії не вичерпують перелік претензій політиків, бізнесменів та експертів до урядової «Стратегії 2050». Проте документ був прийнятий і став політичним фактом. У той же час «Стратегію 2050» не слід сприймати як догму. Об'єктивні потреби економіки, технологічні

¹⁷⁸ Ibidem. S. 5 – 6.

¹⁷⁹ Ibidem. S. 31.

¹⁸⁰ Wulff gibit Kernkraftseinen Segn.

(як у випадку з сонячною енергією) та фінансові обмеження неминуче зумовлять певні корективи даної програми.

Для політико-бізнесових кіл та експертного співтовариства України досвід розроблення та реалізації енергетичної стратегії ФРН може бути корисним наступними висновками.

Магістральний шлях розвитку усієї світової енергетики лежить у рiчищi підвищення енергозбереження та енергоефективності, а нi нарощування вироблення обсягiв енергiї, як це відбувалось за часiв СРСР.

Оскiльки енергетика є фундаментальною основою розвитку економiки, держави та суспiльства, програма її розвитку повинна бути виключно довгостроковою. При цьому вона повинна складатись з певних, порiвняно короткострокових за термiнами (10–15 рокiв) етапiв.

Оскiльки Україна, як й переважна решта країн свiту, рухається шляхом наздоганяючої модернiзацiї, провiднi зарубiжнi країнi мають стати джерелом не лише досвiду побудови i впровадження довгострокових енергетичних програм, а й фiнансових iнвестицiй та iмпорту вiдповiдних технологiй та обладнання.

Реалiзацiя довгострокових енергетичних програм потребує консолiдованих зусиль суспiльства, полiтичних, бiзнесових та експертних кiл країнi, проте плуралiзм думок, певнi суперечки та зустрiчнi умови є цiлком природним явищем. В жодному випадку вони не повиннi ставити пiд сумнiв кiнцевi, стратегiчнi цiлi програми енергетичного розвитку. Шляхом їх вiршення є домовленостi на основi компромiсу та узгодження iнтересiв зацiкавлених сторiн.

Довгострокова програма енергетичного розвитку сама по собi є перспективним iнструментом вiршення завдань консолiдацiї суспiльства та елiт навколо стратегiчних цiлей розвитку держави, i здатна ефективно знимати напругу у соцiально-полiтичних вiдносинах всерединi країнi.

РОЗДІЛ IV. ВПЛИВ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК

4.1. Інноваційний потенціал енергозбереження та енергоефективності : політичні аспекти

Енергетична політика – одна з найважливіших складових політики Української держави. Цьому сприяють висока енергомісткість економіки (ще до 2014 року енергомісткість ВВП України вдвічі перевищувала аналогічний показник США, втричі – Японії та ФРН¹⁸¹), дефіцит енергетичних ресурсів, особливо нафти та газу, залежність від зовнішнього їх постачання, зношеність інфраструктури (втрати тепла при його транспортуванні перевищували відповідний європейський показник у 7-8 разів, зокрема у будівлях – у 3-5 разів¹⁸²) тощо.

Тому в роки незалежності одними з важливих завдань державної політики на енергетичному ринку постали скорочення споживання енергоресурсів та ефективне їх використання. Ще у 1994 році ухвалили закон про енергозбереження¹⁸³ та затвердили державні стандарти з енергозбереження, наступного року створили Державний комітет з енергозбереження, ще через рік – відповідну Державну інспекцію. У 2005 році на базі Держкомітету було створене Національне агентство, а у 2011 році, в рамках нової структури центральних органів виконавчої влади, Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження (Держенергоефективність). У 2010 році Кабінет Міністрів України затвердив Державну програму енергоефективності та виробництва енергоносіїв з відновлювальних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010–2015 роки, де, зокрема, передбачалось впровадження механізму відшкодування кредитів, залучених на придбання енергоефективного обладнання та матеріалів. Станом на 2013 рік в Україні діяли 15 галузевих та 27 регіональних програм підвищення рівня

¹⁸¹ Углубленный обзор политики... С. 62.

¹⁸² Акуленко Л. Тепловий удар по енергоефективності. Арк. 18.

¹⁸³ Закон України «Про енергозбереження» від 01 липня 1994 р. № 74/94-ВР.

енергоефективності, 45 програм з питань скорочення споживання енергоресурсів бюджетними установами та підприємствами. Після анексії Російською Федерацією Криму та початку війни на Донбасі статус проблематики енергозбереження та енергоефективності зріс ще більше. У 2015 році уряд ухвалив Національний план дій з енергоефективності¹⁸⁴, а Верховна Рада – низку законів для забезпечення його реалізації.

Явище енергоефективності має значний потенціал щодо стимулювання інноваційного розвитку України. «Інновація» – це нововведення в практиці людської діяльності, засноване на передових досягненнях науки і техніки, що надає переваги новому виду діяльності, продукції, способу організації¹⁸⁵. Отже, суть інноваційності полягає у впровадженні не просто технічних досягнень, а насамперед технологій, які насправді є засобами комунікації громадян у різних сферах суспільного життя. Таке впровадження формує нові соціальні ролі та соціальні зв'язки, що в свою чергу приносить певні фінансові дивіденди. Реалізація заходів з енергоефективності значною мірою стимулює впровадження нових технологій. За деякими оцінками, Україна має щорічний потенціал енергоефективності економіки на рівні 11,8 млрд. євро¹⁸⁶.

Постає питання про зв'язок між цією сферою та предметом політичних досліджень. Питання політики енергоефективності та енергозбереження вивчалися фахівцями держуправління, економістами. Але суто політологічних досліджень явищ енергоефективності та енергозбереження бракувало. Можна згадати працю О. Цапко-Піддубної¹⁸⁷, на думку якої механізми реалізації політики енергоефективності є видом політичних дій, окремі розвідки авторів цієї монографії¹⁸⁸. Брак таких досліджень позначався на особливостях понятійного апарату. Наприклад, з точки зору науки державного управління логічним було визначення В. Струком державної політики

¹⁸⁴ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Національний план дій з енергоефективності на період до 2020 року» від 25 листопада 2015 р. № 1228-р.

¹⁸⁵ Кащенко Т. Інноваційність енергоефективності в архітектурі та містобудуванні.

¹⁸⁶ Кицкай Л. І. Енергоефективність в Україні: аналіз, проблеми та шляхи підвищення. С. 32.

¹⁸⁷ Цапко-Піддубна О. І. Ibid.

¹⁸⁸ Перегуда Є. В., Місержи С. Д. «Комунальна революція»: деякі параметри громадянської участі. С. 122–125.

енергоефективності як діяльності органів державного управління щодо забезпечення певного рівня виробництва продукції або надання послуг при мінімізації використання ресурсів, що визначається через правові акти, регуляторні заходи та дії з пріоритетним застосуванням енергоефективних технологій¹⁸⁹. Але навряд чи це задовольняло політичну науку, тим більше, що й сам В. Струк вважав, що термін «енергоефективність» відображає діяльність не лише держави, а й територіальної громади, кожної організації, підприємства, людини¹⁹⁰. Від себе додамо: також він віддзеркалює дії організованих політичних сил, неурядових організацій, які відображають інтереси вказаних суб'єктів, тобто громадянського суспільства, функціонування якого є одним з предметів дослідження саме політичної науки.

На те, що ці явища є предметом політологічного дослідження, вказують й документи Європейського Союзу, в яких термін *energy efficiency* зазвичай пов'язують як з технічними, так й організаційно-управлінськими заходами¹⁹¹, а при аналізі передумов реалізації політики енергоефективності в Україні вказують на необхідність здійснення інституційних реформ, зокрема, вдосконалення нормативно-правового, організаційно-правового та іншого забезпечення¹⁹².

Отже, енергоефективність та енергозбереження – це сфера політичної взаємодії. Суб'єктами політики у цій сфері є органи влади, політичні партії, громадські асоціації, які віддзеркалюють інтереси винахідників, виробників продукції, постачальників, споживачів. Політика у цій сфері є інструментом конструювання суспільства.

Те, що політологія поки що мало цікавиться цієї сферою, не означає, що у ній відсутні дослідження, від яких слід відштовхуватися при вивченні явищ енергоефективності та енергозбереження. До них слід віднести, зокрема, теорію груп інтересів, неоінституціоналістські

¹⁸⁹ Струк В. О. Політика енергоефективності на регіональному рівні: аналіз категорійно-понятійного апарату для галузі науки «Державне управління». С. 143.

¹⁹⁰ *Ibidem*. С. 142.

¹⁹¹ Струк В. О. Політика енергоефективності на регіональному рівні: аналіз категорійно-понятійного апарату для галузі науки «Державне управління». С. 142.

¹⁹² Углубленный обзор политики... С. 17-18.

розробки впливу інститутів на цілі та дії політичних акторів, концепції громадянського суспільства тощо.

Усе це дає змогу розглядати політику у сфері енергозбереження та енергоефективності як інструмент інноваційного розвитку України. Ми зупинимо увагу на двох чинниках. По-перше, на інноваційному впливі заходів енергоефективності та енергозбереження на сферу політичної взаємодії, по-друге, на політиці у житлово-комунальному господарстві.

За даними Державної служби статистики, на початку 2016 р. житловий фонд України становив 973,8 млн. кв. м, з них 60,8 % – у містах. 98,2 % житлофонду склали багатоквартирні та індивідуальні будинки¹⁹³. Серед багатоквартирних будинків до комунальної власності належали 213,8 тис. будинків, до державної – 18,2 тис.

Рівень енергоефективності у житловому фонді знаходився на вкрай низькому рівні. З 18,6 млрд. кубічних метрів газу, які споживає сектор житлово-комунального господарства, 2,4 млрд. втрачалися у системі теплопостачання, ще 9 млрд. – у самих будинках. Таким чином, за призначенням на опалення витрачалося всього 7,2 млрд. кубічних метрів¹⁹⁴. При цьому в Україні діяли найнижчі в Європі тарифи, що зумовлювало необхідність виділення величезного обсягу субсидій з державного бюджету. Термомодернізації потребували понад 80 % багатоквартирних будинків¹⁹⁵ (інші 20 % були зведені у 1990-2000-тих роках й були вже значною мірою енергоефективними). Витрати на термомодернізацію індивідуальних будинків оцінювали у 28 млрд. доларів США, багатоквартирних – у 17 млрд.¹⁹⁶

Але саме тому житловий сектор був й найбільш перспективним об'єктом заходів енергоефективності та енергозбереження, оскільки вони мали дати тут найбільший фінансовий та, відповідно, соціальний ефект. Крім того, на думку економістів, заходи енергозбереження є ефективними лише за «комплексного підходу до їх реалізації. ...Мова йде про одночасну активізацію інвестиційної діяльності як промислових виробників, так й побутових споживачів. ...Якщо інвестувати будуть

¹⁹³ Житловий фонд на 1 січня 2016 року.

¹⁹⁴ Українцям хотят урезать расход газа.

¹⁹⁵ Зубко Г. 80% жилого фонда Украины было построено до 90-х годов..

¹⁹⁶ Проект Концепції Фонду Енергоефективності. С. 8.

лише підприємства, то зростання собівартості ...продукції призведе до зниження її конкурентоспроможності, а отримана ...економія ресурсів повністю не перекриє понесені витрати... У разі ж додаткової активізації інвестиційних процесів з боку домогосподарств істотно зросте попит на продукцію вітчизняних виробників»¹⁹⁷.

У 2014–2017 роках найважливішим інструментом політики енергоефективності та енергозбереження стала програма «теплих кредитів». Вона передбачає державні асигнування на відшкодування: 20 % сум кредитів на придбання негазових котлів; 30 % сум кредитів для фізичних осіб на придбання енергозберігаючих товарів; 40 % кредитів для об'єднань співвласників багатоквартирних будинків та житлово-будівельних кооперативів на термомодернізацію¹⁹⁸.

Ще один важливий інструмент цієї політики, який наразі проходить етап становлення – Фонд енергоефективності України. Основними його завданнями є: залучення інвестицій, зокрема іноземних; впровадження інструментів для погашення кредитів, які залучаються на здійснення заходів енергоефективності та енергозбереження; здійснення заходів для вимірювання споживання енергоресурсів та енергії; надання рекомендацій щодо проектів енергоефективності та енергозбереження; здійснення інформаційно-роз'яснювальної роботи; забезпечення довгострокового фінансування за рахунок державного бюджету та міжнародних фінансових організацій, донорів; запровадження енергетичного аудиту та сертифікації будівель; запровадження обліку усіх спожитих енергоносіїв; створення ринку послуг з управління багатоквартирними будинками тощо¹⁹⁹.

Щодо інноваційного впливу цих заходів на сферу політичної взаємодії зазначимо наступне. Ці заходи формують нові напрями міжнародного співробітництва держави, під які залучаються інвестиційні ресурси. Так, у 2016 році Європейський банк реконструкції та розвитку

¹⁹⁷ Дячук А. А., Подолец Р.З., Серебренников Б. С., Чепелев М. Г. Ibid. С. 65–66.

¹⁹⁸ Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 1 березня 2010 р. № 243 та від 17 жовтня 2011 р. № 1056 : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 р. № 231.

¹⁹⁹ Концепція впровадження механізмів стабільного фінансування заходів з енергоефективності (створення Фонду енергоефективності).

виділив українським банкам кредит у 75 млн. євро на заходи з енергоефективності²⁰⁰. Урядом були укладені меморандуми з Фінляндією, Данією щодо співробітництва у галузі енергоефективності та енергозбереження. Передбачалося запозичення міжнародного досвіду, наприклад, досвіду США щодо створення енергокооперативів²⁰¹.

Але, враховуючи наявні потреби в інвестиційних ресурсах, сумнівно, щоб в осяжній перспективі Україна залучила необхідний для термомодернізації обсяг коштів з зовнішніх джерел. Державний бюджет України також не має достатнього обсягу ресурсів. Тому відповідальність за реалізацію відповідної політики на себе має взяти саме суспільство. Відтак цікавим є вплив політики енергоефективності та енергозбереження на внутрішню суспільно-політичну взаємодію.

По-перше, вона спрямована на національну консолідацію, розвиток патріотизму. Символічним є значення енергоефективності за умов конфлікту з Російською Федерацією. Як зазначав голова Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження, «нам сьогодні потрібно як на центральному, так і на місцевому рівнях вкладати кошти в енергоефективність, адже це єдина реальна перспектива досягти енергетичної незалежності держави»²⁰². Інноваційність цього напрямку суспільної консолідації та формування національного патріотизму полягає у тому, що громадське поєднується з приватним, тобто державна незалежність як суспільне благо за посередництвом явища енергоефективності корелює з особистими вигодами громадян від впровадження відповідних технологій, наприклад, в житловому фонді. Саме тому в концепції Фонду енергоефективності таке важливе місце надається проблемі комунікації між державою та населенням країни та визначаються ключові гасла, які цю взаємодію обумовлюють.

По-друге, політика енергоефективності та енергозбереження здатна сприяти прискоренню регіонального розвитку. Політологічний аспект

²⁰⁰ Україне выделят €75 миллионов на энергоэффективность.

²⁰¹ Савчук С. Створення енергетичних кооперативів в Україні - це новий тренд, який розвиватиме Держенергоефективності разом із громадами для їх енергонезалежності та самостійності.

²⁰² Держенергоефективності продовжує активно залучати місцеву владу до здешевлення «теплих» кредитів.

цього полягає, зокрема, у розвитку інституційної структури політики енергоефективності та енергозбереження. Це передбачає взаємодію центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Але невід'ємним елементом його є й розвиток самого місцевого самоврядування. Ініціативи держави щодо стимулювання впровадження технологій енергоефективності та енергозбереження формують нові напрями та форми діяльності місцевого самоврядування, а відтак впливають на розширення компетенції та повноважень його органів. Звідси, теоретично, підставою взаємодії між вказаними суб'єктами є насамперед зацікавленість самих органів місцевого самоврядування. Адже саме вони в першу чергу відповідають за стан постачання газу, тепла, гарячої води, електроенергії населенню й зацікавлені у збільшенні своїх повноважень у цій сфері.

Але реалізація заходів з енергоефективності та енергозбереження вимагає необхідного фінансового забезпечення. На це спрямована політика фінансової децентралізації, курс на яку після Революції Гідності реалізує уряд в Україні. Її наслідком стало, зокрема, зростання доходів місцевих бюджетів, частина яких могла бути спрямована на заходи з енергоефективності та енергозбереження. У регіони мали піти й інвестиції створеного Фонду енергоефективності²⁰³. Наразі взаємодія центральних та місцевих влад у сфері енергоефективності та енергозбереження відбувається й на договірній основі. Договори мають підштовхнути місцеву владу до впровадження програм стимулювання заходів енергоефективності та енергозбереження.

У 2016 році всього було ухвалено 216 місцевих програм компенсації «теплих кредитів», що у 2,6 рази перевищувало показник 2015 року. Найбільш потужні програми мали Дніпро (4,2 млн. гривень), а також Львівська (7 млн.), Одеська (4 млн.), Київська (3,9 млн.) області. Того самого року місцева влада надала населенню та об'єднанням співвласників багатоквартирних будинків 45 млн. гривень компенсації «теплих кредитів», що в 3,2 рази перевищувало показник 2015 р.²⁰⁴. У 2018 році на реалізацію місцевих програм здешевлення «теплих кредитів»

²⁰³ Зубко Г. Від активності міських голів залежить успішність реформи енергоефективності.

²⁰⁴ Лебедева О. В Украине втрое увеличилось финансирование «теплых» кредитов.

було виділено вже 166 млн. гривень, що на 30% перевищувало показник попереднього року²⁰⁵.

По-третє, важливим символічним значенням програм енергоефективності та енергозбереження є їх вплив на суспільну свідомість, зокрема формування культури енергоспоживання населення. Важлива роль у цьому належить засобам масової комунікації. Голова Держенергоефективності зазначав, що «журналісти виконують важливі завдання: вони не лише інформують населення про події, реформи, рішення органів влади, а й впливають на суспільну думку, поведінку, стиль життя»²⁰⁶. Але не менша роль належить й самим органам влади, громадським асоціаціям.

Формування відповідної культури спирається, по-четверте, на розбудову інститутів громадянського суспільства. Енергоефективність та енергозбереження – це не лише утеплення вікон у квартирах. Насамперед це колективні дії мешканців, зокрема з утеплення під'їздів, дахів, заміни комунікацій тощо, тобто управління спільною власністю мешканців будинків.

В. Геєць зазначає, що стихійність трансформаційних змін у 1990 – 2000-тих роках «дозволила «владі ринку» превалювати не тільки над «владою колективного вибору», але й багато в чому над «владою держави». У реальності це проявилось, насамперед, у неконтрольованому суспільством перерозподілі в інтересах бізнесу ресурсів країни, у тому числі й фінансових»²⁰⁷. Одним з результатів цього стала така вада розвитку громадянського суспільства в Україні як політизація багатьох його структур, їх підконтрольність політичним елітам, що концентрує ці структури в першу чергу на питаннях політичного протистояння, а не на захисті інтересів пересічних громадян, на сприянні нав'язування останнім елітами своїх корпоративних інтересів.

Політика енергоефективності та енергозбереження в цьому контексті веде до ослаблення тиску еліт на суспільство внаслідок зменшення

²⁰⁵ На «теплые кредиты» в регионах уже выделено более 100 миллионов.

²⁰⁶ Савчук С. Мас-медіа роблять неоціненний внесок у формування нової культури енергоспоживання в Україні.

²⁰⁷ Геєць В.М. Особливості взаємозв'язку економічних і політичних передумов реконструктивного розвитку економіки України.

залежності громадян від монополістів-постачальників енергоресурсів та стимулювання громадської самодіяльності у вигляді об'єднань співвласників багатоквартирних будинків. Отже, внаслідок реалізації політики енергоефективності та енергозбереження мають зрости такі структури громадянського суспільства, цінності яких, на відміну від політизованих та часто-густо створених самими політичними елітами структур, будуть пов'язані не з політичним протистоянням, а кооперацією самих громадян заради оновлення середовища їх життя.

Але усі ці напрями інноваційного впливу політики енергоефективності та енергозбереження опиняються перед низкою серйозних викликів. Хоча Держагентство з енергоефективності та енергозбереження оптимістично заявляло про становлення «соціально-політичного союзу на користь енергоефективності» у складі представників уряду, депутатського корпусу, бізнес-середовища, профільних асоціацій, громадських організацій та лідерів громадської думки²⁰⁸, моніторинг подій свідчить про суттєві труднощі навіть на рівні прийняття відповідних нормативно-правових актів, не кажучи вже про хід їх реалізації²⁰⁹.

Наслідком цього є відставання процесів підвищення енергоефективності. Наприклад, Моніторинг енергоефективності України за 2016 рік свідчив, що рівень енергоефективності у тому році збільшився на 1,8 %. Укладачі Моніторингу зазначали, що такі темпи його зростання мізерні й Україні, на їх думку, за цих умов потрібно було 30 років, щоб досягти рівня Європейського Союзу 2012 року²¹⁰. Але слід пам'ятати, що й Євросоюз та інші суб'єкти теж не залишатимуться на місці, тому вірогідність надолуження значною мірою нівелюється.

Для ефективної реалізації інноваційного потенціалу заходів енергоефективності та енергозбереження необхідні врахування усіх чинників формування та реалізації політики енергоефективності та

²⁰⁸ Савчук С. Діалог та взаєморозуміння влади, бізнесу, громадськості - запорука успішності проведення реформ.

²⁰⁹ ОПОРА закликає уряд якнайшвидше прийняти постанову про продовження Програми «теплих кредитів» у 2017 році. Арк. 1.

²¹⁰ Энергосбережение может принести Украине более \$10 млрд – исследование.

енергозбереження, єдність декларацій та дій. Водночас тривалий час між ними спостерігався значний розрив.

Так, якщо в частині програми компенсації «теплих кредитів» та ставок за ними для фізичних осіб фіксували навіть перевиконання запланованого, то активність колективів мешканців багатоквартирних будинків щодо залучення кредитів суттєво відставала. Станом на 22 грудня 2016 року з початку дії програми урядом було асигновано на енергоефективні заходи 1,15 млрд. гривень, але для об'єднань співвласників багатоквартирних будинків та житлово-будівельних кооперативів – лише 28,3 млн.²¹¹.

Не дивно, що серед завдань «побудови енергоефективної України» саме делегуванню співвласникам механізмів управління майном відводили пріоритетне місце²¹². Проблемою є повільний розвиток об'єднань співвласників багатоквартирних будинків. Намагаючись прискорити процес їх створення, Верховна Рада України у 2015 році ухвалила закон²¹³, який зобов'язував мешканців багатоквартирних будинків до липня 2016 року створити об'єднання співвласників та вирішити, управляти будинком самотужки чи обрати керуючу компанію. Якщо мешканці не приймали такого рішення, управителя мала призначити мерія. Проте ступінь активності мешканців не вписувався у визначені хронологічні межі й врешті набуття чинності вказаними положеннями було відтерміноване спочатку на рік, а по його закінченню про їх зобов'язувальний характер вже перестали згадувати публічно.

Існували проблеми й з активністю органів місцевого самоврядування. Муніципалітети не поспішали формувати програми компенсації заходів енергоефективності та енергозбереження. М'яко кажучи, далеко не усі райони та міста затверджували відповідні програми у 2015–2016 роках. При цьому деякі з ухвалених місцевих програм мали значною мірою формальний характер, про що свідчив, зокрема, обсяг їх фінансування. Отже, місцеві влади не поспішали витратити ресурс,

²¹¹ Майже 80 млн. грн чергової фінансової допомоги на утеплення житла Уряд надав українцям у грудні.

²¹² Геннадій Зубко визначив п'ять кроків до енергоефективної України.

²¹³ Закон України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку». Ст. 262.

отриманий внаслідок політики фінансової децентралізації, що здійснювалася центральною владою.

Проте чи можна звести причини лише до пасивності мешканців багатоквартирних будинків та муніципалітетів?

Очевидно, що влада України не завжди враховує того факту, який розуміють домогосподарства. Термін окупності впровадження енергоефективних технологій не такий вже й малий. Тому будинки ще не скоро дадуть змогу мешканцю економити на платі за комунальні послуги. Проблема стоїть й перед забудовниками. Експерти свідчать, що на сьогодні впроваджуються лише окремі елементи енергоефективних технологій. В цілому ж використання технологій енергозбереження вигідне забудовниками лише у тому випадку, якщо вони займатимуться подальшою експлуатацією цих об'єктів. Якщо ж будівництво будинку здійснюється на продаж, то економічного сенсу у енергоефективних заходах небагато, адже вони призводять до зниження продажної ціни об'єкта.

Також варто розглянути ситуацію з реакцією населення на підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги. Уряд сподівається, що підвищення цін та тарифів стимулюватиме громадян до інвестування коштів, зокрема й через створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, та залучення ними кредитів на реалізацію заходів енергоефективності та енергозбереження. Вірогідно, уряд розуміє, що є певний часовий люфт між підвищенням цін та тарифів та зміною моделі поведінки громадян.

Але реальність часто виявляється іншою. Люди реагують на підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги тим, що перестають сплачувати за надані послуги. Так, у грудні 2016 року після відповідного підвищення рівень оплати послуг житлово-комунального господарства в цілому по Україні знизився до 63,8 %, а у тринадцяти областях він був ще меншим – аж до 33 %. Але найцікавішим у цій ситуації було те, що найменший рівень оплати фіксували у тих регіонах, де рівень середньої зарплати був вищим, й навпаки²¹⁴.

²¹⁴ В Україні за комуналку платять тільки те, хто оформил субсидію.

Це явище є предметом окремого аналізу, але деякі речі лежать на поверхні. Для цього згадаємо про теорію групової поведінки М. Олсона²¹⁵, згідно з якою члени будь-якої соціальної групи неминуче мінімізуватимуть особисті зусилля, які спрямовуються на досягнення групової вигоди. У нашому випадку ця закономірність підтверджувалась українськими дослідниками, які вказували, що «мотиваційна складова домогосподарств» щодо реалізації заходів політики енергоефективності та енергозбереження «виражена слабо»²¹⁶.

Наша гіпотеза полягає у тому, що вказане прагнення мінімізувати особисті зусилля має бути тим відчутніше, чим вищою є недовіра до того, хто визначає сутність спільного інтересу, групової вигоди. Відтак обвал рівня сплати послуг житлово-комунального господарства, причому в першу чергу з боку представників більш заможних соціальних груп, віддзеркалює насамперед недовіру до влади, зокрема до її політики у сфері енергозбереження та енергоефективності.

Ця недовіра стимулюється певними чинниками. По-перше, попри вказані висновки європейських експертів та вітчизняних економістів про пріоритетність для політики енергоефективності та енергозбереження сфери житлово-комунального господарства, про необхідність комплексного підходу, фокусом більшості інвестиційних програм все ж залишається модернізація промислових, енергетичних об'єктів або ж санація громадських будівель, але не житла. Цей висновок був зроблений європейськими експертами ще до Революції Гідності. Після неї, як ми бачили, публічно задекларовані пріоритети у сфері енергоефективності та енергозбереження змінилися, але низькі темпи залучення громадянського суспільства до реалізації відповідної політики змушували владу звернути більшу увагу саме на бюджетні установи, про що, на нашу думку, особливо яскраво свідчила інформаційна кампанія 2018 року. Не можна сказати, що житловий сектор перестав бути пріоритетним, але значно збільшились зусилля, спрямовувані на реалізацію проектів енергосервісу у бюджетному секторі. В Україні нараховується близько 77 тисяч державних установ. Потенціал енергозбереження цих об'єктів оцінюють

²¹⁵ Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп.

²¹⁶ Дячук А. А., Подолец Р.З., Серебренников Б. С., Чепелев М. Г. Ibid. С. 59.

від 40 % до 70 %, а витрати на їх модернізацію – у 4,2–8,5 млрд доларів США, що формує величезну нішу для послуг енергосервісу²¹⁷.

Цей факт, звичайно, не може бути розцінений негативно. Термомодернізації потребують також бюджетні установи як один з найбільших споживачів енергоресурсів. Однак в контексті проблеми, якій присвячена ця монографія, й з урахуванням вже неодноразово згадуваних відносно повільних темпів громадянської активності, це наштовхує на певну гіпотезу. Надання пріоритету при реалізації політики енергоефективності та енергозбереження житловому сектору як такому, де концентруються найбільш життєво важливі інтереси пересічних громадян (зокрема, й щодо скорочення непродуктивних витрат домогосподарств та підвищення їх матеріального добробуту), відображає роль цієї політики як чинника саме національної консолідації, консолідації усіх соціальних груп, самодіяльності громадянського суспільства. В той же час термомодернізація бюджетного сектору в політологічному сенсі є більшою мірою одним з інструментів консолідації апарату держави, управлінських еліт. Тому співвідношення ваги житлового та бюджетного секторів при проведенні політики енергоефективності та енергозбереження є, хоча й непрямим, але показником співвідношення національної консолідації та консолідації в середовищі самих еліт. Особливо це актуально для тих держав, політичний режим в яких не можна називати взірцем демократичного. Звичайно, при цьому слід розрізняти значення впровадження енергоефективних технологій, наприклад, щодо шкіл або дитячих садків та будівель самих органів державної влади.

Свідченням усього вищесказаного є й відносно незначний обсяг бюджетних асигнувань, які виділяються на компенсацію «теплих кредитів». Самі керівники цього напрямку в Кабінеті Міністрів України неодноразово заявляли про недостатність фінансування заходів з енергоефективності та енергозбереження порівняно з сумами, які витрачаються державою на субсидії²¹⁸. Та власне й асигнування на самі

²¹⁷ Припиченко А. Чи можна більше не «прикручувати»: енергоефективність для держустанов.

²¹⁸ Минрегион констатирует недофинансирование мероприятий по энергоэффективности.

субсидії закладалися в обсязі меншому, ніж це потребувало. Так, керівництво Міністерства регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ України висловлювало думку, що бюджет 2017 року покривав потреби у субсидіях лише на дві третини ²¹⁹.

Ще одним чинником дефіциту довіри громадян до політики енергоефективності та енергозбереження, яку здійснює влада, може бути імпульсивність цієї політики, відсутність сталих «правил гри» та, як наслідок, неможливість формування повної довіри до відповідної політики влади. Це відчували навіть в самому уряді. Так, критикуючи плани щодо перегляду соціальних норм енергоспоживання, один з віце-прем'єр-міністрів зауважував, що, якщо у 2016 році були проведені дослідження, скориговані та затверджені норми, то вони мали діяти певний період, а не переглядатися щорічно ²²⁰. Але до цих думок не дослухались ані тоді, ані пізніше. Більше того, майданчиком для з'ясування відносин у цій сфері зацікавлені еліти обрали судову владу. Зокрема, у 2018 році суд кількаразово скасовував рішення уряду щодо встановлення соціальних норм споживання енергоресурсів, тому поверталися до попередніх актів, потім по-новому повертали нормативи. Відтак, політика держави у цій сфері не давала чітких сигналів суспільству.

Сказане може бути пояснене по-різному. Причиною цього можуть бути й помилкове визначення тактичних цілей політики енергоефективності та енергозбереження, й розбіжності між політичною риторикою на користь цієї політики та реальними діями влади у цьому напрямі, й суперечності в самому Кабінеті Міністрів України, причому противники реформи мають значний вплив на формування та реалізацію політики енергоефективності та енергозбереження. Свідченням цього є й критика Європейською комісією проекту Енергетичної стратегії України на період до 2035 року за ігнорування в тексті стратегії інтересів споживача, хоча, як вважає Єврокомісія, саме споживач повинен знаходитись у центрі уваги Третього енергетичного пакету ²²¹.

²¹⁹ Вергун Д. Половине украинцев может просто не хватить субсидий.

²²⁰ Вице-премьер Кистион выступает против пересмотра социальных норм потребления энергоресурсов в ближайшее время.

²²¹ ЕК раскритиковала проект «Энергостратегии Украины до 2035 года».

Водночас в останні роки все ж фіксували позитивну динаміку як щодо залучення об'єднаннями співвласників багатоквартирних будинків «теплих кредитів», так й в цілому розвитку інституційних засад управління житлом. Якщо у 2014 році об'єднання співвласників існували у 11 тис., то станом на листопад 2016 року такі вже були створені у 24 тис. будинків²²², а станом на другу половину 2018 року – у 30 тис.²²³

Зростає й чисельність об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, які беруть участь у здійсненні заходів енергоефективності та енергозбереження та, відповідно, залучають кредитно-інвестиційні ресурси. За оцінками Держагентства з енергоефективності та енергозбереження, оприлюдненими на початку червня 2018 року, попит на державну підтримку при утепленні будинків від початку «відкриття» у квітні програми «теплих кредитів» 2018 року зріс у 4,5 рази порівняно з даними аналогічного періоду попереднього року. Зокрема, за півтора місяці 624 об'єднання співвласників багатоквартирних будинків залучили 168 млн. гривень «теплих кредитів», в той час як за весь 2017 рік понад 600 об'єднань взяли кредитів на енергоощадність у розмірі 140 млн. гривень²²⁴.

Загалом до основних досягнень політики енергоефективності та енергозбереження 2015–2018 років Держагентство з енергоефективності та енергозбереження відносить: залучення понад 1,1 млрд. євро інвестицій у проекти відновлюваної енергетики; 6 млрд. кубічних метрів заощадженого газу на рік; 1,2 млрд. євро щорічної економії на закупівлі газу; 190 укладених ЕСКО-контрактів на суму майже 200 млн. гривень; 7 млрд грн. інвестицій в утеплення житла²²⁵.

Але в цілому досягнутих темпів зростання недостатньо щодо реалізації закону про управління багатоквартирними будинками. Це змушує зробити висновок, що найближчими роками активізація суспільства у сфері енергоефективності та енергозбереження й надалі

²²² Зубко Г. Процес створення ОСББ увійшов у геометричну прогресію.

²²³ Зубко Г. Ми розробили покроковий маршрут для роботи ОСББ з Фондом енергоефективності.

²²⁴ «Теплі кредити» у 2018 р. б'ють усі рекорди: у травні населення та ОСББ залучили найбільшу суму коштів на енергоефективність – 534 млн гривень.

²²⁵ Голова Держенергоефективності представив досягнення у сфері енергоефективності, «чистої» енергетики за 4 роки...

зростатиме, але недостатньо швидко, відтак роль держави залишиться визначальною щодо реалізації політики енергоефективності та енергозбереження й від якості її рішень значною мірою залежатиме, чи будуть вони підтримані суспільством.

Підсумовуючи, слід зробити висновки, що політика енергозбереження та енергоефективності у житловому секторі має значний потенціал щодо конструювання соціально-політичних взаємодій, національної консолідації, формування політичної культури суспільства. Але нині цей процес гальмується завдяки як об'єктивним чинникам, до яких слід віднести закономірності соціальної поведінки індивідів у групах, історичний спадок України щодо інституційної розбудови у житловому секторі, особливості культури українців, так й якість діючої політики енергоефективності та енергозбереження, окремі складові якої не сприяють розбудові суспільних комунікацій та не віддзеркалюють інтересів низки соціальних груп.

4.2. Політика енергоефективності та енергозбереження як чинник розвитку громадянського суспільства

На думку Д. Дрожжина, механізм управління сферою енергоефективності має складатися з державного механізму регулювання, муніципального механізму регулювання та механізму громадського впливу²²⁶. Громадянське суспільство є однією з актуальних проблем політичного розвитку сучасного суспільства. Складність соціальної структури останнього зумовлює те, що держава, попри усі ресурси, не здатна самотужки, без участі громадян, розв'язати багато суспільних проблем. Відтак вона зацікавлена у розвитку цивілізованого, ініціативного громадянського суспільства. Особливо актуальною є ця проблема у постсоціалістичних країнах.

Хоча, згідно з класичним визначенням, громадянське суспільство є сферою взаємодій індивідів та соціальних груп поза прямим втручанням державних органів, не можна не зазначити, що в умовах демократизації

²²⁶ Дрожжин Д.Ю. Ibid.

механізмів формування державної влади та державного управління, зростання в цілому впливу держави на хід суспільного розвитку, інтенсивного розвитку комунікаційних технологій держава може значним чином впливати на розвиток громадянського суспільства. Серед інструментів такого впливу є, зокрема, й політика енергоефективності та енергозбереження. В Україні ця тематика є однією з домінуючих у риторичі влади. Особливо це стало відчутно після початку конфлікту з Росією, яка була головним постачальником енергоресурсів, що давало їй змогу тиснути на Україну. Але ця тема важлива й через інші причини, зокрема техногенний вплив, скорочення світових запасів енергоресурсів, зростання цін на них.

Проблема взаємодії між енергетичною політикою та політичною системою вже досліджувалась у науці. Зокрема, зарубіжними дослідниками було з'ясовано, що існує кореляція між існуванням авторитарних режимів та значними запасами енергоресурсів в країні, в якій такий режим функціонує²²⁷. Це пояснюється, зокрема, тим, що держава здатна забезпечити громадян достатнім обсягом енергоресурсів за відносно низькою ціною. По суті держава «купує» лояльність громадян (фізичних та юридичних осіб, а також цілих соціальних груп) й спроможна рішуче діяти проти гіпотетичної опозиції, а остання не може завоювати прихильність громадян.

Водночас можлива гіпотеза й щодо існування зворотнього зв'язку. Якщо країні властивий дефіцит енергоресурсів, держава не може самотужки забезпечити усіх громадян достатнім їх обсягом. Відтак необхідний їх імпорт. Крім того, ціна енергоресурсів за цих умов буде відносно високою. Тому громадяни будуть змушені вдаватися до заходів енергозбереження та ефективного використання енергоресурсів. Рівень забезпечення енергоресурсами та енергією значною мірою залежить від особистих зусиль самих громадян, а не органів державної влади, відтак зростає міра автономії громадян та зменшується їх залежність від держави. Зі сказаного випливає, що міра (вимушеного) розвитку

²²⁷ Haber S., Menaldo V. Do natural resources fuel authoritarianism: A reappraisal of the resource curse. P. 1–26.

енергоефективності та енергозбереження та розвиток громадянського суспільства корелюють між собою.

Крім того, слід мати на увазі, що енергоефективність та енергозбереження – це не лише модернізація промисловості або утеплення вікон та стін у квартирах. Вони значною мірою пов'язані з управлінням об'єктами спільної власності (прибудинковими територіями, інфраструктурою тощо), які є основою функціонування громадянського суспільства. Саме на цьому рівні зосереджуються найбільш важливі, життєві, інтереси громадян, відтак й найбільший потенціал розвитку громадянське суспільство має, зокрема, у житловому секторі. Тому реалізація потреби у здійсненні заходів енергоефективності та енергозбереження неминуче веде до стимулювання розвитку громадянського суспільства, яке, згідно з усталеною у політології концепцією, також прямо пов'язане з демократичним режимом.

Усе це дає змогу висунути гіпотезу, що політика енергоефективності та енергозбереження є одним з чинників розвитку громадянського суспільства. Нашою метою є прослідкувати цей вплив, його ефективність, складнощі, які виникають на шляху взаємодії громадянського суспільства та держави в процесі реалізації політики енергоефективності та енергозбереження.

При цьому ми ґрунтувались на певних засадах. По-перше, на концептуальних розробках громадянського суспільства. Наприкінці ХХ століття відбувся новий сплеск інтересу до цього поняття (А. Арато, Ю. Габермас, Р. Дарендорф, Т. Карозерс, Д. Кін, Р. Патнем, Є. Шацький та ін.). В Україні до нього звертались Р. Балабан, Г. Зеленько, А. Карась, О. Кіндратець, А. Колодій, І. Кресіна, Ф. Рудич, А. Сіленко, Н. Хома, Г. Щедрова та ін. Значне місце у вітчизняних студіях займає аналіз відносин держави та громадянського суспільства. Учені, як правило, вважають, що останнє є сферою спонтанної самореалізації індивідів, вільною від державного втручання²²⁸. Водночас у наукових працях є певні суперечності. Так, Ф. Рудич пише, що «громадянське суспільство є основою держави» і водночас що «його становлення відбувається у

²²⁸ Сенюшкіна Т. Громадянське суспільство. С. 160–161.

тісному зв'язку із становленням правової, соціальної, демократичної держави»²²⁹.

На нашу думку, ці суперечності виникають внаслідок жорсткого розведення держави та громадянського суспільства, що було закономірним у часи боротьби проти феодального абсолютизму, але не віддзеркалює особливостей сучасної взаємодії держави та громадянського суспільства. За умов демократії держава є ареною боротьби соціальних груп, а політичні еліти є соціальними мережами. Але соціальні групи не є незалежними від держави. Спираючись на дослідження взаємодії суспільства та політики, згідно з якими соціальний контроль дедалі більше зосереджується у політичній сфері (формула К. Гелбрейта), на концепції символічної політики, згідно з якими потреби громадян навіюються власниками символічного капіталу²³⁰, на неоінституційний підхід, згідно з яким інститути є чинниками не лише реалізації, а й формування соціальних інтересів, ми змушені скоригувати деякі положення теорії громадянського суспільства. Можливості комунікаційних технологій ставлять під сумнів поняття спонтанності взаємодії індивідів. Насправді їх асоціації конструюються елітами, зокрема й опозиційними. Але це не означає, що структура громадянського суспільства автоматично постає під впливом дій органів влади або політичних сил. Ці дії можуть бути неефективними, не корелювати зі станом розвитку суспільства та не призводити до необхідної ініціаторам громадянської консолідації. Більше того, дії одних органів влади та політичних еліт можуть суперечити діям інших й тоді підконтрольні структури громадянського суспільства можуть знаходитись з їх ініціаторами в ситуації «перехресного суперництва». Врешті дійсно спонтанні громадські структури можуть опонувати елітам в цілому.

По-друге, теоретичним джерелом є дослідження проблем енергоефективності та енергозбереження, в першу чергу у політичній та інших соціальних науках. На те, що ці проблеми є предметом дослідження цих наук, вказують документи Європейського Союзу, де термін *energy efficiency* пов'язують не лише з організаційно-управлінськими заходами, з

²²⁹ Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. С. 14.

²³⁰ Bourdieu P. Ibid. P. 407.

інституційними реформами²³¹. Крім того, явища енергоефективності та енергозбереження тісно пов'язані з потребами громадян (зокрема, тими, які навіюються елітами), тому вони неминуче є предметом аналізу соціальних наук, адже для задоволення цих потреб громадяни здійснюють соціальні дії.

В ході розбудови політики енергоефективності та енергозбереження формуються інтереси соціальних груп. Це не лише споживачі, виробники або винахідники технічних рішень. Ринок останніх потребує свого регулювання, а відтак певних управлінських рішень. Учасниками цього процесу є органи влади – державні органи, органи місцевого самоврядування тощо. Крім того, щоб їх рішення відповідали інтересам суб'єктів ринку, останні об'єднуються в групи (асоціації, партії) та здійснюють тиск на владу. Вище вже було зроблено висновок, що енергоефективність та енергозбереження є сферою соціально-політичної взаємодії, а її суб'єктами є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, політичні партії, громадські асоціації, які віддзеркалюють інтереси винахідників, виробників, постачальників, споживачів відповідних товарів та послуг. Відтак політика у цій сфері є інструментом конструювання суспільства.

Також для нас важливий ще один підсумок попередніх досліджень сфери енергоефективності та енергозбереження. Справа в тому, що політика у цій сфері включає три напрями дій – по-перше, модернізацію економіки, зокрема промислових та інших підприємств, об'єктів самої енергетики, по-друге, енергомодернізацію громадських будівель, в першу чергу бюджетних, по-третє, заходи у житловому секторі, також секторі теплокомуненерго. Саме «житловий» напрям в першу чергу цікавить нас в контексті впливу політики енергоефективності та енергозбереження на стимулювання громадянського суспільства. Як зазначають дослідники, ця політика має водночас враховувати усі ці напрями, оскільки, якщо у енергоефективність та енергозбереження інвестуватимуть лише підприємства, зростання собівартості їх продукції призведе до зниження її конкурентоспроможності, а економія ресурсів не перекриє витрати. У разі

²³¹ Углубленный обзор политики... С. 17–18.

ж додаткової активізації інвестиційних процесів з боку домогосподарств істотно зросте попит на продукцію вітчизняних виробників ²³².

Ситуація у житловому фонді є однією з найбільш скрутних з точки зору рівня енергоефективності. Так, у Києві потребують термінової заміни близько 70% тепломереж ²³³. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства оцінювало втрати енергії при опаленні житлового сектору у 60 %, або 3 млрд. доларів США ²³⁴. За свідченням віце-прем'єр-міністра України Генадія Зубка, Україна витрачає щороку на субсидії для оплати житлово-комунальних послуг для 65 % населення 80 млрд. гривень, або близько 3,5 млрд. доларів США, причому він оцінював ці витрати як неефективні на 40%, оскільки мешканці сплачують за немодернізоване житло ²³⁵. Але водночас житлофонд є й найбільш перспективним об'єктом заходів з енергозбереження. Так, потенціал скорочення споживання природного газу в Україні за умов термомодернізації житла оцінюється в 11,4 млрд. кубічних метрів, з них за рахунок санації житлових будинків – 7,3 млрд. ²³⁶. Витрати для модернізації житлового сектора віце-прем'єр оцінює у 30 млрд. євро, підприємств з тепlopостачання та теплових мереж – 10 млрд. євро, водопостачальних підприємств – близько 6 млрд. євро. При цьому він звертає увагу, що країни Європи проходили шлях модернізації упродовж 15 років, в той час як Україні це слід зробити за 8–10 років ²³⁷.

Джерелами фінансування термомодернізації є зовнішні кредити, бюджетні (державного та місцевих бюджетів) асигнування, інвестиції виробників та, що важливо, споживачів послуг з енергоефективності та енергозбереження. Не можна сказати, що термомодернізація в Україні не фінансується за рахунок зовнішніх кредитів. Європейська комісія прийняла рішення про інвестування 104 млн. євро у Фонд енергоефективності України, закон про який було ухвалено у 2017 році.

²³² Дячук А. А., Подолец Р.З., Серебренников Б. С., Чепелев М. Г. Ibid. С. 65–66.

²³³ Около 70% всех теплосетей Киева требуют замены.

²³⁴ Проект Концепції Фонду Енергоефективності. С. 5.

²³⁵ Зубко Г. Перший максимальний ефект від реформи ЖКГ отримаємо впродовж трьох-п'яти років.

²³⁶ Проект Концепції Фонду Енергоефективності. С. 7.

²³⁷ Зубко Г. Перший максимальний ефект від реформи ЖКГ...

Але, враховуючи наведені оцінки потреб в коштах на модернізацію, виділені зовнішніми партнерами суми не є критичними.

Те саме стосується й бюджетних джерел. У 2015–2017 роках значні асигнування на енергоефективність та енергозбереження виділялися по державній програмі «теплих» кредитів. У 2015–2016 роках у цю програму було вкладено понад 1 млрд. гривень, у 2017 році – 400 млн. Пізніше було ухвалено закон про Фонд енергоефективності, в який держава також планує інвестувати, хоча нині є проблеми з його наповненням. У 2018 році державні асигнування по програмі «теплих кредитів» склали 400 млн. гривень. Ще 1,6 млрд. гривень передбачалось виділити через Фонд енергоефективності. З урахування принципу співфінансування загальний інвестиційний ресурс оцінювався, таким чином, у 3,2 млрд. гривень²³⁸. Обсяг місцевих програм «теплих кредитів» у 2015 році склав 14 млн. гривень, у 2016 році – 45 млн., у 2018 році – вже 168 млн. Але в цілому, як бачимо, асигнування з бюджетів також недостатні для швидкого розв’язання проблем у цій сфері. Тому ці кредити є не тільки реальною фінансовою допомогою, а й індикатором стратегії уряду у цьому напрямі.

Відтак, громадянське суспільство має взяти значну відповідальність у реалізації політики енергоефективності та енергозбереження, в першу чергу у сфері житлового фонду. Його роль полягає не лише у сприянні політичному курсу, проголошеному державою, а й, керуючись формулою Д. Істона, у висуванні вимог до влади, розробці проектів рішень, які органи останньої мають ухвалювати. Водночас держава повинна здійснювати дії, спрямовані на структурування та розвиток активності громадянського суспільства у цьому напрямі.

Соціологічні опитування свідчать, що громадяни в принципі підтримують курс на підвищення рівня енергоефективності та здійснення заходів з енергозбереження. Але, як ми пересвідчилися вище, проблема полягає у механізмах реалізації відповідної політики, які мають стимулювати активність суспільства. За даними USAID, у 2014 році готові були інвестувати у енергоефективність за умови співфінансування

²³⁸ Зубко Г. У 2018-му маємо достатньо коштів на програми енергоефективності.

держави 52 % українців, за рахунок інвестиційної складової – 23 %, пільгових кредитів – 18 %.

Можна виділити певні групи громадських об'єднань, які здатні відіграти важливу роль у підвищенні рівня енергоефективності. Існують й асоціації споживачів комунальних послуг, й асоціації керуючих компаній тощо. Але в першу чергу це об'єднання співвласників багатоквартирних будинків та житлово-будівельні кооперативи. Теоретично вони мають найкращі шанси стати тими структурами громадянського суспільства, в яких рівень спонтанної самоорганізації був би найвищий порівняно з іншими структурами. Проте ступінь їх активності у напрямі політики енергоефективності та енергозбереження донедавна тривалий час був відносно низьким. Якщо в частині програм «теплих кредитів» для фізичних осіб статистика фіксувала перевиконання планів кредитування та державних асигнувань, то активність колективів мешканців багатоквартирних будинків щодо залучення кредитів відставала.

Однією з причин такої ситуації є низький рівень поширення вказаних структур. Частка приватного житла у багатоквартирних будинках сягає 93,7 %, водночас, за даними Міністерства регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ, у березні 2016 року об'єднання співвласників багатоквартирних будинків охоплювали лише 17 тисяч будинків²³⁹. Найбільше їх було у Донецькій (2897), Львівській (1116), Дніпропетровській (1087), найменше – у Житомирській (224), Закарпатській (258), Чернівецькій (301) областях. Це відображалось й на структурі отримувачів «теплих» кредитів. Щоправда, як вказувалось вище, станом на другу половину 2018 року чисельність ОСББ сягнула 30 тисяч, але й цей показник охоплює значно менше половини багатоквартирних будинків.

Серед причин стримування створення об'єднань співвласників, згідно з даними соціологічних опитувань, 64 % респондентів називали відсутність ініціативних мешканців, 61 % – недосконалість правової бази, 31 % – перепони, які чинить місцева влада. Це, з одного боку, вказує як на специфіку менталітету українців, які дуже важко об'єднуються, так й на

²³⁹ Ефективне управління багатоквартирними будинками.

недостатність дій влади та самого громадянського суспільства у цьому напрямі.

Попри рекомендації економістів, пріоритетом інвестиційної політики уряду залишаються модернізація енергетичних об'єктів та бюджетних установ. Станом на початок 2016 рік з програм енергоефективності (1075 млн. доларів США) на житло припадали лише 75 млн. доларів²⁴⁰.

Обсяги асигнувань по програмі «теплих кредитів» є в цілому незначними. Приклад – у червні 2017 року Верховна Рада за поданням Кабінету Міністрів України розподілила додаткові надходження до державного бюджету в обсязі 26 млрд. гривень. З них на програму «теплих кредитів» було асигновано лише 400 млн. гривень.

Отже, попри наявність структурних обмежень у вигляді менталітету українців, їх слабкої спроможності до об'єднання, подоланню цього чинника не сприяла сама державна політика.

Є проблема й з діями місцевого самоврядування. Деякі програми компенсації заходів енергоефективності та енергозбереження були формальними – для звіту перед вищими органами влади. Так, обсяг програми місцевої «теплих кредитів» в одному з районів України у 2016 році становив лише 5 тисяч гривень. І це при тому, що у 2015 році розмір «теплого кредиту» в середньому становив 20 тисяч, а для об'єднань співвласників багатоквартирних будинків – 110 тисяч²⁴¹. Отже, слід констатувати, що місцеві влади не поспішали інтенсивно витратити ресурс, отриманий внаслідок політики фінансової децентралізації.

І все ж поступово обсяги фінансування місцевих програм «теплих кредитів» збільшуються, сягнувши у 2018 році 168 млн. гривень. Останні часи також фіксують позитивну динаміку як щодо залучення об'єднаннями співвласників «теплих кредитів», так й в цілому розвитку інституційних засад управління житлом.

Підсумовуючи вищесказане, слід зробити такі висновки. Громадянське суспільство здатне відіграти значну роль у розробці та реалізації політики енергоефективності та енергозбереження у житловому

²⁴⁰ Проект Концепції Фонду Енергоефективності. 90 с.

²⁴¹ Ibidem. С. 44.

секторі, а сама ця політика в свою чергу є потенційно вагомим чинником розвитку громадянського суспільства. Але нині рівень громадської консолідації у цій сфері недостатній для ефективного представництва соціальних інтересів. Влада здійснює заходи для прискорення реформ та стимулювання розвитку сектора. Грунтуючись на наших попередніх дослідженнях ²⁴², ми можемо зробити висновок про те, що опоненти реформи мають значний вплив на формування та реалізацію цієї політики. Водночас й у ключових її підходах є прогалини, які стримують громадянську консолідацію. Тому громадянське суспільство постане найближчим часом перед новими викликами, а прискорення реформ має бути скориговане на заходи інституційного вдосконалення.

4.3. Проблема переорієнтації соціальної бази політики енергоефективності та енергозбереження

Сучасний розвиток суспільно-політичних відносин веде до радикального зламу політичної картини світу. Народи та держави, які не встигатимуть за технологічним розвитком, постануть перед загрозами не лише скочування на узбіччя політичного процесу, а й скоріш за все втрати єдності та зникнення. Один з найсерйозніших викликів, що стоїть як перед світом в цілому, так й окремими народами, знаходиться у сфері енергії – її виробництва та споживання. Традиційні джерела енергії поступово вичерпуються, в той час як загальний обсяг її споживання зростає разом з розвитком технологій. Дефіцит енергії не лише стримує розвиток суспільств, а й викликає загрозу їх розпаду. Звідси питання оптимального енергетичного балансу є проблемою збереження єдності соціальних організацій, тобто проблемою їх безпеки.

Звичайно, ця проблема стоїть й перед Україною, яка має значні потужності енерговиробництва, але їй властивий дефіцит традиційних енергоресурсів, що упродовж усіх років державної самостійності породжував загрозу залежності від країн-постачальників, насамперед Росії. Загострював проблему спадок радянських часів, а саме відсталість

²⁴² Перегуда Є. В., Місержи С. Д. Ibid.

технологій, наслідком чого було надмірне, вдвічі-втричі більше за розвинені країни, споживання енергії та енергоресурсів. Тому енергетична безпека, в цілому енергетична політика є вагомим складовою політики національної безпеки в Україні.

Не можна сказати, що ця проблема не усвідомлювалась. Ще у першій половині 1990-тих років було ухвалено Закон «Про енергозбереження». Надалі приймали чимало правових актів, державних та регіональних програм, спрямованих на підвищення рівня енергетичної безпеки, на скорочення енергоспоживання тощо. Питання розвитку економіки в цілому та енергетичної сфери, зокрема, ставали питаннями законодавчих актів у сфері національної безпеки.

Проте далися взнаки вказаний радянський спадок, викривлена структура економічної сфери, відсталість технологій у житлово-комунальному секторі, а головне – зацікавленість державної та регіональної бюрократії, політичних груп, які в ході реформ захопили командні висоти в економіці, у збереженні статус-кво. Непрозорість управління житлово-комунальним господарством, занедбаність інфраструктури тощо були джерелами отримання субсидій та їх конвертації у приватні капітали. З іншого боку, й більшості пересічних громадян така ситуація була вигідна у короткостроковій перспективі, оскільки забезпечувала традиційний спосіб життя. Тому протягом перших десятиліть незалежності суттєвого прориву у реформуванні сфери енерговиробництва та енергоспоживання не відбулось. Відтак, головною причиною цього був дефіцит політичної волі, що ґрунтувався на корпоративних інтересах окремих соціальних груп.

Лише гострі зовнішньополітичні події, які відбулись одразу після Революції Гідності, конфлікт з Росією, яка до того була головним постачальником енергоресурсів в Україну, змусили владу останньої проявити нарешті політичну волю й активізувати зусилля в напрямі реалізації політики енергоефективності та енергозбереження. До цього додалася переорієнтація зовнішньої політики країни. Ще задовго до того міжнародні фінансові та інші західні структури вимагали від України підвищення цін на енергоресурси. Однією з причин було прагнення усунути зі світових ринків конкурентів в особі українських промислових

підприємств. Зростання цін на енергоносії неминуче призводило до зниження конкурентоспроможності продукції останніх. Після Євромайдану знекровлена Україна, як ніколи зацікавлена у зовнішніх кредитах та інвестиціях, стала податливішою щодо вказаного тиску. Проте в жодному разі не можна говорити про те, що такий тиск був вигідний лише західним партнерам та не вигідним самій Україні, оскільки, як вже говорилося, це був потужний важіль для реформування сфери енергоспоживання.

Але перед владою України постали серйозні проблеми. Серед них, зокрема, проблема пріоритетів відповідної політики. Адже є кілька важливих категорій споживачів енергоресурсів – промисловість, сама енергетика, бюджетний сектор, домогосподарства. Надання пріоритету промисловості загрожувало зростанню на першому етапі собівартості продукції, а відтак й зниженню її конкурентоспроможності на зовнішніх та внутрішньому ринках. Крім того, промисловий сектор міг взяти на себе витрати з вирішення відповідних завдань.

Тому одним з найбільш пріоритетних секторів реформування було обрано, по-перше, саму енергетику, а саме розвиток альтернативних джерел енергії, відновлювальної енергетики. Останні роки засвідчили потужний розвиток сонячної, вітряної, біоенергетики тощо (у 2016–2018 роках обсяг зелених інвестицій склав 1,1 млрд. євро²⁴³), хоча справедливості заради слід зазначити, що стартова база була низькою. Водночас, на думку низки експертів, цей напрям політики енергоефективності здатен створити й нові загрози, в першу чергу внаслідок неконтрольованого зростання енергопотужностей, що з часом змусить витратити значні ресурси на створення потужностей зберігаючих.

Ще одним пріоритетом політики енергоефективності та енергозбереження стало житлово-комунальне господарство. З метою підвищення його ефективності з 2015 році було запроваджено програму стимулювання «теплих кредитів». Державні асигнування у цю сферу були обґрунтованими. По-перше, на відміну від промисловості, домогосподарства мали незначний ресурс для здійснення самотужки

²⁴³ В ефірі Радіо Свобода голова Держенергоефективності розповів про «чисту» енергетику як шлях до енергетичної та економічної свободи.

заходів енергозбереження. Тому ці заходи цілком вкладались також у річище соціальної політики. По-друге, ці заходи стимулювали розвиток сфери виробництва енергоефективних та енергозберігаючих технологій. По-третє, зниження витрат домогосподарств на споживання енергоресурсів амортизувало неминуче, внаслідок здійснення аналогічних заходів, зростання цін на продукцію промисловості й сприяло розширенню ринків збуту останньої.

Однак в процесі реалізації заходів енергозбереження у житлово-комунальному господарстві виявилась істотна перешкода. Її джерелами є як глибина радянського спадку, занедбаність інфраструктури ЖКГ, так й традиційні риси українців. Ця перешкода полягала у низькому рівні суспільної кооперації у житловому секторі, неготовності значної частини українців до створення, зокрема, об'єднань співвласників багатоквартирних будинків. У перші роки політики «теплих кредитів» вони, на відміну від індивідуальних домогосподарств, навіть не вибирали усю квоту державних асигнувань на цю програму. Спроби ж суттєво прискорити процес створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків через прийняття Закону «Про особливості управління багатоквартирних будинків» на даному етапі фактично були невдалими – термін обов'язкового запровадження нової системи управління будинками спочатку відкладала, а наразі про нього, здається, й зовсім забули.

Отже, однією з ключових причин повільної реалізації вказаних заходів стала низька інтенсивність розвитку громадянського суспільства в Україні. Це, з одного боку, підвищує рівень «соціологічності» та «політологічності» проблематики політики енергоефективності та енергозбереження. З іншого, враховуючи поширену нині думку про інтенсивний розвиток громадянського суспільства в ході Євромайдану та після нього, слід визнати, що цю тезу слід сприймати з поправкою на те, що цей розвиток стосується насамперед політизованих, стимульованих певними політичними елітами загонів цього суспільства й слабо поширюється на ті його сфери, які є потенційно більш придатними аренами для суспільної самоорганізації.

Водночас статистика все ж свідчить про зростання цієї самоорганізації, активності об'єднань співвласників багатоквартирних

будинків у реалізації заходів енергозбереження. Зокрема, щорічно та щомісячно, за свідченням Держагентства з енергоефективності та енергозбереження, збільшується обсяг кредитів, які залучаються об'єднаннями співвласників, та, відповідно держасигнувань на компенсацію цих кредитів²⁴⁴.

І все ж темпи зростання надто мізерні, враховуючи обсяг завдань, які стоять перед цією політикою (потреба в інвестиціях в сектор домогосподарств оцінюється у 50-60 млрд. доларів США). Це змусило владу дещо переорієнтуватись та звернути увагу ще на один напрям політики енергоефективності та енергозбереження, а саме впровадження ЕСКО-менеджменту. Справа в тому, що це запровадження стосується не лише житлово-комунального господарства, а й бюджетного сектора. Станом на середину 2018 року було укладено вже понад 200 договорів про реалізацію програми ЕСКО-менеджмента у бюджетній сфері.

Відтак, реальна (а не демонстративна, політизована) слабкість громадянського суспільства в Україні та нездатність влади знайти важелі для суттєвого прискорення його розвитку, в усякому разі такою мірою, якою цього потребують національні інтереси у сфері енергоспоживання, змушують владу спертися у своїй політиці на бюджетні, тобто бюрократичні, структури. В цьому немає нічого дивного. Бюджетний сектор є одним з найбільших споживачів ресурсів, й просування політики енергоефективності та енергозбереження в ньому здатне компенсувати недостатність тих дивідендів, які отримує країна від реалізації цієї політики у житлово-комунальному секторі.

Але проблема полягає у тому, що на прикладі політики енергоефективності та енергозбереження можна пересвідчитись, що соціальна база безпекової політики української влади поки що вузька і це створює значні загрози з точки зору ефективності її реалізації.

²⁴⁴ Українцы взяли рекордное количество «теплых кредитов».

4.4. Мережеві технології як інструмент поширення політики енергоефективності

Питання інформаційної підтримки політики енергоефективності та енергозбереження вже розглядалися у науковій літературі та громадській практиці. Зокрема, ці питання вивчали Ю. Харитонов, М. Подасенко та Г. Фоменко. Г. Дзяна звертала увагу на «необхідність спрямування зусиль органів державного управління на формування позитивного іміджу держави і регіонів у галузі енергозбереження, а також необхідність безпосереднього залучення через пропаганду та інформаційно-аналітичне забезпечення населення до взаємопогоджених дій в напрямі подолання екодеструктивного мислення і формування енергозберігаючого типу суспільної свідомості», а «формування у широкого загалу інтересу до переваг енергоефективного продукту рекомендовано здійснювати через діяльність імідж-центрів, підтримання зв'язку із ЗМІ, організацію заходів подієвого характеру (енерго-тайтмент), спеціалізовані виставки та ярмарки, енерго-спонсорінг, інтернет²⁴⁵.

Аналізуючи систему механізмів реалізації політики енергоефективності, Д. Дрожжин виокремлює інформаційні її механізми, до яких відносить, зокрема, загальні інформаційні кампанії, створення та функціонування інформаційних центрів, навчальні та тренувальні програми, енергетичне маркування, енергетичний менеджмент споживачів та ін., а також, що важливо для нас, управління на прикладах енергоефективності²⁴⁶.

Розглядаючи це питання, ми виходимо з концепції мережевого суспільства. «Мережева» якість властива не лише сучасному, а й будь-якому суспільству. Соціальна мережа є формою, в межах якої реалізуються суспільні взаємодії.

Водночас поширення концепту мережевого суспільства має завдячувати саме сучасному суспільству, для якого властиві інтенсивний розвиток соціальних комунікацій, високий рівень освіченості населення, включення членів суспільства водночас до багатьох соціальних кіл.

²⁴⁵ Дзяна Г.О. Удосконалення механізмів реалізації державної політики у сфері енергозбереження України... С. 19.

²⁴⁶ Дрожжин Д.Ю. Ibid.

Зокрема, поняття «мережі» найчастіше співвідноситься з інфраструктурою інформаційного суспільства: комунікаційними процесами, розвитком мультимедійних технологій, комп'ютерами, Інтернетом. М. Кастельс зазначав, що «мережа – це колективна взаємодія, яка через волокно та ефір пов'язує в єдине ціле об'єкти живої та неживої природи, кількість яких швидко зростає. Вузлом мережі може стати все, що здатне вдаватись до обміну даними. Причому вузлу зовсім не обов'язково володіти розвинутим інтелектом, оскільки розумний результат можна отримати, правильно поєднавши не надто складні речі. Таке поєднання зовсім не змінює принцип здійснення дії і саме завдяки цьому задає нові правила поведінки»²⁴⁷.

Мережеве суспільство використовує інформаційно-телекомунікаційні технології як новий канал відтворення символічного світу, адже комунікація здійснюється через посередництво образів чи на їх основі. У глобальному інформаційно-комунікативному просторі світ і суспільство розгортаються крізь призму соціальної мережі²⁴⁸.

Мережевий принцип використовується для підвищення ефективності управління безпосередньо організаціями. Так звані громадські мережі – Public Networks – формують горизонтальну структуру комунікацій. Ефективність організацій, побудованих за цим принципом, на думку дослідників, гарантується низьким рівнем зайнятості та раціональною структурою витрат. Мережі виключають дублювання компетентної робочої сили й потужностей на різних ділянках. Завдяки цьому вдається уникати завищених витрат на виробництво кінцевої продукції або на внутрішньоорганізаційний обмін послугами²⁴⁹.

Мережева структура є зручною для прийняття рішень у невизначеному зовнішньому середовищі, яке швидко змінюється. Вона є складовою соціальної дійсності й активно з нею взаємодіє. На основі мережевих структур також будується інтерактивний принцип політичної взаємодії, який «реалізується завдяки інноваційним медіатехнологіям

²⁴⁷ Цит. за Войтович Р. Мережеве суспільство як нова форма соціальної організації в умовах глобалізації. С. 5.

²⁴⁸ Хлебнікова А. А. Становлення і розвиток інформаційного суспільства в умовах глобалізації: теоретико-методологічний контекст. С. 172.

²⁴⁹ Шадрин А. Е. Сетевая модель организации. С. 86.

через соціальні мережі (віртуальні ком'юніті, сайти, інтернет-версії та сторінки в соціальних мережах програм теле- і радіоканалів) та інтерактивні програми, які уможливають спілкування громадськості з політиками, чиновниками, експертами»²⁵⁰.

Тому у сучасному менеджменті та маркетингу мережеві структури, на думку більшості дослідників, є особливо перспективними у відкритих соціально-економічних системах, орієнтованих на співпрацю. За мережевим принципом здійснюється маркетингова діяльність, передусім у галузі безпосередньої реалізації. Доведено ефективність мереж у сфері запобігання та розв'язання конфліктів, захисті прав людини, а також у системі громадського контролю²⁵¹.

Часто характерною властивістю мережі, на відміну від інших форм організаційної структури, називають те, що в ній не існує чітко виражених центрів і меж. А відтак мережа як основна форма організації сучасного світоустрою є гнучкою системою ситуаційних зв'язків, які формуються між суб'єктами глобального простору, що дозволяє зафіксувати нову соціальну структуру, котра характеризує варіативність і мобільність розвитку сучасного світу. Тобто йдеться про певний рівень соціальної самоорганізації, який забезпечує внутрішню цілісність мережі.

Але розглядати соціальну мережу як антипод ієрархічної структури, на нашу думку, є перебільшенням. В сучасних мережах так само, як й за інших форм соціальної організації, є різні рівні доступу, а, отже, власники банків даних виступають організаторами соціальних взаємодій. Тому й нині взаємини елементів соціальної системи будуються на основі відповідних принципів, наприклад керування–підпорядкування, справедливості–несправедливості, рівності–нерівності тощо. Інша справа, що примус здійснюється приховано, у вигляді маніпулювання, а досягнення мети впливу вимагає професіоналізму.

Варто звернути увагу на використання принципів мережевого суспільства у площині реалізації політики енергоефективності, спрямованої, зокрема, й на консолідацію суспільства навколо завдань цієї політики. Станом на сьогодні можливості мережевого суспільства в

²⁵⁰ Вільчинська І. Інтерактивність політична. С. 152.

²⁵¹ Мальковская И. А. Многоликий Янус открытого общества: опыт критического осмысления ликов общества в эпоху глобализации. С. 138.

контексті цих завдань часто ігноруються, а інформаційний потік має односторонній характер й побудований за ієрархічним принципом.

На нашу думку, використання принципів мережевого суспільства має перспективу популяризації заходів енергозбереження шляхом організації обміну інформацією як між виробником та споживачем, так й на горизонтальних рівнях взаємодії, зокрема через обмін особистим досвідом енергозбереження, формування мереж та кіл користувачів енергозберігаючих технологій з власними економічними, політичними і соціальними інтересами та певним спектром споживання. При цьому їх консолідація може відбуватись у мережевому вимірі, а інституціоналізація – у реальному.

4.5. Соціально-політичний характер питань енергоефективності та енергозбереження та їх місце в програмах політичних партій

Енергоспоживання впливає на стан розвитку спільноти в цілому і окремої людини зокрема. Від успішної реалізації енергетичної політики держави залежить соціальна стабільність суспільства. Натомість соціальний фактор є достатньо значущим в забезпеченні енергетичного сектора національної безпеки, навіть у відносно благополучних економічно розвинутих країнах. В Україні соціальні загрози, пов'язані з енергетичною сферою, є гострішими, що пояснюється як значною кількістю факторів впливу на них, так і економічним становищем²⁵².

На думку дослідниці державної політики у сфері енергозбереження України Г. Дзяни, проблема енергозбереження є політичною та соціальною, оскільки, з одного боку, вимагає вдосконалення механізмів реалізації державної політики у сфері енергозбереження, а з іншого – потребує зміни принципів поведінки людини та утвердження нових ціннісних орієнтирів суспільства щодо енерговикористання²⁵³. Крім того, на переконання Г. Дзяни «зацікавленість суспільства в енергозбереженні та енергоефективності і закріплення їх пріоритетності в життєдіяльності

²⁵² Бараннік В. О., Земляний М. Г. Енергозбереження – пріоритетний напрямок енергетичної політики та підвищення енергетичної безпеки України.

²⁵³ Дзяна Г. О. Ibid. С. 9.

суспільства є чинниками, що дадуть змогу сформувати енергозберігаючий тип суспільної свідомості»²⁵⁴. Погоджуючись зі слушністю висловлених міркувань, необхідно зазначити, що ідея енергозбереження може стати одним з чинників національної консолідації української спільноти. Особливо вона є актуальною сьогодні.

Революція Гідності та російська агресія активізували консолідаційні процеси в українському суспільстві, запустили механізм руйнування витвореного впродовж останніх двадцяти років явища амбівалентності, яке створювало ілюзію якогось суспільного компромісу, «третього шляху», що в дійсності нікуди, крім «третього світу», не вів, зумовлюючи суспільну стагнацію, навіть більше – розкол, бо «амбівалентна свідомість як нетривка рівновага двох протилежних культур не може довго зберігатися без руйнівних соціальних і психологічних наслідків для особистості і суспільства»²⁵⁵. Побутування і пропагування певними внутрішніми та зовнішніми силами колишніх радянських цінностей і традицій, як виявилось, не призвело до афішованого розколу України ані по Збручу, ані по Дніпру на дві ідентичності, «дві України». Як зазначив політолог В. Фесенко, «немає розколу в Україні в цілому, є розкол на Донбасі – в середині самого Донбасу і серед частини його російськомовного населення»²⁵⁶. Деконсолідаційні тенденції в цьому регіоні роздмухувались ззовні з перших років відновлення незалежності України, особливо вони посилювалися з 2004 р.

Боротьба народу за суверенне право визначати траєкторію свого вектору розвитку втретє за останні два десятиліття мобілізувала патріотичний потенціал українців. Інтенсифікувались національна інтеграція та формування громадянського суспільства. Наступне поступальне розгортання цих процесів залежить як від суспільства, так й від влади, яка має заопікуватися їх підтримкою. Без належної уваги з боку влади згуртування спільноти може вчергове загальмуватися, як це вже було після революційних подій кінця 1980 – початку 1990-х років, а також Помаранчевої революції. Заступник директора Національного інституту

²⁵⁴ Ibidem.

²⁵⁵ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. С. 127.

²⁵⁶ Фесенко В. Немає сенсу ділити зараз країну на Схід і Захід.

стратегічних досліджень Я. Жалило зауважив, що експлуатація створеного хвилею консолідуючого патріотизму запасу міцності є обмеженою ²⁵⁷.

Для забезпечення держави від небезпеки потрапити в черговий період стагнації необхідно сформувавши і послідовно втілювати концепцію консолідації українського суспільства. Історія розвитку багатьох держав свідчить про залежність їхнього поступу від рівня національної консолідації спільноти. А. Колодій зазначає, що «... підвищення національної консолідації є одним із важливих завдань, яке треба виконати, щоб загрози безпеці не йшли, принаймні, від слабо згуртованого, роз'єданого українського суспільства. Слід було б передбачити заходи, спрямовані на зміцнення національної єдності та виховання патріотизму (за допомогою історичної освіти, святкування визначних дат, національних міфів та символів; участі в різноманітних громадських акціях патріотичного змісту)» ²⁵⁸.

Національна консолідація виявляється у внутрішній єдності нації на основі спільних національних інтересів, цінностей та історичного минулого ²⁵⁹. Спільні цінності (соціальні та політичні) формуються в ході вироблення культурної єдності – соцієтальної культури, яка виникає завдяки утворенню в «полікультурному суспільстві значного шару поділюваної усіма культури, яка обслуговує суспільні інститути і яку називають соцієтальною. Вона формується навкруг певної етнокультурної серцевини (ядра), без якої, на думку визнаного сучасного дослідника націоналізму Ентоні Сміта, неможлива ні нація, ні стійка національна держава» ²⁶⁰. Внаслідок поширення на всю державу культури певного домінуючого чи державного етносу сформувалися західноєвропейські національні спільноти, які зазвичай називаються політичними. Подібне на переконання А. Колодій «властиво не лише тим країнам, де націогенеза відбувалася на етнокультурній основі, а й країнам емігрантського типу, наприклад США, де англосаксонська основа присутня у всіх без винятку компонентах соцієтальної культури американців, хоч вона й отримала

²⁵⁷ Жалило Я. Війна, мир та економіка.

²⁵⁸ Колодій А. Національна єдність і патріотизм як чинники національної безпеки. С. 46.

²⁵⁹ Луцишин Г. Чинники консолідації нації. С. 168.

²⁶⁰ Колодій А. Соцієтальна культура як чинник національної консолідації. С. 47.

помітний відпечаток культур інших етносів і рас»²⁶¹. Загальноприйнятні системні засадничі цінності як для офіційних інституцій, так й багатоманітного (чи мультикультурного) соціуму утверджується за умов існування єдиного інформаційного і культурного простору в державі.

Вироблення прагматичних перспективних стратегічних цілей і завдань, які становлять спільні національні інтереси є неодмінною ознакою утвердження і прогресу національного проекту. Здійснення стратифікації на ближній і віддалений час найнагальніших цілей є на сьогодні вкрай актуальним для України.

Серед низки важливих завдань, які можуть увійти в групу першочергових національних інтересів можна означити енергозбереження. Енергетична політика – одна з найважливіших складників національної безпеки України, від її ефективного провадження залежить збереження політичного і економічного суверенітету держави.

За такої ситуації забезпечення енергоефективності країни стає одним з національних пріоритетів, який підпадає під поняття чинника національної консолідації. Ефективність політики енергозбереження, а відтак посилення економічної незалежності країни та покращення соціально-економічного становища населення, поліпшення його житлових умов та психологічного стану залежить від ініціативності окремих громадян, які, будучи об'єднаними на місцях в громади, будуть вирішувати ці питання. Г. Дзяна та Р. Дзяний зауважують, що «енергоефективність – це галузь, в якій кожен громадянин може приймати активну участь завдяки раціональному використанню енергетичних ресурсів, досягненню економічно доцільної ефективності використання існуючих паливно-енергетичних ресурсів та дотриманню вимог щодо захисту навколишнього середовища»²⁶².

Тому важливою складовою української національної консолідації має стати ідея наближення влади до народу, себто створення умов посилення дієздатності громад, за допомогою зміцнення яких зросте могутність і непорушність всієї держави. Шляхом впровадження «публічного врядування» зросте роль і відповідальність окремих людей за

²⁶¹ Ibidem.

²⁶² Дзяна Г.О., Дзяний Р.Б. Енергозбереження як ресурс розвитку для України. С. 91.

прийняття рішень, даністю стане існування громадянського суспільства з неодмінною його цінністю – громадською думкою. Зникне загроза створення авторитарної «владної вертикалі», ігнорування позиції суспільства. «Публічне врядування» створить умови горизонтальної суспільної координації, зменшить роль уряду та підвищить значення інших суб'єктів, забезпечить децентралізацію управління країною. Відстоюючи слушність практичного втілення ідеї «публічного врядування» А. Колодій зазначає, що «адміністративна й бюджетна децентралізація не вестиме до фрагментації, якщо буде зрівноважена заходами, що спрямовані на національну консолідацію на соціокультурному рівні»²⁶³.

Отже, одним з національним пріоритетом є зміна суспільства і кожної людини, зокрема, щодо формування енергозберігаючого типу суспільної свідомості, формування сильних громад, які шляхом взаємоузгоджених дій запроваджуватимуть енергозберігаючі технології й ефективне енергоспоживання. Це дозволить використовувати енергозбереження як ресурс соціального розвитку і формування ефективного енергоринку²⁶⁴. Відповідно покращиться матеріальний стан, поліпшиться платоспроможність населення, зросте рівень і якість життя людей тощо. Загалом спостерігатиметься позитивний вплив на соціально-економічну ситуацію в країні та посилиться рівень національної безпеки.

Важлива роль в цьому процесі покладається на державну владу, яка повинна задіяти механізми популяризації і підтримки створення громадських об'єднань, окремих громадян щодо питання енергозбереження. Можуть долучитися до формування нових ціннісних основ суспільства релігійні організації.

Свою участь в національній консолідації української спільноти на основі популяризації серед населення загальнооб'єднуючих ідей щодо громадської інтеграції заради спільного впровадження енергозберігаючих технологій неодмінно варто взяти різним українським політичним гравцям.

²⁶³ Колодій А. Міжрегіональні поділи в Україні і деякі принципи публічного врядування. С. 324.

²⁶⁴ Дзяна Г. О. Удосконалення механізмів реалізації державної політики у сфері енергозбереження України. С. 18.

В програмних документах низки політичних об'єднань, зокрема правого спектру, містяться положення, в яких йдеться про енергоефективність та надання більших повноважень громадам. В програмах політичних партій Конгресу українських націоналістів (КУН), «Свободи», «Правого сектору», «Національного корпусу» йдеться про «широке повноваження місцевого самоврядування» (КУН), «різноманітні форми прямого народовладдя... самоорганізацію здорових сил суспільства» («Правий сектор»), «широке самоврядування на місцях» («Національний корпус»), «запровадження вуличних та квартальних комітетів та інших органів самоорганізації населення» («Національний корпус» та подібне у «Свободи»), «підвищення ролі місцевого самоврядування» («Свобода»), «впровадження та розвитку енергозберігаючих технологій» (КУН), «фінансування енергозберігаючих проєктів» («Правий сектор»), «розроблення та впровадження новітніх енергозберігаючих технологій в усі галузі народного господарства» («Свобода») тощо.

Потрібно відмітити, що в партійних документах Всеукраїнського об'єднання «Свободи» розробці питань, пов'язаних з енергетичною безпекою країни та енергозбереженням, надається значна увага. Члени «Свободи» пропонують ухвалити державну програму енергетичної незалежності України за принципом: «зменшення споживання, збільшення видобутку, диверсифікація джерел». В цьому контексті виходять з ініціативою розробити і впровадити державну програму стимулювання енергоощадних технологій, здійснювати інвестування в технології енергопостачання, що мають посприяти зменшенню енергетичних потреб держави та знизити ціни на комунальні послуги, що позитивно відіб'ється на соціальному кліматі в країні.

«Свободівці» не лише заявляють про створення «органів самоорганізації населення», але закликають «стимулювати створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків»²⁶⁵, «залучення їх до ухвалення рішень щодо житлово-комунального господарства»²⁶⁶ тощо. Шляхом активізації громадян до створення подібних об'єднань пішли

²⁶⁵ Програма ВО «Свобода» – Програма захисту українців.

²⁶⁶ Програма ВО «Свобода» на виборах до Тернопільської обласної ради.

країни Центральної Європи. Ці згуртування забезпечували впровадження енергозберігаючих технологій у своїх будинках. В Україні спостерігається пасивність мешканців багатоквартирних будинків щодо створення об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, впровадження енергозбереження тощо. Тому актуальним є потреба активізації громадян до створення таких утворень.

З аналізу програм українських правих партій випливає, що в них фактично не розробленим залишається питання щодо засад національної консолідації спільноти. В програмі КУНу лише сказано про те, що партія «сприяє консолідації всього українського суспільства» та «утвердження української культури як основного чинника консолідації громадян у національну спільноту»²⁶⁷. Члени «Правого сектора» у своїй програмі записали наступне: «у прагненні якнайповнішої самореалізації на своїй землі, український народ втілює принцип україноцентризму, який передбачає територіальні, військові, торговельні інтеграції лише на умовах, які диктують українці в ім'я блага своєї нації... Політика у сфері культури має забезпечити об'єднання усіх громадян нашої країни, незалежно від віросповідання, мови спілкування та політичних поглядів, довкола ідеї нової, заможної і сильної Української Самостійної Соборної Держави»²⁶⁸. У програмі політичної партії «Національний корпус» йдеться про три першочергові складові національної безпеки – це: консолідована нація, сильна держава, інноваційна економіка²⁶⁹. Однак ретельно не розкривається, як саме необхідно досягнути національної інтеграції суспільства.

Підсумовуючи, потрібно відмітити про залежність національної безпеки Української держави від соціальної стабільності в країні, яка безпосередньо може впливати з розвитку енергозберігаючих технологій. Враховуючи нинішні реалії державотворення, на порядку денному нагальним стоїть питання вироблення концепції національної консолідації українського суспільства. В ній мають на вагомому місті стояти загальнооб'єднуючі засади розвитку спільноти, серед яких – ідеї народовладдя та енергозбереження. Зі зміною світоглядних орієнтирів,

²⁶⁷ Програма Конгресу українських націоналістів (засади).

²⁶⁸ Програма партії «Правий сектор».

²⁶⁹ Програма політичної партії «Національний корпус».

посиленням самоорганізованості громад в країні зросте відповідальність, єдність та політична і соціально-економічна стабільність держави. Громадська ініціатива, спрямована, зокрема, на енергозбереження власних домівок та економіки країни, загалом позитивно вплине на добробут громадян, зніме соціальну напругу, забезпечить самодостатність людей, яких об'єднуватиме спільний інформаційний та культурний простір.

Розділ V. ЕНЕРГОЕФЕКТИВНІСТЬ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ ЯК ЧИННИКИ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ

5.1. Енергонезалежність та консолідація суспільства

Означена в назві підрозділу тема становить значний інтерес і потребує належного осмислення. Питання енергонезалежності та енергетичної безпеки країни розглядалися в студіях Є. Магди, Ю. Седляра, Н. Слободян, Я. Турчина, А. Шевцова та ін. Опубліковані ґрунтовні аналітичні доповіді Національного інституту стратегічних досліджень, присвячені загрозам енергетичної безпеки України. Вагомою є й історіографія питання консолідації суспільства. Проте в дослідженнях відсутня належна увага до взаємовпливу між енергонезалежністю держави та консолідацією суспільства. Відповідно залишається місце для наукового пошуку та вивчення значення результатів взаємовпливу енергонезалежності держави і процесу консолідації суспільства.

Енергетична сфера відіграє одну з ключових ролей у забезпеченні економічної суверенності країни. Енергоресурси урухомлюють господарський механізм держави, забезпечують безперерйне його функціонування та вдосконалення. Володіння чи доступ до джерел енергоресурсів надає країні серйозні економічні переваги та політичні дивіденди, а також можливість диктувати власні умови у міждержавному спілкуванні. На думку аналітиків, XXI століття буде часом «глобального полювання» за енергоресурсами. Тому уряди багатьох країн і міждержавних об'єднань ретельно розробляють стратегію власного енергозабезпечення та енергонезалежності.

Для України питання забезпечення енергоресурсами залишається гостроактуальним. З часу відновлення незалежності системна діяльність щодо забезпечення енергонезалежності країни не здійснювалася. Спроби провести у 1990-тих роках диверсифікацію джерел енергопостачання, впровадити енергозберігаючі практики виявились згорнутими в ході встановлення т.зв. олігархоeкономіки. Зрощені з фінанси-промисловими групами владні чиновники збагачувались від доходів енергетичного

сектору, перекладаючи борги на державу, а фактично на громадян²⁷⁰. Не було сформовано перспективну програму розвитку енергетичного комплексу, ухвалено належних законодавчих документів та підзаконних актів, спрямованих на посилення енергонезалежності. В результаті процвітав бізнес на суверенітеті, на ситуацію в економіці позначалась залежність від монопольного постачальника енергоресурсів, енергетичний сектор не працював на покращення добробуту громадян, погіршувався стан національної безпеки. Такі обставини не сприяли розвитку економіки та інтеграції суспільства. Сучасна суспільно-політична, соціально-економічна, екологічна ситуація в Україні, в тому числі війна на сході країни, окупація Криму та інших українських територій виявилась результатом нехтування утвердженням основ державності.

Такі країни як Україна, що залежать від зовнішніх поставок джерел енергії, одним з головних своїх пріоритетів визначають потребу забезпечити свою енергетичну безпеку. Не випадково країни Європейського Союзу, які займають третє місце у світі за використанням енергоресурсів, але імпортують 60 % енергоресурсів, виробляють комплексні програми посилення національної безпеки в напрямку енергонезалежності. Завдяки впровадженню цих програм країни ЄС намагаються убезпечитися від намагань одного з найбільших постачальників енергоресурсів – Російської Федерації – використовувати нафту та газ як інструменти політичного впливу²⁷¹. В Україні у 2015 році показник залежності від імпорту енергоресурсів, з урахуванням постачання ядерного палива, становив 51,6 %, що становить ризик для енергетичної безпеки²⁷².

Рівень енергонезалежності країни позначається як на її зовнішньополітичному, так й на внутрішньополітичному становищі. При належному курсі на досягнення максимально можливої енергонезалежності посилюється згуртованість суспільства та могутність держави. Досягнення енергонезалежності сприяє в економічній сфері

²⁷⁰ Чубик А. Зовнішня енергетична політика України – ретроспективи та перспективи.

²⁷¹ Есдаулєтова А.М. Энергетическая безопасность: Европейский Союз, Россия и Казахстан.

²⁷² Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність».

покращенню фінансового добробуту громадян і підприємств, конкурентоспроможності національних товарів на внутрішньому та зовнішньому ринках за рахунок зменшення вартості енергоносіїв, а також підштовхує розвиток економіки в цілому. В соціальній сфері це дає змогу збільшити зайнятість населення, зменшити протиріччя в сім'ї, суспільстві. У політичній сфері це посилює інститути влади і управління, зменшує конфлікти між владою і громадянами та між центром і регіонами. В екологічній сфері енергонезалежність сприяє покращенню здоров'я населення та стану навколишнього середовища. У сфері зовнішніх відносин це збільшує авторитет країни, посилює престиж громадянства, усуває або обмежує тиск та втручання у внутрішні справи країни інших держав.

Щоб отримати енергонезалежність, Україні необхідно проводити активну зовнішньополітичну діяльність в напрямі усунення зі свого ринку колись монопольного постачальника енергоресурсів, а саме Російської Федерації. Залежність від монополіста впродовж усіх років після відновлення незалежності призводила до плати за енергоресурси політичними поступками або за економічно необґрунтованими цінами. Адже існувала безпрецедентна монополізація всіх без виключення імпортованих поставок енергоресурсів в Україну з боку Росії. Так, у 2010 році саме з Росії постачалося 100 % імпортованого природного газу, 76,5 % нафти ²⁷³.

Уникнути викачки коштів з економіки країни, отримати передбачливих постачальників енергії можливо за рахунок диверсифікації джерел і шляхів надходження енергоресурсів. Тобто не більше 30 % від одного постачальника. Необхідно також унеможливити будь-які спроби інших країн взяти під свій контроль важливі українські об'єкти енергетичної інфраструктури. Додасть свою лепту у політичну та економічну конкурентоспроможність держави на міжнародній арені та у зміцнення внутрішньої ситуації в країні ефективне використання свого географічного становища, зокрема у сфері транспортування енергоресурсів за ринковими цінами.

²⁷³ Сменковський А.Ю. Загрози енергетичній безпеці України в умовах посилення конкуренції на глобальному та регіональному ринках енергетичних ресурсів. С. 40.

Відстоюючи в ході розвитку міждержавних відносин інтереси країни в енергетичній сфері, важливо вкладати ресурси й у власні джерела отримання енергії, як видобувні, так й відновлювальні. У 2015 році в Україні 28,9 % загального первинного постачання енергії складав газ, 25,5 % – атом, 30,4 % – вугілля, 11,6 % – нафта і нафтопродукти, 4 % – відновлювальні джерела енергії, 2,3 % – біомаса, 0,3 % – вода, 0,5 % – термальна енергія²⁷⁴. На сьогодні актуальним є надати особливої уваги розвитку перспективних енергоресурсів майбутнього – відновлювальних джерел енергії.

Вище вже говорилось про дискусії у Німеччині щодо відмови від атомних електростанцій та зосередженні на розвиткові виробництва енергії з відновлювальних джерел. Згідно наявної стратегії, Німеччина до 2040 року має отримувати 45 % енергії з відновлювальних джерел, а до 2050 року збільшити цей показник до 60 %. На сьогодні частка атомної енергетики становить 23–25 % і близько 25 % складають відновлювальні джерела енергії. На думку експертів, німецький уряд найбільш революційно підійшов до забезпечення енергонезалежності країни²⁷⁵. Тим самим урядовці спрямовують зусилля на зменшення залежності від імпортованих російських енергоносіїв, утримання ціни на електроенергію, зменшення екологічних викидів тощо.

Проаналізувавши програму «Енергетичної стратегії України на період до 2030 року» від 2006 року, Р. Гімер зазначив, що українські урядовці спрямовують енергетичний сектор у напрямі екстенсивного розвитку²⁷⁶. Схожі принципи покладені в основу розробленої наступної енергетичної стратегії до 2035 року, ухваленої у 2017 році. На відміну від країн Європейського Союзу, в стратегії великого значення надають зростанню атомної енергетики. Хоча в Україні немає підприємств, які виробляють ядерні реактори; в Україні знаходяться незначні поклади (2 % світових запасів) низькосортного урану, який залягає на значних глибинах, що потребує високих витрат на видобуток; у світі відсутні технології реального знешкодження відпрацьованого ядерного палива; в

²⁷⁴ Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність».

²⁷⁵ Костров В. Енергетична незалежність по-німецьки. С. 27.

²⁷⁶ Гімер Р. Р. Загрози енергетичній безпеці України та заходи протидії їм.

енергетичній стратегії не наведено розрахунків, які б показували, що будувати ядерні реактори та інші ядерні об'єкти вигідніше, ніж вкладати ці ж кошти в енергозбереження та енергоефективність²⁷⁷.

В чинній програмі з енергетичної стратегії також передбачений розвиток відновлювальних джерел енергії. До 2020 року заплановано збільшити частку відновлювальних джерел до 11 % (8 % від загальних первинних поставок енергії), а до 2025 року довести до 25 % від загальних первинних поставок енергії.

Заходи з диверсифікації енергоресурсів матимуть більший ефект для енергонезалежності в разі їх поєднання із діями щодо енергозбереження та енергоефективності. Більше того, вплив енергетичної ефективності на енергетичну безпеку є визначальним, що позначається на всіх складових останньої²⁷⁸. Для цього необхідно розробляти програми зі зменшення енергоемності промислового і житлового секторів.

Перспективну мету здобуття енергонезалежності країни, складовими якої є диверсифікація енергоджерел, енергозбереження та енергоефективність необхідно покласти в основу консолідації національної спільноти для продукування нового суспільства з новими ідеями і цінностями. Важливо, щоб інституції держави та громадянського суспільства розробляли та реалізовували програми популяризації у суспільстві ідеї енергонезалежності для розвитку національної спільноти, сприяли впровадженню енергозберігаючих технологій та забезпечували умови для використання відновлювальних джерел енергії. Утвердження енергонезалежності створюватиме умови для покращення рівня життя, рівня комфорту, платоспроможності, добробуту, індексу щастя населення. Усвідомлення необхідності енергонезалежності, подібно як і підтримка власного національного товаровиробника чи утвердження в територіальному просторі країни державної мови, національної культури, історичної пам'яті сприятиме консолідації суспільства. Це сприятиме взаємопідтримці не лише в родинному колі, а й поза його межами. Згуртоване суспільство краще реагуватиме консолідованою позицією на

²⁷⁷ Ibidem.

²⁷⁸ Шевцов А. І., Земляний М. Г., Бараннік В. О. та ін. С. 15.

внутрішні та зовнішні виклики національній безпеці ²⁷⁹. Відповідно, треба популяризувати гасло: енергонезалежна родина, енергонезалежна спільнота, енергонезалежна держава!

Після Революції Гідності та початку російсько-української війни активізувалося впровадження заходів щодо досягнення енергонезалежності, використання енергоефективних технологій, зменшення енерговитратності. Проте неповною залишається наявна нормативно-правова база. Не спостерігається розуміння з боку представників низки органів влади важливості енергонезалежності для консолідації суспільства. Незважаючи на негативні моменти, фактор енергонезалежності, енергозбереження виступає чинником інтеграції громадян на місцях, на рівні мешканців будинків чи територіальних громад. Згуртування набирає форм об'єднання в громадські організації, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, місцевих громад тощо. Процес модернізації і консолідації проявляється на мікрорівні. Такі тенденції є важливими для забезпечення суспільної інтеграції на макрорівні цілого суспільства.

Таким чином, ідею енергонезалежності необхідно покласти в основу консолідаційного процесу формування української національної спільноти. Синхронні дії з боку керівництва держави та громадян в напрямку посилення енергонезалежності (себто впровадження диверсифікації енергоджерел, енергозбереження та енергоефективності) сприятимуть покращенні внутрішньодержавного становища (суспільно-політичного, соціально-економічного, екологічного та ін.) та посиленні позицій країни на міждержавній арені. Потрібно наголосити, що важливо продовжити вивчати питання взаємовпливу між енергонезалежністю та консолідацією суспільства для осмислення і вироблення оптимального шляху інтеграції і розвитку національної спільноти.

²⁷⁹ Шевцов А.І., Земляний М.Г. Енергетична незалежність. Шляхи та ціна забезпечення.

5.2. Постреволюційна консолідація суспільства у зовнішньополітичній сфері засобами політики енергоефективності та енергозбереження

Досягнення суспільної консолідації є однією з функцій політичної системи, діяльності її акторів. Тому показником ефективності (або, навпаки, неефективності) діяльності суспільно-політичних акторів є здатність/нездатність консолідувати навколо себе широкі маси громадян. В процесі досягнення цієї мети політики та громадські діячі використовують інструменти різних видів політик – економічної, соціальної, культурної, внутрішньої та зовнішньої тощо.

Особливо актуальним завдання консолідації постає в умовах постреволюційного розвитку суспільства. Це пов'язане, зокрема, з тим, що революція дезорганізує соціум, стимулює численні соціальні групи до суспільно-політичної активності. На етапі боротьби проти старого режиму це не має негативних наслідків, оскільки соціальні групи об'єднують несприйняття влади. Але після зміни влади це дає ознаки, й суспільні суперечності стрімко зростають, викликаючи суперечності між політичними акторами. Тому революційна влада й, зокрема, громадські структури опиняються перед все більшою актуалізацією проблеми консолідації суспільства.

Консолідацію часто визначають як погодження (консенсус) більшості суспільства, соціальних груп, які його складають, з певними цінностями в процесі здійснення суспільної діяльності, орієнтація на ці цінності під час ініціювання та безпосередньої трансформації суспільства. Безумовно, таке погодження має різні виміри: ідеологічний (у вигляді теоретичного обґрунтування цілей та шляхів розвитку суспільства, яке поділяють громадяни), програмно-цільовий (погодження з програмою дій, спрямованих на досягнення поставлених цілей), структурно-організаційний (організаційна консолідація суспільних акторів) тощо.

Проте при аналізі класифікації різних проявів консолідації важливо враховувати ще одну їх типологію. У реальному суспільно-політичному житті консолідація може мати, так би мовити, «позитивний» та «негативний» характер. У другому випадку вона пов'язана з

несприйняттям того чи іншого політичного актора, політичного опонента. Прикладом й є несприйняття старого режиму на перших етапах революції. Воно, на нашу думку, не може вважатися незворотною консолідацією, консолідацією високого рівня. «Негативна» консолідація має функціональні та часові обмеження. Зокрема, в революційні часи її функції вичерпуються разом із скиненням старої влади та зміцненням влади нової.

Навпаки, «позитивна» консолідація є більш високим рівнем консолідації, оскільки вона свідчить про єдність цілей, ідеологічних настанов, методів (або, принаймні, погодження з ними) й забезпечує єдність дій суспільно-політичних акторів. Але ця єдність не народжується водночас, а формується поступово в процесі суспільно-політичної діяльності. На певному етапі після революційної зміни влади може відчуватися дефіцит «позитивної» консолідації, що зумовлює зростання протистояння між політичними акторами, зокрема й тими, які раніше спільно боролись проти старого режиму, та спокусу звернення нової влади до засобів формування «негативної» консолідації.

Однією зі сфер життєдіяльності суспільства, задіяних в процесі його консолідації, є зовнішня політика. Виходячи з попереднього абзацу, тут консолідація може проявлятися або як погодження з орієнтацією у розвиткові суспільства на співробітництво з певними зовнішньополітичними акторами, або як консенсусне несприйняття інших зовнішньополітичних контрагентів, що в цілому співпадає з вищевказаним поділом на «позитивну» та «негативну» консолідацію. В період Революції Гідності та у постреволюційні часи це проявилось у вигляді відповідно європейського або євроатлантичного вектора зовнішньої політики, з одного боку, та зростання ворожості до Російської Федерації – з іншого. Водночас слід розуміти, що в основі як «позитивної», так й «негативної» зовнішньополітичної орієнтації лежить погодження або несприйняття тих цінностей, якими ці зовнішньополітичні актори керуються.

Важливою є проблема співвідношення консолідації суспільства в цілому та консолідації зовнішньополітичних орієнтацій суспільно-політичних акторів. Зв'язок між ними має двосторонній характер. З одного боку, консолідація суспільства в інших сферах його функціонування

(економічній, національно-культурній тощо, тобто «внутрішня» консолідація) сприяє консолідації зовнішньополітичних орієнтацій. Й навпаки, дефіцит внаслідок різних соціальних чинників «внутрішньої» консолідації зумовлює важкість досягнення консолідації у зовнішньополітичній сфері. Проте, з іншого боку, виходячи з теорії маніпулювання суспільною свідомістю, нав'язування зовнішньополітичного консенсусу здатне нівелювати суперечності, які заважають «внутрішній» консолідації суспільства.

За підсумками вищесказаного ми повинні зробити кілька важливих для проблеми, що розглядається, висновків. По-перше, «позитивна» консолідація формується поступово, в процесі становлення діалогу суспільно-політичних акторів. Щодо зовнішньополітичної сфери це означає, що консолідації сприяє розвиток міжнародного співробітництва у різних сферах. По-друге, зовнішня політика є не лише однією з функціональних цілей політики консолідації, а й її інструментом. По-третє, міцність зовнішньополітичних орієнтацій, тобто фактично як ступінь наближення до цілі, так й міцність інструмента залежать від довіри населення до тих цінностей, з якими асоціюється контрагент, а також готовності сприйняти відповідні суспільні інститути, які ці цінності втілюють. Дефіцит такої довіри, зокрема й дефіцит розуміння цієї цінності, готовності грати за прийнятими правилами здатен підірвати відповідну зовнішньополітичну орієнтацію.

У випадку України політичні сили, які прийшли до влади після Революції Гідності, базовою засадою суспільної консолідації у сфері зовнішньої політики обрали орієнтацію на Європейський Союз та євроатлантичну спільноту. Це пояснюється довірою населення до таких європейських цінностей як права людини, свобода, демократія, громадянське суспільство тощо. Ці цінності ґрунтуються на адекватній їм технологічній базі, реаліях соціально-економічного розвитку, особливостях законодавства, властивих європейським країнам. Так, сильне громадянське суспільство, високий ступінь його незалежності від держави ґрунтуються, зокрема, на енергоефективних технологіях, які сприяють меншій залежності домогосподарств та суб'єктів ринку,

антимонопольному законодавстві, яке обмежує вірогідне свавілля енергопостачальників тощо.

Не можна сказати, що ці цінності та відповідні їм інститути були чужими для України до 2013 року. Ще на початку 1990-тих років почали закладатись відповідна законодавча база та організаційно-правові засади політики енергозбереження²⁸⁰. Важливість цих питань обумовлювалась дефіцитом енергоресурсів, який властивий Україні (на відміну від рівня забезпеченості електроенергією), а постачальником значної частки енергоресурсів була сусідня Росія. Заходи енергозбереження знаходили віддзеркалення й в ідеологічній діяльності держави та інших суб'єктів політичної системи. Зокрема, у першому десятилітті ХХІ століття навіть з'явилося поняття «енергонезалежності». Але потрібні були Євромайдан та фактично війна з Росією, щоб ці питання були належним чином оцінені, зокрема, державною владою. Політичні сили, які прийшли до влади на хвилі Революції Гідності, прагнули мінімізувати важіль впливу, який активно використовував Кремль, й політика енергоефективності та енергозбереження посіла важливе місце в контексті переорієнтації зовнішньої політики – «енергонезалежність» стала розцінюватись не лише як умова державної незалежності, а й як одна з передумов курсу на європейську інтеграцію, на ті вищевказані цінності, які цю інтеграцію обумовлюють, зокрема, на автономність та спроможність громадянського суспільства тощо²⁸¹.

Але важливо зазначити й те, що роль політики енергоефективності та енергозбереження була викликана не лише питаннями зовнішньої політики. В її основі лежать потреби українського суспільства. Стан суспільних комунікацій, зокрема інфраструктури, який був властивий Україні протягом попередніх років, зокрема й надвисока енергоємність, гальмували суспільний розвиток, оскільки вимагали надлишкових витрат його агентів, структур громадянського суспільства, якими є, наприклад, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, внаслідок чого ціна суспільних перетворень нівелювала актуальність трансформаційних завдань.

²⁸⁰ Перегуда Є.В. Розвиток правових засад політики енергоефективності та енергозбереження в житловому секторі після Революції Гідності.

²⁸¹ Енергетична незалежність України в контексті євроінтеграції.

До речі, саме з цим пов'язана й понятійна трансформація у цій сфері. Якщо до 2013 року найбільш пріоритетним було поняття «енергозбереження», то після Євромайдану на перший план виходить поняття «енергоефективності», яке акцентує увагу не стільки на мінімізації споживання енергоресурсів (хоча й на ньому також), скільки на ефективному задіянні ресурсів, ефективному управлінні сферою виробництва, розподілу та споживання енергоресурсів. А управління цією сферою є насамперед політичною проблемою, оскільки воно пов'язане з відносинами різних соціальних груп – енерговиробників, постачальників, індивідуальних та колективних енергоспоживачів тощо. Причому у цьому процесі беруть участь не лише групи українського суспільства, а й зовнішні актори. Вони теж зацікавлені використати ресурси, якими володіє Україна, замінити в якості їх постачальників російські компанії, виступити як постачальники відповідного обладнання.

Відтак посилення інтенсивності політики енергоефективності та енергозбереження зумовило розширення спектр заходів міжнародного співробітництва України у цій сфері. Напрями та заходи цього співробітництва можна класифікувати за різними критеріями. По-перше, за категоріями зовнішньополітичних контрагентів України. У цій якості виступають міжнародні організації, окремі іноземні держави, національні агенції, окремі суб'єкти господарювання тощо. По-друге, згідно з суб'єктами співробітництва з боку самої України. Такими суб'єктами є Українська держава в цілому, окремі центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, насамперед міські ради. По-третє, за напрямками виокремлюються фінансово-кредитне, інвестиційне, технічне та інші види співробітництва. По-четверте, класифікацію співробітництва можна здійснювати й залежно від галузей альтернативної енергетики – сонячної, вітрової, біогазової тощо.

Серед міжнародних інституцій, які співпрацюють з Україною у сфері енергоефективності та енергоспоживання, найбільшу активність проявляють Міжнародна фінансова корпорація, Європейська комісія, Європейський банк реконструкції та розвитку, Європейський інвестиційний банк. Формами співробітництва з ними є надання Україні технічної, фінансової та іншої допомоги у розробці політики

енергоефективності та енергоспоживання, проектів законів, які спрямовані на стимулювання цієї політики, пілотних проектів, особливо на місцевому рівні. Так, міжнародні інституції зробили великий внесок у розробку проекту створення Фонду енергоефективності, а Єврокомісія внесла у Фонд енергоефективності 50 мільйонів та анонсувала намір надати другий транш обсягом 54 мільйони євро²⁸². Міжнародні інституції фінансують не лише національні, а й місцеві та навіть приватні проекти. Так, у липні 2018 року ЄБРР затвердив чергову програму підтримки приватних проектів на загальну суму 250 мільйонів євро²⁸³. За фінансового сприяння Європейського банку реконструкції та розвитку з квітня 2016 року в Україні здійснюється програма IQ Energy. Станом на кінець 2017 року 13 тисяч домогосподарств отримали близько 320 млн. гривень на термомодернізацію²⁸⁴.

Міжнародні організації здійснюють сприяння місцевій владі України у реалізації проектів енергоефективності. Так, експерти USAID розробили для них методичні рекомендації, розміщені на офіційному сайті Держагентства з енергоефективності та енергозбереження²⁸⁵.

Закордонні структури також стимулюють найбільш слабке місце політики енергоефективності – об'єднання співвласників багатоквартирних будинків. Зокрема, у 2018 році Європейський банк реконструкції та розвитку запустив пілотний проект обсягом 15 млн. євро з компенсації «теплих кредитів» для ОСББ²⁸⁶. Також у 2018 році Програма ООН розпочала проект в Україні «Об'єднання співвласників будинків для впровадження стійких енергоефективних рішень», спрямований на стимулювання створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків. Проект триватиме два роки. Планується

²⁸² ЕС готов дать Украине еще 54 миллиона евро на энергоэффективность.

²⁸³ ЕБРР инвестирует \$2-4 млн в развитие инфраструктуры аукционов «зеленой» энергетики.

²⁸⁴ ЕБРР дополнительно выделит 18 млн евро на «теплые кредиты».

²⁸⁵ Савчук С. Завдяки енергоменеджменту можна зменшити енергоспоживання у бюджетних закладах до 20% і без капіталовкладень.

²⁸⁶ ЕБРР начал пилотный проект финансирования энергосбережения для ОСМД.

створення мінімум 2 тисяч нових ОСББ. Ще 4 тисячі об'єднань пройдуть навчання з управління енергоефективними проектами ²⁸⁷.

Співробітництво з міжнародними інституціями має не лише прямий ефект, а й відіграє символічну функцію. Здійснюючи організаційні заходи та надаючи міжнародні кредити Україні, вони надають сигнали національному бізнесу європейських та інших країн й таким чином стимулюють інвестування останнім коштів в Україну ²⁸⁸.

Схожі функції виконують й національні державні та громадські агенції, які спеціалізуються у сферах енергоефективності та енергозбереження. Особливу активність тут проявляють агенції Німеччини, скандинавських країн – Швеції, Данії, Фінляндії тощо. Наприклад, керівництво Державного агентства України з питань енергоефективності та енергозбереження визнає важливу роль для України проекту «Українсько-Данського енергетичного центру», зокрема досвіду Данії з квот державної підтримки для об'єктів відновлювальної енергетики ²⁸⁹. За співробітництва з Нідерландським агентством підприємництва було розроблено закон щодо квот біокомпонентів у загальному продажу моторних палив ²⁹⁰. Експортно-кредитне агентство ФРН Euler Hermes покрило ризики синдикованого кредиту німецьких банків на 90 мільйонів євро, який залучила одна з українських компаній для будівництва першої черги Приморської вітрової електростанції у Запорізькій області ²⁹¹. Останній приклад свідчить, що міжнародне співробітництво України у цій сфері спрямоване, зокрема, на демократизацію відповідної політики в Україні, вихід на міжнародні ринки недержавних суб'єктів. Північна екологічна фінансова корпорація та Держагентство з питань енергоефективності та енергозбереження

²⁸⁷ Зубко Г. У рамках нового проекту ЄС і ПРООН в Україні буде створено 2 тис. нових ОСББ.

²⁸⁸ Климкин П. Норвегія намерена інвестувати €400 млн в сферу возобновляемой энергетики Украины.

²⁸⁹ Фахівці Міненергугілля вивчають данську модель підтримки відновлювальної енергетики.

²⁹⁰ Савчук С. Із нідерландськими партнерами розглядаємо найвигідніші шляхи використання агровідходів для генерації енергії.

²⁹¹ Компанія Ахметова позичила у німців 90 мільйонів євро для будівництва вітроелектростанції.

підписали угоду про створення українсько-фінського трастового фонду, метою якого є фінансування «зелених» проектів в Україні ²⁹².

Завдяки діям іноземних держав, міжнародних та національних інституцій останніми роками на український ринок вийшли багато суб'єктів господарювання, які інвестують у будівництво, зокрема, сонячних, вітрових, біогазових та інших електростанцій, надають технічні рішення, постачають обладнання тощо.

Станом на вересень 2018 року іноземні інвестиції у сонячну енергетику України склали 88 мільйонів євро ²⁹³. Причому цей обсяг постійно збільшується. Так, у жовтні MAIN Group Ukraine, дочірнє підприємство французької компанії, заявила про намір побудувати у Дніпрі сонячну електростанцію, інвестиції у проект мають скласти 90 мільйонів євро ²⁹⁴. У Вінниці цього року компанія Kness Group почала будувати завод з виробництва сонячних батарей, проектний обсяг продукції якого оцінюється у 180 млн. доларів США ²⁹⁵. Активно розвиваються інвестиції й в інші сфери альтернативної енергетики. Спільно із компаніями Suez і Veolia відпрацьовуються фінансові моделі проектів з виробництва енергії із сміття та стимулюючі механізми запуску ринку ²⁹⁶.

Слід зазначити, що більшість контрагентів України у цій сфері регіонально належать до Європейського Союзу, але шириться співробітництво й з іншими країнами. Так, компанія TIU Canada буде сонячну електростанцію у Миколаївській області ²⁹⁷.

Підсумовуючи вищесказане, слід зробити такі висновки.

Міжнародне співробітництво України у галузі енергоефективності та енергозбереження спрямоване на зміцнення не лише політики енергоефективності та енергозбереження, а й регіональної політики,

²⁹² Фінсько-український трастовий фонд надаватиме фінансування для підготовки «зелених» проектів.

²⁹³ В Вінниці запустили строительство завода солнечных панелей.

²⁹⁴ В Днепре построят солнечную электростанцию мощностью 85 МВт почти за 90 миллионов евро.

²⁹⁵ В Вінниці запустили строительство завода солнечных панелей.

²⁹⁶ Савчук С. Відпрацьовуємо моделі впровадження проектів з виробництва енергії із сміття.

²⁹⁷ Канадцы построят солнечную электростанцию Vita Solar в Николаевской области.

місцевого самоврядування, спроможності локальних співтовариств (шляхом реалізації локальних та регіональних проектів енергоефективності та енергозбереження), а також демократизацію відповідної політики, вихід на міжнародні ринки недержавних суб'єктів господарювання, їх асоціацій тощо. Це, звичайно, підвищує «енергетику» українського суспільства, але водночас консолідує широкі кола його складових навколо вирішення важливої загальнонаціональної мети, а міжнародні агенти допомагають вирішити проблему ідейного, ресурсного та технологічного дефіциту при вирішенні цих завдань. Відтак посилення міжнародної взаємодії України у цій сфері спрямоване на консолідацію суспільства.

Водночас слід зазначити, що, підтримуючи активність України у цьому напрямі, західні контрагенти України керуються, звичайно, власними інтересами, які полягають не лише у послабленні співробітництва України з Росією, а й в отриманні фінансових дивідендів від постачання в Україну технологічного обладнання, надання їй кредитних коштів тощо. Може скластись враження, що розвиток сфери енергоефективності та енергозбереження за рахунок західних коштів, технологій та обладнання сам по собі не збільшує рівень «енергонезалежності». З цим важко не погодитись, але, з іншого боку, такий розвиток дає Україні шанс для збільшення «енергонезалежності». Як вона розпорядиться цим шансом, залежить від неї самої, тих соціальних груп, структур, які задіяні у цей процес. Максимізація вигоди України вимагає, щоб розвиток сфери енергоефективності та енергозбереження за рахунок західних ресурсів корелювався з відповідною економічною політикою, політикою у комунальній сфері тощо.

РОЗДІЛ VI. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКИ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ

6.1. Правове забезпечення державної політики енергозбереження в будівництві

Енергозбереження та енергоефективність сьогодні є надважливим викликом для державних органів багатьох країн. Особливо актуальними вони постають перед українською владою, враховуючи, що Україна є енергоресурснодефіцитною країною, яка імпортує значну частку природного газу, нафти та нафтопродуктів. Колосальними є втрати палива та енергії, які вимірюються на рівні 61–70 %. Значна частка з цих втрат припадає на житловий сектор. Здійснюючи енергозберігаючі заходи в будівництві шляхом утеплення та модернізації існуючих будівель та новобудов, можна досягти суттєвого зменшення витрат. Покращення енергоефективності житлово-комунального сектора до рівня Європейського Союзу забезпечило б скорочення використання енергоресурсів на 11,9 мільйонів тонн умовного палива і економію мінімум 3,6 мільярда євро щорічно ²⁹⁸.

Досягнення позитивних результатів в питанні енергоефективності додало б суттєвого імпульсу розвитку держави та суспільства, сприяло б підвищенню енергетичної безпеки держави, покращенню екологічної ситуації, зростанню конкурентоспроможності національних виробників, зміцненню національної консолідації спільноти та зростанню добробуту громадян.

Підвищення енергоефективності в Україні взаємопов'язане з розв'язанням значної кількості проблем на різних рівнях, починаючи від центральних державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств до власників окремих будівель. Хоча вектор спрямування у їх вирішенні має надаватися державними органами. Для цього потрібно створювати відповідне правове забезпечення запровадження

²⁹⁸ Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році.

енергозберігаючих технологій взагалі і в будівництві зокрема. Правові документи повинні стати дійовим засобом регулювання ефективного споживання енергії та формування відповідного свідомого відношення до енергозбереження²⁹⁹.

Стратегія планування енергозберігаючих технологій в будівельній сфері повинна розроблятися, виходячи з таких аспектів: у підприємницькій діяльності енергозбереження має стати об'єктом купівлі-продажу; економія паливно-енергетичних ресурсів на всіх стадіях виробництва та споживання; розробка прогресивних норм енергоємності будівельно-монтажних робіт; впровадження передових технологій у виробництві, що дозволяє економити паливно-енергетичні ресурси; впровадження прогресивних систем обліку паливно-енергетичних ресурсів на всіх рівнях, починаючи від виробника і закінчуючи споживачем; введення гнучкої системи тарифікації, наприклад, вартість електроенергії в денний і нічний час доби (досвід прибалтійських та інших зарубіжних країн); залучення інвестицій; розробка систем заохочення, включаючи і податкові пільги, для тих підприємств, які з успіхом займаються економією паливно-енергетичних ресурсів і отримують позитивні результати³⁰⁰.

В Україні створений певний комплекс правових актів, які покликані сприяти запровадженню енергозберігаючих технологій. Серед низки законів можна виділити Закони України «Про енергозбереження», «Про комбіноване виробництво теплової та електричної енергії (когенерацію) та використання скидного потенціалу», «Про тепlopостачання», «Про альтернативні джерела енергії», «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації», «Про Фонд енергоефективності», «Про внесення змін до Закону України «Про тепlopостачання» щодо стимулювання виробництва теплової енергії з альтернативних джерел енергії», «Про енергетичну ефективність

²⁹⁹ Державна політика енергозбереження країн Європейського Союзу та України. С. 24.

³⁰⁰ Торкатюк В. И., Бойко Л. Г., Сухонос М. К. Совершенствование стратегии формирования системы энергосбережения в строительной отрасли. С. 14.

будівель» тощо.

Прийнятий ще у 1994 році Закон України «Про енергозбереження» передбачав систему організаційних, регулятивних та заохочувальних заходів щодо стимулювання режиму ощадного використання паливно-енергетичних ресурсів. Хоча без належного комплексу супровідних нормативних правових актів цей закон тривалий час був радше декларативним. Спряли його практичній реалізації наступні ухвали. Скажімо, «Галузева програма енергоефективності та енергозбереження у житлово-комунальному господарстві на 2010–2014 роки». Програма була спрямована на вирішення проблеми підвищення ефективності використання та зменшення споживання енергоресурсів житлово-комунальним комплексом, розширення обсягів використання електроенергії для опалення житлових і громадських будинків і споруд, збільшення обсягів і сфери застосування нетрадиційних і відновлюваних джерел енергії, використання інноваційних технічних, технологічних, організаційних рішень, створення економічно привабливих умов для інвестиційних проектів у сфері житлово-комунального господарства³⁰¹.

22 червня 2017 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про енергетичну ефективність будівель», який визначено одним з ключових законів у реформі енергоефективності. Закон регулює відносини, що виникають у сфері забезпечення енергетичної ефективності будівель з метою підвищення рівня енергетичної ефективності будівель з урахуванням місцевих кліматичних умов та забезпечення належних умов для проживання та/або життєдіяльності людей у таких будівлях. Важливі новації документа – фіксація нормативно-правових засад для незалежного моніторингу сертифікатів енергоефективності будівель, а також – відповідальності за порушення законодавства у сфері забезпечення енергетичної ефективності будівель. Документ передбачає введення обов'язкової сертифікації енергоефективності для об'єктів будівництва, будівель і частин будівель, які здають в оренду на термін понад рік, для будівель з опалюваною площею понад 250 квадратних метрів, у яких розташовані державні органи та відбувається прийом громадян.

Положення закону не поширюються на об'єкти культурної

³⁰¹ Енергозбереження в Україні: правові аспекти і практична реалізація. С. 12.

спадщини, будівлі промислового та сільськогосподарського призначення, об'єкти енергетики, транспорту, зв'язку й оборони, складські приміщення, культові споруди (наприклад, церкви), тимчасові споруди, серед них призначені для здійснення підприємницької діяльності, а також будівлі, що стоять окремо, з опалюваною площею менше ніж 50 квадратних метрів та індивідуальні будинки. Однак будинки будуть підлягати сертифікації у випадках отримання державної підтримки на здійснення термомодернізації або сертифікації таких будинків за бажанням власника.

Деякі пункти прийнятого закону мають скоріше оглядовий та описовий характер, оскільки до застосування його норм на практиці мине багато часу, і потрібно ще прийняти чимало підзаконних нормативно-правових актів, які допоможуть зрозуміти, як він працюватиме.

Аналіз існуючих нормативно-правових актів дає підстави зазначити, що надалі існує потреба в удосконаленні й узгодженні нормативних положень та запровадження європейських стандартів у сфері енергоефективності будівництва. Скажімо необхідно вносити доповнення у Закон України «Про архітектурну діяльність» щодо зазначення в обов'язок архітекторів, власників та користувачів впроваджувати енергозберігаючих технологій.

Необхідно законодавчо створювати дієві стимули для споживачів паливно-енергетичних ресурсів стосовно впровадження енергозберігаючих технологій та сприятливий законодавчий клімат для інвестицій в енергозбереження. Адже більшість країн ЄС застосовують механізми стимулювання та фіскальні інструменти, такі як екологічні та енергетичні податки та збори, що позитивно впливають на рівень енергоефективності.

Себто попри створену законодавчу базу державній політиці енергозбереження в сфері будівництва необхідно надати системний характер із залучення в першу чергу ринкових механізмів стимулювання на всіх етапах будівельного процесу (від проектування до демонтажу старих споруд тощо). Державні органи мають все робити для того, щоб проблему енергозбереження країни перетворити в перспективний майданчик економічного і суспільного розвитку.

6.2. Правове регулювання сфери енергоефективності та енергозбереження як чинник інвестиційної активності в будівництві

Енергоефективність та енергозбереження є однією з провідних складових діяльності Української держави на сучасному етапі. Це пов'язане, по-перше, з нинішніми відносинами України з Росією, яка тривалий час була головним постачальником енергоресурсів до України, необхідністю підвищення енергонезалежності країни, по-друге, зі структурними особливостями економіки України, її надвисокою енергомісткістю, що обмежує конкурентоздатність української продукції на світових та вітчизняному ринках. По-третє, в сучасній економіці кейнсіанського типу, яка залежить від інтенсивності інвестиційних процесів, підвищення енергоефективності та енергозбереження набуває стратегічного виміру, оскільки сприяє акумулюванню інвестиційних ресурсів суб'єктами економічного та, ширше, суспільного розвитку. Останній чинник безпосередньо впливає на будівельний комплекс. Його розвиток значною мірою визначається активністю інвесторів, серед яких виокремлюються не лише будівельні компанії, а й споживачі їх продукції – суб'єкти господарювання, домогосподарства тощо.

Політика енергоефективності та енергозбереження неможлива без відповідного правового забезпечення. Йдеться не лише про технічне регулювання, зокрема про державні будівельні норми, стандарти будівельних конструкцій, виробів та матеріалів тощо, а й про нормативно-правове регулювання в ширшому контексті, яке б політично, економічно, фінансово сприяло формуванню суб'єктами соціальних відносин заходів у цій сфері.

Така правова база включає й документи політико-правового характеру, які дають суспільству сигнал державного курсу, формують соціального суб'єкта, налаштованого на здійснення заходів енергоефективності та енергозбереження, стимулюють акумулювання цими суб'єктами інвестресурсів. Це й становить основні критерії оцінки розвитку правової бази у сфері енергоефективності та енергозбереження.

Затверджена Президентом України Стратегія сталого розвитку «Україна-2020» відносить зміцнення енергонезалежності до першочергових реформ, які мала намір здійснювати держава³⁰². За період після Революції Гідності в Україні було сформовано потужне правове забезпечення політики енергоефективності та енергозбереження.

Політика у сфері енергоефективності та енергозбереження включає три об'єкти відповідних заходів – громадські будівлі (в першу чергу бюджетні установи), економіку (в першу чергу промисловість), житловий сектор.

У бюджетному секторі заходи енергозбереження реалізують через систему послуг енергосервісу. Впровадження правового забезпечення енергосервісу активізувалось у 2015 році. Було ухвалено низку законів, які стимулювали його³⁰³, зокрема надавали бюджетним установам можливість залучати довгострокові зобов'язання за енергосервісом³⁰⁴. Уряд схвалив Примірний енергосервісний договір³⁰⁵, Міністерство регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ – методику визначення базового рівня енергоспоживання³⁰⁶ та інші необхідні документи. У 2017 році парламент схвалив закон, який регламентував та стимулював ЕСКО-тендери³⁰⁷.

Із жовтня 2017 року по серпень 2018 року у містах України було оголошено понад 450 тендерів на закупівлю послуг енергосервісу, з яких було укладено 154 ЕСКО-договори на суму 158 млн. гривень. Найуспішніше реалізація ЕСКО-механізму проходить у Київській області,

³⁰² Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку "Україна – 2020"».

³⁰³ Закон України «Про запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації».

³⁰⁴ Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації».

³⁰⁵ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Примірного енергосервісного договору».

³⁰⁶ Реформи в сфері енергоефективності та відновлювальної енергетики : досягнення за останні 3 роки, ініціативи та їхній ефект на економіку України. С. 13.

³⁰⁷ Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації"».

де на той час відбуло 66 тендерів та було підписано 13 ЕСКО-договорів³⁰⁸.

Звичайно, потужний потенціал енергоощадження має промисловість. Власне на його реалізацію у попередні роки припадав найбільший обсяг програм енергозбереження³⁰⁹. Цьому сприяли зацікавленість у їх здійсненні самих підприємств, їх реалізація за рахунок власних або залучених коштів. Згідно з Національним планом дій з енергоефективності на період до 2020 р., використання енергоресурсів у цьому сегменті має скоротитись на 25%³¹⁰. У 2017 році влада працювала над розробкою механізму стимулювання підприємств до енергоефективності³¹¹.

Але усі заходи у промисловості були б малоефективними, якщо б поза увагою політики енергозбереження залишався кінцевий споживач – житловий сектор. Тарифи для населення на рівні нижчому за собівартість, практика перехресного субсидювання призводили до неефективності функціонування сектору житлово-комунальних послуг. За цих умов енергомодернізація промисловості, на думку низки економістів, була б безглуздою з точки зору національної економіки, оскільки вона призводила б до зростання ціни продукції. Вкупі із скороченням платіжоспроможності домогосподарств через зростання тарифів для останніх це мало б наслідком скорочення ринку збуту. Навпаки, якщо б термомодернізація успішно здійснювалась у житловому секторі, то зростання цін компенсувалося б скороченням витрат домогосподарств на житлово-комунальні послуги, і зекономлені суми домогосподарства б спрямовували на придбання, зокрема, промислових товарів³¹².

³⁰⁸ ОСББ Запоріжжя можуть утеплити багатоповерхівки за кошти ЕСКО-інвесторів.

³⁰⁹ Проект Концепції Фонду Енергоефективності.

³¹⁰ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Національний план дій з енергоефективності на період до 2020 року».

³¹¹ У Запоріжжі Держенергоефективності презентувало концепцію стимулювання промислових підприємств до енергоефективності.

³¹² Дячук А. А., Подолец Р. З., Серебренников Б. С., Чепелев М. Г. Ibid.; Перегуда Є. В. Політика енергоефективності та енергозбереження: необхідність нових підходів. С. 75.

Реагуючи на ці реалії, держава у 2015 році вперше визнала житловий сектор пріоритетом політики енергоефективності та енергозбереження³¹³. Уряд ухвалив програму «теплих кредитів», яка передбачала держасигнування на компенсацію ціни кредитів, залучених на заходи з енергозбереження та енергоефективності для індивідуальних домогосподарств, об'єднань співвласників багатоквартирних будинків та житлово-будівельних кооперативів³¹⁴. Крім національної програми, уряд також стимулював місцеві органи влади до розробки аналогічних регіональних програм. Станом на 2018 рік діяла 171 така програма.

Новий сплеск правового забезпечення сфери енергоефективності та енергозбереження припав на другий квартал 2017 року. У цей період було ухвалено низку важливих законів. По-перше, Закон «Про Фонд енергоефективності», до якого були закладені положення щодо механізму компенсації вартості «теплих кредитів», використання субсидій на їх погашення тощо. Фонд є й інструментом залучення зовнішніх інвестицій та грантів. Важливим положенням є обов'язок Фонду надавати технічні рішення суб'єктам реалізації енергозберігаючих проектів³¹⁵.

По-друге, це закон про облік теплової енергії та водопостачання. Відсутність засобів обліку, а станом на 2012 рік понад 40 % теплогенеруючих підприємств та 70 % споживачів тепла не були обладнані такими засобами, відсутність засобів регулювання у споживачів та великі втрати тепла через огорожувальні конструкції будинків тощо були вагомими стримуючими причинами впровадження заходів енергоефективності та енергозбереження³¹⁶. Новий закон передбачав впровадження протягом 1-3 років 100 %-го приладного обліку. Зокрема, заборонено приймати в експлуатацію будівлі, не обладнані засобами обліку, а у будинках, які вже експлуатуються, прилади мають бути встановлені операторами комунікацій у визначений термін. Витрати на це закладаються у тарифи³¹⁷.

³¹³ Урядом схвалено Національний план дій з енергоефективності на період до 2020 року.

³¹⁴ Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 1 березня 2010 р. № 243 та від 17 жовтня 2011 р. № 1056».

³¹⁵ Закон України «Про Фонд енергоефективності».

³¹⁶ Акуленко Л. Ibid. С. 2.

³¹⁷ Закон України «Про комерційний облік теплової енергії та водопостачання».

Станом на кінець 2018 року в Україні лідерами за кількістю оснащених житлових будівель вузлами комерційного обліку теплової енергії були Черкаська (були обладнані 98% будинків), Миколаївська (97,4%), Вінницька (92,2%) області. Середній показник оснащеності по країні становив 72,5%. Найгірші показники демонстрували Луганська (24,4%), Тернопільська (15,3%), Кіровоградська (44,7%) області. Не встановлювались лічильники у Закарпатській області, де в переважній більшості міст відсутнє централізоване опалення. За кількістю оснащених нежитлових будівель вузлами комерційного обліку теплової енергії лідером є Миколаївська область. Середній показник по країні – 78,4%. Найгірші показники демонстрували Житомирська та Київська області³¹⁸. У грудні 2018 року Верховний Суд України ухвалив рішення, згідно з яким встановлення лічильників газу є обов'язком газопостачальних компаній³¹⁹.

По-третє, це закон про енергетичну ефективність будівель, який передбачає, зокрема, запровадження сертифікації енергоефективності будівель, регламентує діяльність енергоаудиторів тощо³²⁰.

Проте найважливішою складовою реформ у сфері енергоефективності та енергозбереження мало стати формування матеріальної зацікавленості громадян у здійсненні відповідних заходів. Адже обсяг держасигнувань на програми «теплих кредитів», виділених в останні 3 роки³²¹, неспівмірний із потребами у термомодернізації будинків, які навіть на початку реформ оцінювались у 43 млрд. доларів США). У повному масштабі роль формувача зацікавленості не могло зіграти підвищення тарифів, яке в останні роки здійснює влада, оскільки його наслідком, враховуючи рівень матеріального добробуту населення, стало б лише різке збільшення заборгованості мешканців. Звичайно, компенсаційним механізмом була програма субсидій. Проте обсяг

³¹⁸ Оснащеність лічильниками теплової енергії житлових та нежитлових будинків.

³¹⁹ Установка счетчиков газа для населения является обязанностью облгазов – Верховный суд.

³²⁰ Закон України «Про енергетичну ефективність будівель».

³²¹ Реформи в сфері енергоефективності та відновлювальної енергетики : досягнення за останні 3 роки, ініціативи та їхній ефект на економіку України. С. 8.

субсидій постійно зростає щорічно, досягнувши у поточному році астрономічних 80 млрд. гривень. Це обмежувало інвестиційний ресурс.

В свою чергу субсидії не сприяли зацікавленості мешканців у здійсненні енергоефективності. Тому ще одним заходом, який, як вважали влада, буде стимулювати мешканців до енергозбереження та водночас вестиме до скорочення обсягу субсидій, мало стати скорочення соціальних норм енергоспоживання. За останні роки уряд кілька разів здійснював відповідні дії. Проте цей захід також впирається у проблему матеріального добробуту населення й, що не менш важливо, постійне його використання не дає змоги сформувати довіру громадян до ініційованих владою програм.

За цих умов на перший план виходить такий захід як монетизація субсидій. Вона теоретично здатна формувати не лише довіру населення до політики влади у сфері енергоефективності та енергозбереження й зацікавленість громадян до здійснення відповідних заходів, а й інвестиційний ресурс. Якщо ввести в дію правила, згідно з якими монетизовані субсидії будуть перераховуватися на рахунки громадян та зможуть використовуватися на здійснення заходів енергозбереження, громадяни будуть зацікавлені у їх здійсненні, оскільки різницю зекономлених завдяки енергозбереженню сум зможуть спрямовувати на закупівлю товарів, які використовуються у проектах енергозбереження.

Проте монетизація має кілька моделей і влада тривалий час не могла визначитись з тим, яку з них слід впроваджувати. У 2017 році Міністерство фінансів України нарешті оприлюднило відповідний проект постанови уряду. Він передбачав зміни до Порядку фінансування видатків місцевих бюджетів на здійснення заходів з виконання держпрограм соціального захисту населення за рахунок державних субвенцій, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 4 березня 2002 року. Передбачалося щомісячне формування інформації про суми нарахованих пільг та житлових субсидій в розрізі надавачів послуг та видів послуг, а також реєстрів обсягів спожитих енергоносіїв та наданих послуг. На підставі реєстрів Державна казначейська служба мала перераховувати субвенцію на виплату пільг та житлових субсидій. Кошти, отримані постачальниками послуг за рахунок субвенції, мали

використовуватися протягом усього бюджетного року за цільовим призначенням³²².

Таким чином, влада на той час обрала модель монетизації субсидій на рівні надавачів житлово-комунальних послуг, а не їх споживачів. Коментуючи проект постанови, віце-прем'єр-міністр В. Кістіон зазначав, що «це серйозний крок вперед, який скасує систему клірингових розрахунків і забезпечить розрахунок з постачальниками комунальних послуг живими грошима»³²³. Однак така оптимістична оцінка не зовсім зрозуміла. Не заперечуючи аргументів віце-прем'єр-міністра, того, що монетизація здатна призвести до модернізації теплогенерації та інших надавачів послуг, не можна було ігнорувати зворотній бік такого рішення. Одним із стримуючих чинників політики енергоефективності та енергозбереження експерти вважали саме те, що «державні кошти спрямовуються на модернізацію генерації, а не на скорочення споживання»³²⁴. Обрана на той час модель не сприяла формуванню зацікавленості громадян у заходах енергозбереження у житловому секторі, а відтак формуванню інвестиційного ресурсу в цьому секторі. Хоча, з іншого боку, це рішення відображало більш інтенсивну консолідацію, яка існує нині на рівні капіталу, а саме монополістів з надання послуг, ніж у середовищі громадянського суспільства.

Лише у 2018 році політична воля щодо переходу до монетизації субсидій на рівні споживачів послуг взяла гору над інтересами опонентів цієї реформи. У жовтні було ухвалено урядове рішення щодо такого переходу з початку 2019 року. Передбачалось її здійснення у три етапи. Зокрема, на першому, який мав розпочатись у січні, планувалось здійснювати монетизацію субсидій, за якими громадяни звернулись вперше. На другому, з травня, монетизація мала здійснюватись щодо тих господарств, які звертались за субсидіями не неопалювальний сезон 2019

³²² Проект Постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України».

³²³ Володимир Кістіон: Уряд запрошує громадськість до обговорення проекту з монетизації субсидій.

³²⁴ Акуленко Л. Ibid. С. 2.

року. І, нарешті, з жовтня під монетизацію мали підпадати усі категорії споживачів³²⁵.

Нарешті, наприкінці 2018 року Міністерство соціальної політики підготувало проект постанови Кабінету Міністрів України про наближення термінів переходу до монетизації субсидій, зокрема й готівкою, для тих споживачів, які отримували субсидії у 2018 році. Передбачається, що впровадження такої системи буде здійснено навесні 2019 року.

В контексті останнього також важливо зазначити, що хід реалізації програм «теплих кредитів» підкреслив той факт, який був відомим й раніше, а саме те, що об'єднання співвласників багатоквартирних будинків як інститут в цілому, зокрема й як колективний суб'єкт політики енергоефективності та енергозбереження, знаходиться лише на початку свого становлення, а відтак потребує стимулювання. З цим було пов'язане ухвалення у 2015 році Закону «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку»³²⁶, який зобов'язував мешканців будинків до липня 2016 року створити об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, визначити керуючу компанію або покласти її функції на саме об'єднання співвласників. Якщо ж вони не робили цього, керуючу компанію мала визначати мерія. Хоча від дії закону спостерігався ефект (зокрема, за останні роки кількість об'єднань співвласників, які беруть участь у програмі «теплих кредитів», зросла, як й обсяг залучених ними коштів³²⁷), в цілому хід подій засвідчив неготовність більшості громадян до впровадження цієї системи, тому термін її впровадження було перенесено. Станом на сьогодні положення закону так й залишились нереалізованими, хоча формально діє. Стимулювання до виконання положень закону має стати важливою складовою вдосконалення правового забезпечення політики енергоефективності та енергозбереження.

³²⁵ Обнародован графік монетизації субсидій.

³²⁶ Закон України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку». Ст. 262.

³²⁷ Реформи в сфері енергоефективності та відновлювальної енергетики : досягнення за останні 3 роки, ініціативи та їхній ефект на економіку України. С. 9.

Підсумовуючи, слід зазначити наступне. Стан правового забезпечення сфери енергоефективності та енергозбереження суттєво покращився за останні роки. Проте в контексті його ролі як чинника формування інвестиційного ресурсу як житлово-комунального господарства, так й будівельного комплексу він ще далекий від досконалості. Основним напрямом, за яким слід очікувати подальшої реалізації потенціалу правового забезпечення, є формування зацікавленості окремих громадян та структур громадянського суспільства у здійсненні заходів енергоефективності та енергозбереження. На сьогодні діяльність у цьому напрямі обмежується, як правило, рівнем фінансового капіталу у галузі. Щодо законодавчих положень, які сприяють такому формуванню на рівні громадянського суспільства, то їх реалізація гальмується внаслідок як стану розвитку останнього, так й дефіциту політичної волі владних структур. На нашу думку, серед конкретних дій у цьому напрямі слід виокремити формування моделі монетизації субсидій на рівні споживачів послуг, стимулювання становлення системи управління багатоквартирними будинками тощо.

6.3. Будівельне право як напрям правового регулювання. Принципи кодифікації будівельного законодавства

Розвиток системи правового регулювання суспільних відносин в Україні в умовах глобалізації все більше відчуває взаємовплив існуючих усталених класичних галузей, що вже давно стало закономірною тенденцією у розвинутих країнах. Очевидним є той факт, що неможливо урегулювати однорідні суспільні відносини лише інструментарієм однієї галузі. Так, норми, що встановлюють основи кримінальної відповідальності, охоплюють широкий спектр регулювання суспільних відносин, де міжнародно-правовий вплив справляє чи не вирішальне значення: основи прав і свобод людини і громадянина, принципи *jus cogens*, принципи недоторканості особистого життя та інші норми стали ідеологією кримінального законодавства. Так само інші норми справляють ефект міжгалузевого взаємопроникнення з метою удосконалення

інструментів регулювання та заповнення правового вакууму у різних суспільних відносинах. На маргінесі таких зон спільного регулювання і формуються нові інститути і навіть цілі галузі права як суспільно зумовлені модерні елементи правової системи у цілому.

Не обходять дані процеси і таку сферу правового регулювання як правовідносини у сфері будівництва, що регулюються здебільшого інструментами таких галузей як адміністративне право, господарське право, цивільне право, трудове право, екологічне право тощо. Проте широкий спектр залучення різноманітних інструментів у процесі удосконалення правових норм засвідчує об'єктивну тенденцію до виділення даного суспільно-правового феномену у окрему галузь, коли інституціоналізація видів регулювання суспільних відносин потребує галузевої консолідації, свідченням чого можемо вважати суспільну зумовленість кодифікації норм регулювання суспільних відносин у сфері будівельної діяльності. Безперечно, актуальність підготовки Будівельного кодексу України засвідчує вірність розуміння трансформації міжгалузевого регулювання даної складної системи суспільних відносин у напрямі концептуалізації будівельного права як нової галузі у правовій системі України.

Підтвердженням даної думки вважаємо енциклопедичне визначення «Будівельне право», наведене Ю.С. Шемшученко у Юридичній енциклопедії України, де вчений визначив даний термін, як «...сукупність правових норм, якими регулюються сусп. відносини в галузі цив. і госп. буд-ва. Ці норми містяться у законах України, указах Президента України, постановах КМ України тощо. Значну частину Б. п. становлять буд. норми і правила, стандарти у сфері буд-ва тощо. Об'єктом Б. п. є сусп. відносини у сфері проектування, розміщення і буд-ва житл. будинків, госп. та ін. споруд. Метод Б. п. – комплексний. Провідними для нього є методи госп., цив. та адм. права. Б. п. ще не сформувалося у самот. галузь права. Відповідне чинне законодавство досить розгалужене, але не кодифіковане. Б. п. вивчається як навч. дисципліна у будівельних та деяких ін. вузах України»³²⁸.

³²⁸ Будівельне право.

Потрібно погодитись із даним визначенням, особливо у контексті еволюції галузевої концептуалізації, основним механізмом якої, поза провідним значенням доктринальних досліджень, вважаємо кодифікацію. Про актуальність і необхідність підготовки кодифікованого акту у сфері правового регулювання будівельної діяльності зазначають вчені-адміністративісти, зокрема О. В. Стукаленко³²⁹ подає структуру проекту Будівельного кодексу з урахуванням перспектив імплементації регулювання даних відносин у ЄС. Таким чином, вплив міжнародного права на процес кодифікації засвідчує галузеву однорідність усієї складності регулювання будівельних відносин, коли гармонізація і універсалізація норм є перспективою удосконалення сучасного законодавства, що відображає потреби галузі у сучасних умовах державотворення.

Виходячи з цього, вважаємо будівельні правовідносини значною мірою відокремленою сферою регулювання. Теорія права передбачає основні критерії галузевої відокремленості у системі права України. З цього приводу О. Ф. Скакун³³⁰ зазначає, що головним критерієм галузевої відокремленості є наявність сукупності норм, що регулює якісно однорідні суспільні відносини з унікальним режимом правового регулювання. У такому разі якісно однорідними відносинами є відносини у сфері будівельної діяльності, будучи окремими та характерними відносинами, конкретно відмежованими від інших суспільних відносин. На наш погляд, суспільні відносини у сфері проектування, спорудження та експлуатації об'єктів будівництва і архітектури вміщують у собі різноманітні інструменти регулювання, кожен з яких окремо не здатний виступити абсолютним і самодостатнім комплексом регулювання, що підтверджує наведене вище визначення Ю.С. Шемшученка про комплексний характер методу будівельного права.

Процеси кодифікації будівельних норм засвідчують тенденцію до формування відносно самостійної сукупності юридичних норм – диспозицій (прав і обов'язків), що, на переконання О.Ф. Скакун³³¹,

³²⁹ Стукаленко О. В. Адміністративно-правове забезпечення будівельної галузі : монографія. С. 299.

³³⁰ Скакун О. Ф. Теорія держави і права. С. 246.

³³¹ Ibidem. С. 246–247.

визначають умови їх реалізації, та своєрідних санкцій, що наразі встановлюються нормами адміністративного, цивільного, господарського, екологічного та кримінального законодавства. Будівельне право має також відповідне інституційно-функціональне забезпечення – головний регулятор Мінрегіон із відповідною територіально-управлінською інфраструктурою, а також державні органи спеціальної компетенції, функціонування яких забезпечується комплексами законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, які виступають окремими інститутами правового регулювання будівельної галузі.

Отже, підтримуючи О. Ф. Скакун щодо розуміння основних критеріїв визначення приналежності сукупності норм права до галузі, констатуємо, що галузь будівельного права містить норми права, які регулюють сфери державного й господарського життя (зокрема, відносини у сфері будівельної діяльності), виникла на основі подальшого розвитку комплексних інститутів права, що утворюються на стику суміжних галузей права і користується режимами, які належать цим галузям. Окрім теоретичного розуміння будівельного права як окремої галузі, остаточне вирішення даної проблеми у осмисленні об'єктивності даного суспільно-правового феномену, на наш погляд, може бути реалізоване шляхом комплексного системного дослідження джерел будівельного права та особливостей перспектив кодифікації правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері будівельної діяльності.

Ефективність правового регулювання суспільних відносин у будь-якій сфері значною мірою залежить від основоположних принципів, що слугують фундаментом для надбудови юридичних конструкцій та механізмів, з яких складаються правові норми. Від оптимального поєднання з однієї сторони філософських, правових, соціальних та з іншої сторони теоретико-методологічних засад вираження правової ідеології залежить ефективність функціонування тієї чи іншої сфери законодавства. Фундаментальне значення принципів правового вираження системи регулювання має основоположне значення у процесі кодифікації будівельного законодавства України.

Серед концептуальних підходів українських та зарубіжних дослідників існує різноманіття поглядів на принципи кодифікації

законодавства України. Так, єдиним для більшості вчених є такий набір принципів, як законність, демократизм, гуманізм, науковість, нормативна визначеність, техніко-юридична досконалість нормативно-правових актів тощо³³². Слід визнати даний набір принципів як такий, що носить загальний характер для всіх галузей правового регулювання. Водночас до загальних принципів кодифікації законодавства П.М. Рабінович³³³ також відносить такі принципи, як принцип збереження національної самобутності й одночасно принцип інтернаціоналізму, під яким розуміє врахування та відображення в юридичних нормах специфічних інтересів кожної нації, народів, що проживають на території відповідної держави.

На наш погляд, для кодифікації будівельного законодавства характерними також є такий загальний для деяких галузей правового регулювання принцип невідворотності відповідальності, що є стратегічним орієнтиром для кримінального, адміністративного, цивільного законодавства та процесуально-правового забезпечення зазначених галузей. Вважаємо, що у будівельному законодавстві цей принцип має значення для правових гарантій забезпечення охорони від порушення норм будівництва.

Водночас із наявністю загальних для більшості галузей кодифікації принципів існують й спеціальні принципи, які, на наше переконання, виникли у процесі синтезу публічного і приватного права у регулюванні будівельно-архітектурної діяльності. Серед спеціальних принципів кодифікації будівельного законодавства України виділяємо такі принципи, як принцип екологічності, принцип безпеки будівництва, принцип ергономічності та принцип категоріальної оптимальності.

Принцип екологічності у кодифікації будівельного законодавства виражається у системному забезпеченні будівельного законодавства дотримання основних стандартів екологічної безпеки, серед яких: недопущення перевищення норм техногенного навантаження на природу і навколишнє середовище, недопущення використання шкідливих матеріалів у будівництві, недопущення забруднення територій при будівництві, недопущення ерозій ґрунтів та забруднення вод, вирубки

³³² Амеліна А.С. Принципи кодифікації цивільного законодавства. С. 107.

³³³ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави. С. 101.

лісів, засмічення, порушення інсоляції тощо. На наш погляд, серед спеціальних принципів кодифікації принцип екологічності займає чільне місце, оскільки його метою виступає захист спільної абсолютної цінності – екології як середовища спільного перебування.

Принцип безпеки будівництва покликаний забезпечити охорону праці у будівельній діяльності, а також безпеку будівельного процесу. Охорона праці має знайти своє законодавче вираження у недопущенні створення небезпечних умов для працівників та інших присутніх на об'єктах будівництва. Безпека будівельного процесу має інституціоналізуватись у нормах, що убезпечать від руйнувань і пошкоджень у процесі будівництва на об'єктах будівництва та прилеглих територіях, приміром, ймовірність падіння будівельного крану чи падіння будівельних матеріалів не повинна загрожувати будівлям, розташованим поруч з об'єктом будівництва.

Принцип ергономічності призначений для забезпечення функціонування сукупності властивостей об'єктів будівництва і архітектури, які характеризують пристосованість будівельно-архітектурних конструкції до взаємодії з суб'єктом користування з урахуванням фізико-біологічних особливостей людини та соціуму загалом. Тобто правові норми будівельного законодавства повинні базуватися на врахуванні сумісності об'єктів будівництва із природньо-соціальними потребами як індивіда, так і соціуму. Наприклад, будівництво транспортної магістралі чи виробничого підприємства у безпосередньому наближенні чи серед житлового масиву є неприйнятним з точки зору ергономіки. Порушення архітектурного ансамблю історичного кварталу спорудженням контрастного об'єкту будівництва також є порушенням принципу ергономіки. А якщо при плануванні забудови кварталу враховується потреба мешканців у таких об'єктах соціальної інфраструктури, як дитячий садочок, школа, лікарня, підземний паркінг, супермаркет, парк тощо – це якраз і є реалізація принципу ергономічності у будівництві. Елементарне спорудження пандусу вже є дотриманням принципу ергономічності.

Принцип категоріальної оптимальності, на наш погляд, полягає в тому, що будівельне законодавство повинно достатньо оптимально

урегульовувати умови здійснення будівельної діяльності щодо специфіки об'єктів будівництва і об'єктів забудови. Категоріальна градація об'єктів будівництва передбачає застосування відповідних норм і нормативів будівництва, кожна категорія вимагає формулювання чітких і оптимальних умов та обмежень, відхилення від яких повинно тягнути за собою недопущення здійснення будівельної діяльності. Встановлення такого недопущення також стосується і проведення будівельної діяльності відносно відповідних об'єктів забудови, зокрема невідповідності цільового призначення об'єктів забудови, наприклад спорудження житлового будинку на ділянці землі із цільовим призначенням для сільськогосподарського виробництва, а також порушення обмежень чи заборон, наприклад, здійснення забудови на ділянці, що розташована у прибережних захисних смугах і внесена до землепорядної документації.

Таким чином, на наш погляд, принципи кодифікації будівельного законодавства – це філософія і стратегія узагальнення та систематизації правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері будівельно-архітектурної діяльності. Слід виділяти загальні та спеціальні принципи кодифікації законодавства даної сфери, серед яких до загальних відносимо такі, як законність, демократизм, гуманізм, науковість, нормативна визначеність, техніко-юридична досконалість нормативно-правових актів, збереження національної самобутності, інтернаціоналізму, які притаманні кодифікації більшості сфер законодавства. До загальних принципів також додаємо принцип невідворотності відповідальності, що притаманний кримінальному, адміністративному та цивільному законодавству. Проте, спеціальні принципи кодифікації будівельного законодавства України зумовлені специфічністю галузевої належності, яка виражається у поєднанні публічно-правових і приватно-правових основ регулювання суспільних відносин даної сфери. До спеціальних принципів відносимо принцип екологічності, принцип безпеки будівництва, принцип ергономічності, принцип категоріальної оптимальності. Кодифікація будівельного законодавства має базуватися на зазначеній розгалуженій системі принципів, що є стратегічними дороговказами, які виражають мету регулювання суспільних відносин у сфері здійснення будівельно-архітектурної діяльності.

ВИСНОВКИ

Консолідація суспільства у сучасному суспільно-політичному контексті України вимагає розбудови таких суспільних інститутів, які були б інклюзивними з точки зору формування та реалізації політики у різних галузях суспільного життя. Це ще не гарантуватиме, що ці інститути обов'язково призведуть до консолідації, адже вони передбачають більш складний механізм суспільної комунікації. Тому одним з елементів процесу консолідації та водночас його умовою є демонстрація сторонами суспільної комунікації налаштованості на діалогічність, компроміс, взаєморозуміння, толерантність, розуміння того, що консолідація суспільства – завдання на тривалий історичний час. Але без таких інститутів консолідація суспільства точно буде неможливою.

При цьому в числі пріоритетних слід визнати інституційні перетворення в економічній, соціальній сферах, інфраструктурі тощо. Досвід державної незалежності України доводить необхідність збалансованого поєднання етнополітичних, соціально-економічних та інших цілей діяльності, навколо яких формується суспільний консенсус як сутнісна ознака національної консолідації суспільства.

Фундаментальні правові засади розбудови українського суспільства, які були закладені ще на початку 1990-тих років, цілком відповідали загальносвітовим демократичним нормам, зокрема й у етнополітичній площині. Але протягом усього періоду незалежності зусилля щодо національної консолідації українського суспільства зосереджувались переважно у площині етнонаціональних засад та гасел. Причому етнополітична проблематика в українському суспільстві зосередилась головним чином навколо питання українсько-російських відносин. Натомість етнокультурні потреби інших етнічних груп України на цьому тлі фактично ігноруються. Цей процес відбувався на тлі негативних, час від часу кризових, процесів в економіці та соціальній сфері, зростання корупції, відчуження влади від суспільства. Внаслідок цього у багатьох соціальних груп складається уявлення про те, що кампанією українізації влада прагне компенсувати численні економічні проблеми, корупцію,

низький рівень життя, соціального забезпечення, постійне зростання цін й тарифів тощо.

Концепт політичної спільноти не вичерпує всього розмаїття відповідних спільнот. Він передбачає певний модельний ряд, який включає моделі, орієнтовані на: асиміляцію (французька модель); співгромадянство та збереження культурних, політичних, економічних особливостей етнічних/регіональних груп (американська); ідентичність на основі титульного етносу за збереження регіональних відмінностей та етнокультурних особливостей інших етнічних груп суспільства (українська у 1990-2000-ті роки). З відновленням незалежності України постало завдання завершити консолідацію етнічної нації і сформувати громадянську націю. На даний момент можна констатувати певні зрушення в цьому процесі – зростання національної свідомості українців, формування територіальної ідентичності українського суспільства. Необхідно систематизувати заходи щодо консолідації української національної спільноти навколо української етнокультурної «серцевини» з врахуванням збереження етнокультурної різноманітності. Для реалізації цієї стратегії можна використовувати м'яку модель інтегруючого мультикультуралізму, скоригованого до реалій націо- та державотворення.

Не варто забувати, що політична консолідація українського суспільства навколо гасла державної незалежності наприкінці 1980-тих та на початку 1990-тих років відбувалась значною мірою під гаслами соціально-економічного характеру. Не є таємницею, що початком системної кризи Радянського Союзу та його розпаду стали саме глибокі економічні проблеми й нездатність тодішньої влади вирішити їх у межах жорсткої адміністративно-командної розподільчої моделі економіки. Вельми вагомим важелем зміни свідомості громадян на користь державної незалежності були гасла покращення економічної ситуації та наближення до європейських стандартів життя пересічного громадянина. Шлях до цієї мети вбачався у набутті Україною власної державності й відділенні від загальносоюзних економічних інститутів, які на той момент остаточно довели свою неспроможність вирішити економічні питання і відбирали до загальносоюзної економіки значну частину республіканських ресурсів. Саме на цьому тлі ідея незалежності стала загальновизнаною метою, яка

консолідувала суспільство й спрямувала його до проголошення власної державності.

При цьому велику роль відігравали процеси національного відродження, які сформулювали суто політичні підстави набуття Україною незалежності. Таким чином, перспектива вирішення завдання національної консолідації українського суспільства міститься виключно у площині поєднання етнополітичних, соціально-економічних та інших гасел, причому в контексті загальної демократизації суспільства. Серед іншого це дозволить успішно нівелювати негативний вплив радикальних політичних сил на суспільну свідомість та політичні процеси в Україні, оскільки соціально-економічна складова національної консолідації, зокрема програма підвищення енергоефективності на трьох рівнях – державному, регіональному та локальному – природно відповідає інтересам усього населення. Її реалізація може бути одним з джерел зростання довіри громадян до держави з одночасним розвитком місцевих форм самоврядування.

Суспільний консенсус навколо цілей та цінностей, який є сутнісною ознакою національної консолідації, досягається на різних рівнях суспільства – національному, регіональному, локальному, сімейному. Національна консолідація може здійснюватися за різними ідеологічними критеріями: консервативним (цінності традиційного та неоконсерватизму, етнокультурний чинник, домінування націоналістичних/регіоналістських ідеологій); ліберальним (ознаки розширено за рахунок економічних засад, конкурентоспроможності нації); соціальним (принципи справедливості, солідарності, інтенсивність міжгрупової довіри). Концепція багаторівневої та плюромодельної національної консолідації долає суперечності між існуючими ідеологічними моделями консолідації українського суспільства, висунутими різними вченими, наповнює деякі з цих моделей конкретним змістом щодо заходів з їх інсталяції. Важливе місце у моделюванні національної консолідації посідає політика енергоефективності. Аналіз ролі політики енергоефективності та енергозбереження як чинника моделювання консолідації суспільства включає зв'язок між її заходами та моделями консолідації. Реалізації консервативної моделі сприяють заходи в секторі індивідуального житла,

соціальної – підвищення енергоефективності багатоквартирного житла, локальні форми самоорганізації, ліберальної – підвищення енергоефективності у галузях економіки. Відтак на макрорівні політика енергоефективності та енергозбереження спрямована на поширення ліберальних та соціальних цінностей, на мікрорівні – головним чином консервативних. Об'єднує їх те, що внаслідок підвищення енергоефективності зменшується відтік енергії з соціальної системи, що сприяє послабленню відцентрових тенденцій та зростанню сталості системи.

Три напрями досліджень просторового виміру енергетичного транзиту – соціально-економічна географія, політологія та планування – відрізняються і рідко пов'язані одне з одним. Енергетика є новим напрямом досліджень для усіх цих трьох дисциплін, зумовлюючи відмінності у підходах та необхідність вироблення спільної теоретичної бази. Можна виділити три перспективних напрями у дослідженнях просторового виміру енергетичного транзиту, спільних для цих наук. Перший аналізуватиме продукування простору та нерівномірний просторовий розвиток у ході енергетичного транзиту. Це включає аналіз регіонів переможців і невдах, появу нової політекономії енергетичного сектора та метаморфоз транзиту. Друга спільна тема стосується ремасштабування державного управління та взаємодії різних рівнів управління в енергетичному секторі. Вона передбачає аналіз зв'язку між місцевими енергетичними конфліктами, енергетичною політикою держав та глобальними інтересами; і розподілу енергії між місцевою, регіональною, державною та наднаціональною владами. Третьою темою є матеріальність енергетичного транзиту, включеного в певний енергетичний ландшафт та фізичну інфраструктуру. Разом ці напрями досліджень дійшли спільних висновків, зокрема про: взаємний вплив між енергетикою та урбанізацією; важливість міст-регіонів та їх мешканців в енергетичному метаболізмі сучасних суспільств; значущість простору для навколишнього середовища та структури міста у постачанні та використанні енергії в урбанізованих регіонах; зростаючу спроможність урбанізованих акторів управляти чи впливати на зміни, пов'язані з енергетикою; важливість міст як місць для енергетичних інновацій;

важливість інфраструктури як впливово інструменту енергетики. Тим не менше, більшість напрямів досліджень, що займаються енергетикою та урбаністичними змінами, схильні зберігати штучний поділ між соціальними та технічними науками, фокусуючись на технологічних інноваціях, необхідних для досягнення енергетичних цілей, ігноруючи соціальні умови, в яких ці інновації набувають значення і вводяться у соціальну практику; або ж на вивченні соціально-політичних ресурсів та форм колективної діяльності, ігноруючи матеріальність соціально-технічних систем та інфраструктури, що формують колективну діяльність людства та сформовані нею.

Зміна підходів до споживання енергії, що матиме прямий чи опосередкований вплив на цілу низку сфер суспільної діяльності, зокрема й на соціальні відносини, неминуче супроводжується і зміною відповідних інститутів та правил гри. У випадку енергетичного транзиту джерело змін може бути як зовнішнім (зміна світових цін на енергоресурси, ускладнення відносин із імпортерами), так й внутрішнім (переорієнтація на інші види енергії, підвищення ефективності енергоспоживання). Однією з основних перешкод на шляху змін в енергетичній сфері є «ефект колії» (залежність від пройденого шляху), що проявляється не лише в укорінених серед населення моделях енергоспоживання та соціальної поведінки, а й економічному укладі, що перетворив енергетичну галузь, зокрема імпорт енергоносіїв, в одну з найприбутковіших у країні.

Хоча політика енергоефективності та енергозбереження формувалася з перших років незалежності України, лише з 2015 року можна говорити про енергоефективність та енергозбереження як повноцінний соціальний інститут, а про політику енергоефективності та енергозбереження – як про напрям публічної політики, як *policy* та *politics*. Суб'єктами відповідної політики є органи влади, партії, громадські асоціації, які віддзеркалюють інтереси винахідників, виробників, постачальників, споживачів. Політика у цій сфері є інструментом конструювання суспільства. Це вимагає нових підходів до її вивчення, серед яких важливе місце посідають концепції сучасного неінституціоналізму, концепції публічної політики, громадянського суспільства, децентралізації, символічної політики тощо. Водночас

очевидно, що вивчення явищ енергоефективності та енергозбереження у нових суспільних умовах здатне збагатити та видозмінити вказані концепції, змінити дослідницькі пріоритети.

Реалізація політики енергоефективності свідчить про поступове перетворення цього явища на символічний конструкт суспільної консолідації. Але нині цей процес гальмується завдяки як об'єктивним чинникам, до яких слід віднести закономірності соціальної поведінки індивідів у групах, історичний спадок України щодо інституційної розбудови у житловому секторі, особливості культури українців, так й якість діючої політики енергозбереження та енергоефективності, окремі складові якої не сприяють розбудові суспільних комунікацій та не віддзеркалюють інтересів низки соціальних груп.

Громадянське суспільство здатне відіграти значну роль у розробці та реалізації політики енергоефективності та енергозбереження, а остання в свою чергу є потенційно вагомим чинником розвитку громадянського суспільства. Але нині рівень громадської консолідації у цій сфері недостатній для ефективного представництва соціальних інтересів. В умовах стрімкого розвитку комунікативних технологій будь-яка суспільна активність є наслідком маніпуляцій. Саме по собі в цьому немає нічого поганого. Але проблема полягає в тому, які громадські структури постають внаслідок цих маніпуляцій – ті, які орієнтовані на політичне протистояння, або ті, діяльність яких спрямовується на вирішення проблем пересічного громадянина. Останні продовжують нині перебувати в стані певного дефіциту, зокрема й з точки зору реалізації політики енергоефективності та енергозбереження.

В рамках політики енергоефективності та енергозбереження влада здійснює заходи, які вона вважає доцільними, для стимулювання розвитку сектора. Але опоненти реформи мають значний вплив на формування та реалізацію цієї політики. Водночас у ключових її підходах є прогалини, які стримують громадянську консолідацію. Тому громадянське суспільство постане найближчим часом перед новими викликами, а прискорення реформ має бути скориговане на заходи інституційного вдосконалення. Зокрема, фіксується в цілому позитивна динаміка щодо залучення об'єднаннями співвласників багатоквартирних будинків

«теплих кредитів». Проте емпіричні дослідження свідчать, що в цілому їх недостатньо для суттєвого прориву щодо впровадження політики енергоефективності. Це змушує зробити висновок, що найближчими роками активізація суспільства у цьому напрямі зростатиме, але недостатньо швидко. Відтак держава має налаштуватися на збереження себе як провідного провайдера реформ з точки зору не лише нормативно-правового забезпечення політики енергоефективності, а й забезпечення її фінансовими та іншими ресурсами. Серед можливих рішень можна назвати санкціонування нових форм громадських об'єднань щодо залучення «теплих кредитів», стимулювання створення керуючих компаній, зокрема збільшення терміну укладання договорів з управління житлом тощо.

Органи місцевого самоврядування можуть брати активну участь у реалізації національної політики енергоощадження шляхом розробки і прийняття відповідних стратегій. Підвищення енергоефективності муніципалітету позитивно впливає на соціально-економічний розвиток території, зменшує рівень безробіття, сприяє соціальній згуртованості. Основними труднощами, що постають на цьому шляху, є брак знань і досвідчених управлінців та планувальників, відсутність організаційної структури для розробки та реалізації енергоощадної стратегії, відсутність зацікавлення у ключових акторів. Тому державна політика України в енергетичній сфері повинна орієнтуватися на залучення територіальних громад, а не лише окремих громадян чи об'єднань співвласників багатоквартирного будинку до розробки та реалізації заходів у сфері енергоощадження.

В програмах політичних партій йдеться про необхідність консолідації держави і громадян, однак не розроблено чітких механізмів цього. Переважно констатується потреба формування ціннісної орієнтації суспільства на основі історичної пам'яті, культурних традицій, мови. Але мало уваги звертається на те, що вироблення спільного соціокультурного та гуманітарного простору країни потребує задіяння також економічних та інших важелів, причому саме в контексті демократизації політики, в контексті інклюзивності. Важливе місце серед них може посісти енергозбереження, що сприятиме посиленню національної безпеки країни,

підвищенню рівня громадянської інтеграції, покращенню добробуту громадян. Популяризація енергозбереження може вплинути на зміну суспільної свідомості громадян в бік відповідального ставлення до своїх потреб, інтересів, оточуючих, навколишнього середовища. Зрозуміло, що для цього буде потрібний тривалий період історичного розвитку спільноти, однак колись його необхідно почати, щоб отримати омріяний поступ.

Потребують змін й механізми маніпулювання суспільною свідомістю з метою стимулювання громадської активності. Наше дослідження показує, що простої пропаганди вже недостатньо. Потрібно доповнити її методами, які враховують чинник сучасних комунікативних технологій. В цьому контексті доцільними є, зокрема, мережеві підходи.

Енергетичні кооперативи є однією з найбільш перспективних форм участі організацій громадянського суспільства в енергетичному транзиті, яка має низку переваг (стимулювання самоорганізаційних процесів, доступ до соціального капіталу, консолідація фінансових ресурсів громадян, обізнаність з потребами членів, сприяння економічному розвитку громади, зміцнення соціальних зав'язків), які поки що не використовуються в Україні.

З іншого боку, з'ясовано, що наразі на розвиток цієї сфери в першу чергу впливає політика національного центру при відносній пасивності регіональних влад, що змушує звернути увагу на формування прямого союзу між локальним рівнем (територіальні громади) та центром, ігноруючи мезорівень. Також це має наслідком необхідність переходу від адміністративних до мережевих підходів поширення політики енергоефективності та енергозбереження.

Міжнародне співробітництво України у галузі енергоефективності та енергозбереження спрямоване на зміцнення не лише політики енергоефективності та енергозбереження, а й регіональної політики, місцевого самоврядування, спроможності локальних співтовариств, а також демократизацію відповідної політики, вихід на міжнародні ринки недержавних суб'єктів господарювання, їх асоціацій. Це підвищує «енергетику» українського суспільства, але водночас консолідує його складові навколо важливої національної мети, а міжнародні агенти

допомагають вирішити проблему ідейного, ресурсного та технологічного дефіцита при її досягненні. Відтак міжнародна взаємодія у цій сфері спрямована на консолідацію суспільства.

Але, підтримуючи активність України у цій сфері, західні контрагенти керуються власними інтересами. Може скластись враження, що розвиток енергоефективності та енергозбереження за рахунок західних коштів, технологій та обладнання сам по собі не сприяє «енергонезалежності». З іншого боку, такий розвиток дає Україні шанс для збільшення останньої. Як вона ним розпорядиться, залежить від неї самої, соціальних груп, структур, які задіяні у цей процес. Максимізація вигоди України вимагає, щоб розвиток сфери енергоефективності та енергозбереження за рахунок західних ресурсів корелювався з економічною політикою, політикою у комунальній сфері тощо.

Аналіз нормативно-правових актів дає підстави зазначити, що існує потреба в удосконаленні й узгодженні нормативних положень та запровадження європейських стандартів у сфері енергоефективності будівництва. Скажімо необхідно вносити доповнення у Закон України «Про архітектурну діяльність» щодо зазначення в обов'язок архітекторів, власників та користувачів впроваджувати енергозберігаючих технологій. Необхідно законодавчо створювати дієві стимули для споживачів паливно-енергетичних ресурсів стосовно впровадження енергозберігаючих технологій та сприятливий законодавчий клімат для інвестицій в енергозбереження. Адже більшість країн Європейського Союзу застосовують механізми стимулювання та фіскальні інструменти, такі як екологічні та енергетичні податки та збори, що позитивно впливають на рівень енергоефективності. Попри створену законодавчу базу державній політиці енергозбереження в сфері будівництва необхідно надати системний характер із залучення в першу чергу ринкових механізмів стимулювання на всіх етапах будівельного процесу (від проектування до демонтажу старих споруд тощо). Державні органи мають все робити для того, щоб проблему енергозбереження країни перетворити на перспективний майданчик економічного та суспільного розвитку.

Стан правового забезпечення сфери енергоефективності та енергозбереження суттєво покращився за останні роки. Проте в контексті

його ролі як чинника формування інвестиційного ресурсу як житлово-комунального господарства, так й будівельного комплексу він ще далекий від досконалості. Основним напрямом, за яким слід очікувати подальшої реалізації потенціалу правового забезпечення, є формування зацікавленості окремих громадян та структур громадянського суспільства у здійсненні заходів енергоефективності та енергозбереження. На сьогодні діяльність у цьому напрямі обмежується, як правило, рівнем фінансового капіталу у галузі. Щодо законодавчих положень, які сприяють такому формуванню на рівні громадянського суспільства, то їх реалізація гальмується внаслідок як стану розвитку останнього, так й дефіциту політичної волі владних структур. На нашу думку, серед конкретних дій у цьому напрямі слід виокремити подальший розвиток моделі монетизації субсидій на рівні споживачів послуг, стимулювання становлення системи управління багатоквартирними будинками тощо.

Галузь будівельного права містить норми права, які регулюють сфери державного й господарського життя (зокрема, відносини у сфері будівельної діяльності). Вона виникла на основі подальшого розвитку комплексних інститутів права, що утворюються на стику суміжних галузей права і користується режимами, які належать цим галузям. Окрім теоретичного розуміння будівельного права як окремої галузі, остаточне вирішення даної проблеми у осмисленні об'єктивності даного суспільно-правового феномену, на наш погляд, може бути реалізоване шляхом комплексного системного дослідження джерел будівельного права та особливостей перспектив кодифікації правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері будівельної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Амеліна А.С. Принципи кодифікації цивільного законодавства // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». Випуск 30. Том 1. 2015. С. 106–109.
2. Акуленко Л. Тепловий удар по енергоефективності : прес-реліз на основі дослідження С, Павлюка (Фундація ПАУСІ) «Дієва державна політика енергоефективності – основа модернізації ЖКГ». Архів Є. В. Перегуди. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 18.
3. Андрієвський Д. До ідеологічно-статуарної підготовки організації українських націоналістів // Розбудова нації. 1928. № 6. С. 217–222.
4. Андріяш В.І. Субсидіарна модель етнополітики в Україні [Електронний ресурс] // Державне управління: удосконалення та розвиток. 2013. № 6. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2013_6_8 (дата звернення: 8.02.2018).
5. Афонцев С. От борьбы к рынку: экономическая кооперативность в мирополитическом взаимодействии // Международные процессы. 2003. Т. 11. № 3–4. С. 16–30.
6. Бараннік В. О., Земляний М. Г. Енергозбереження – пріоритетний напрямок енергетичної політики та підвищення енергетичної безпеки України [Електронний ресурс]. URL: <http://db.niss.gov.ua/docs/energy/146.htm> (дата звернення : 10.10.2017).
7. Блок Ф. Роли государства в хозяйстве // Экономическая социология (электронный журнал). 2004. Т. 5. № 2. С. 37–56.
8. Бодрук О.С. Структура воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти. К.: Національний ін-т проблем міжнародної безпеки, 2001. 299 с.
9. Будівельне право [Електронний ресурс] // Юридична енциклопедія : В 6 т. Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : «Укр. енцикл.», 1998. URL : http://leksika.com.ua/16050107/legal/budivelve_pravo.
10. Булгакова М., Приступа М. Енергозбереження в Україні: правові аспекти і практична реалізація. Рівне, 2011. 48 с.
11. В Винниці запустили строительство завода солнечных панелей [Електронний ресурс]. URL : <https://ubr.ua/market/industrial/v-vinnitse-strojat-sovremennuj-zavod-solnechnykh-panelej-3875761> (дата звернення : 25.11.2018).
12. В Днепре построят солнечную электростанцию мощностью 85 МВт почти за 90 миллионов евро [Електронний ресурс]. URL : <https://ecology.unian.net/alternativeenergy/10313730-v-dnepre-postroyat-solnechnuyu-elektrostantsiyu-moshchnostyu-85-mvt-pochti-za-90-millionov-evro.html> (дата звернення : 26.11.2018).

13. В ефірі Радіо Свобода голова Держенергоефективності розповів про «чисту» енергетику як шлях до енергетичної та економічної свободи [Електронний ресурс]. URL : <http://saee.gov.ua/uk/news/2578> (дата звернення : 23.09.2018).

14. «В сравнении»: Национальный не значит народный. Несколько слов о культурологической дихотомии [Електронний ресурс]. URL : http://concepture.club/post/rubrika_2021/nacija-i-narod (дата звернення : 30.11.2017).

15. В Украине за коммуналку платят только те, кто оформил субсидию [Електронний ресурс]. URL : <http://www.capital.ua/ru/news/84451-v-ukraine-za-kommunalku-platyat-tolko-te-kto-oformil-subsidiyu> (дата звернення : 02.02.2017).

16. В Україні близько 90 % багатопверхівок потребують термомодернізації [Електронний ресурс]. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248889563&cat_id=244277212 (дата звернення : 14.03.2016).

17. В управленні ОСМД к концу 2017 г. будет треть жилфонда, считают в Кабмине. Стрічка новин «Интерфакс-Украина» від 24 квітня 2017 р.

18. Вергун Д. Половине украинцев может просто не хватить субсидий [Електронний ресурс]. URL : <http://ubr.ua/market/real-estate/polovine-ukraintsev-mozhet-prosto-ne-khvatit-subsidij-3835832> (дата звернення : 03.03.2017).

19. Вице-премьер Кистион выступает против пересмотра социальных норм потребления энергоресурсов в ближайшее время. Стрічка новин «Интерфакс-Украина» від 27 січня 2017 р.

20. Вільчинська І. Інтерактивність політична // Новітня політична лексика (неологізми, okazionalizmi та інші новотвори). За заг. ред. Н. М. Хоми. Л.: Новий Світ-2000, 2015.

21. Вітман К.М. Консолідація як політичний феномен: актуальність для України // Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2013. Вип. 62. С. 421–427.

22. Вітман К.М. Особливості політики консолідації в Україні // Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2014. Вип. 63. С. 276–282.

23. Власти Швейцарии не будут вводить запрет на ношение паранджи на общенациональном уровне [Електронний ресурс]. URL : <https://religions.unian.net/islam/2310294-vlasti-shveytsarii-ne-budut-vvodit-zapret-na-noshenie-parandji-na-obschenatsionalnom-urovne.html> (дата звернення : 21.12.2017).

24. Войтович Р. Мережеве суспільство як нова форма соціальної організації в умовах глобалізації // Політичний менеджмент. 2010. № 5. С. 3–18.

25. Волков С. С., Козак Ю. В. Програма розвитку ООН в Україні в сфері впровадження програм енергоефективності та охорони навколишнього середовища // Енергоефективність в будівництві та архітектурі. 2013. Вип. 4. С. 36–46.

26. Володимир Кістіон: Уряд запрошує громадськість до обговорення проекту з монетизації субсидій [Електронний ресурс]. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=250295500&cat_id=244276429 (дата звернення : 26.09.2017).
27. Володимирів Г.П. Промисловість України // Розбудова нації. 1931. № 9–10. С. 238–241.
28. Геннадій Зубко визначив п'ять кроків до енергоефективної України [Електронний ресурс]. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249409754&cat_id=244276429 (дата звернення : 18.10.2016).
29. Геєць В.М. Особливості взаємозв'язку економічних і політичних передумов реконструктивного розвитку економіки України // Економіка України. 2016. № 12. С. 3–12.
30. Геєць В.М., Кизим М.О., Лебанова Т.С., Черняк О.І. та ін. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство ; за ред. Гейця В.М.: монографія. Х.: ВД «ІНЖЕК», 2006. 240 с.
31. Гімер Р.Р. Загрози енергетичній безпеці України та заходи протидії їм [Електронний ресурс]. URL: http://biomass.kiev.ua/images/news/pdf/letter_gimer.pdf (Дата звернення 28.09.2018).
32. Голова Держенергоефективності представив досягнення у сфері енергоефективності, «чистої» енергетики за 4 роки, а також плани на майбутній період [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/golova-derzhenergoefektivnosti-predstaviv-dosyagnennya-u-sferi-energoefektivnosti-chistoyi-energetiki-za-4-roki-takozh-plani-na-majbutnij-period> (дата звернення: 31.08.2018).
33. Горбатовський О. Навіщо потрібні класи енергоефективності будівель? [Електронний ресурс]. URL: <http://osbb.jkg-portal.com.ua/ua/publication/one/navshho-potrbn-klasi-jenergojefektivnost-budvel-40967> (дата звернення : 30.01.2015).
34. Гройсман В. Місцеві бюджети за 11 місяців отримали додатково до річних планів 44 млрд гривень [Електронний ресурс]: Виступ на Міжнародному конгресі мерів 5 грудня 2016 р. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249553457&cat_id=244276429 (дата звернення : 05.12.2016).
35. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. Заг. ред. Ф.М.Рудич. К. : Парламентське вид-во, 2006. 410 с.
36. Грязнов Л. Тезиси по енергокризису [Електронний ресурс] // Эско. 2002. № 2. URL : http://esco-ecosys.narod.ru/2002_2/art34htm (дата звернення : 01.10.2018).
37. ДБН В.2.2-15:2005. Житлові будинки. Основні положення [Електронний ресурс]. URL: <http://dbn.at.ua/load/normativy/dbn/1-1-0-1> (дата звернення : 10.10.2017).

38. Демократические переходы : круглый стол журнала «Полис» // Полис. 1999. № 3. С. 30–52.
39. Денчев К. Мировая энергетическая безопасность: история и перспективы // Новая и новейшая история. 2010. № 2. С. 34–37.
40. Деревінський В. Ф. Соціальні аспекти політики енергозбереження // Соціальна політика в теорії і практиці українського націоналізму : історія і сьогодення. Матеріали VII всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 75-й річниці УПА (Івано-Франківськ, 19-20 травня 2017 р.). Наук. ред. О. М. Сич. Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2017. С. 113–120.
41. Державна політика енергозбереження країн Європейського Союзу та України. Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місц. самоврядування, держ. п-в, установ і орг. ; Упор. С. Зінченко. Чернігів, 2011. 56 с.
42. Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь. За ред. О.М.Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2017. 248 с.
43. Держенергоефективності продовжує активно залучати місцеву владу до здешевлення «тепліх» кредитів [Електронний ресурс]. URL : <http://sae.gov.ua/uk/news/1000> (дата звернення : 31.01.2017).
44. Держпідтримка ОСББ до впровадження енергоефективних заходів: досягнення та перспективи : Пост-реліз ГК «Опора» від 22 березня 2016 р. Архів Є. В. Перегуди. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1.
45. Дзяна Г. О. Удосконалення механізмів реалізації державної політики у сфері енергозбереження України (соціально-екологічний аспект) : автореф. дис... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 ; Львів. регіон. ін-т держ. упр. НАДУ при Президентіві України. Л., 2008. 23 с.
46. Дзяна Г. О., Дзяний Р. Б. Енергозбереження як ресурс розвитку для України // Публічне управління : теорія та практика. 2014. Вип. 4. С. 90–96.
47. Дзяна Г.О., Дзяний Р.Б. Теоретичні основи державної політики у сфері енергозбереження // Ефективність державного управління: Зб. наук. пр. Вип. 23. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. С. 72–79.
48. Дзяний Р.Б., Дзяна Г.О. Нормативно-правові аспекти державного регулювання енергозбереження в Україні // Ефективність державного управління: зб. наук. пр. Вип. 13. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2007. С. 61–71.
49. Дмитренко Г. В. Державне стимулювання населення, об'єднань співвласників багатоквартирних будинків // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. 2015. № 4. С. 44–49.
50. Донбас і Крим: ціна повернення : монографія. За заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. К. : НІСД, 2015. 474 с.
51. Доходы местных бюджетов за год увеличились на 44% - до 144 миллиардов [Електронний ресурс]. URL : <https://economics.unian.net/finance/1783822-dohodyi-mestnyih-byudjetov-za-god-velichilis-na-44-do-144-milliardov.html> (дата звернення : 17.02.2017).

52. Дрожжин Д.Ю. Механізм державного регулювання енергоефективності в Україні [Електронний ресурс] // Державне будівництво. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_2_22 (дата звернення: 17.08.2017).

53. Дячук А. А., Подолець Р. З., Серебренников Б. С., Чепелев М. Г. Политика энергоэффективности в Украине : veritas momentum // Экономика Украины. 2015. № 4. С. 58–69.

54. ЕБРР дополнительно выделит 18 млн евро на «теплые кредиты» [Електронний ресурс]. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/ebrr-dopolnitelno-vydelit-18-mln-evro-teplye-1512038945.html> (дата звернення: 30.11.2017).

55. ЕБРР инвестирует \$2-4 млн в развитие инфраструктуры аукционов «зеленой» энергетики [Електронний ресурс]. URL : <https://bin.ua/news/economics/faec/225557-ebrr-investiruet-2-4-mln-v-razvitie.html> (дата звернення : 01.12.2018).

56. ЕБРР начал пилотный проект финансирования энергосбережения для ОСМД [Електронний ресурс]. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/ebrr-nachal-pilotnyu-proekt-finansirovaniya-1523531955.html> (дата звернення: 12.04.2018).

57. ЕК раскритиковала проект «Энергостратегии Украины до 2035 года». Стрічка новин «Интерфакс-Украина» від 20 січня 2017 р.

58. Эксперты обговаривают створення Ради з питань національної єдності [Електронний ресурс]. URL : <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/31381-eksperti-obgovoryuyut-stvorenniya-radi-z-pitan-nacionalnoyi-yednosti.html> (дата звернення: 29.11.2018).

59. Энергетична незалежність України в контексті євроінтеграції [Електронний ресурс]. URL : <http://internews.ua/2017/11/energy-independence-infographics/> (дата звернення : 01.11.2018).

60. Энергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність» [Електронний ресурс]. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/250250456> (дата звернення: 28.09.2018).

61. Энергоефективне будівництво – ще одна невід’ємна складова сталого енергетичного розвитку [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/energoefektivne-budivnictvo-she-odna-nevidyemna-skladova-stalogo-energetichnogo-rozvitku> (дата звернення: 24.06.2018).

62. Энергоефективність в муніципальному секторі. Навчальний посібник для посадових осіб місцевого самоврядування /А.Максимов, І.Вахович, Т.Гутніченко, П.Бабічева, Н.Вакуленко, Н.Ігольнікова, Т.Цифра, О.Молодід, О.Молодід, О.Беленкова, Ю.Ячменьова, Ю.Дорошук, А.Скрипник, А.Ваколюк, В.Бойко, М.Сегедій, Д.Вахович. К., ТОВ «ПДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2015. 184 с.

63. Энергозбереження в Україні: правові аспекти і практична реалізація. Рівне : видавець О. Зень, 2011. 48 с.

64. ЕС готов дать Украине еще 54 миллиона евро на энергоэффективность [Электронный ресурс]. URL : <https://www.capital.ua/ru/news/118755-es-gotov-dat-ukraine-esche-54-milliona-evro-na-energoeffektivnost> (дата звернення : 03.11.2018).

65. Есдаулётова А.М. Энергетическая безопасность: Европейский Союз, Россия и Казахстан [Электронный ресурс]. URL : <http://www.politex.info/content/view/475/30/> (дата звернення : 28.09.2018).

66. Ефективне управління багатоквартирними будинками : повідомлення Міністерства регіонального розвитку, будівництва та ЖКГ України [Електронний ресурс]. URL : <http://jkg-ukraine.com.ua/efektivne-upravlinnya-bagatokvartirnimi-budinkami.html> (дата звернення : 30.04.2016).

67. Євтух В.Б. Етнічність: енциклопед. довідник. К.: Фенікс. 396 с.

68. Єрмілов С.Ф., Геєць В.М., Яценко Ю.П., Григоровський В.В., Лір В.Е. та ін. Энергоефективність як ресурс інноваційного розвитку: Національна доповідь про стан та перспективи реалізації державної політики енергоефективності у 2008 році. К.: НАЕР, 2009. 93 с.

69. Єрмошенко М.М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. К.: КНТЕУ, 2001. 309 с.

70. Жаліло Я. Війна, мир та економіка // Дзеркало тижня. 2014. 7 листопада.

71. Житловий фонд на 1 січня 2016 року : Експрес-випуск Державної служби статистики України № 184/0/05.5вн-16 від 29 червня 2016 р.

72. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01 липня 2010 р. № 2411-VI [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. 2010. № 40. Ст. 527. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (дата звернення: 29.11.2018).

73. Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації» від 09 квітня 2015 р. № 328-VIII // Відомості Верховної Ради. 2015. № 26. Ст. 221.

74. Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації"» від 23 березня 2017 року № 1980-VIII // Відомості Верховної Ради. 2017. № 18. Ст. 220.

75. Закон України «Про енергетичну ефективність будівель» від 22 червня 2017 р. № 2118-VIII // Відомості Верховної Ради. 2017. № 33. Ст. 359.

76. Закон України «Про енергозбереження» від 01 липня 1994 р. № 74/94-ВР [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/shou/74/94-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 29.11.2018).

77. Закон України «Про запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів

підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації» від 09 квітня 2015 р. № 327-VIII // Відомості Верховної Ради. 2015. № 26. Ст. 220.

78. Закон України «Про комерційний облік теплової енергії та водопостачання» від 22 червня 2017 р. № 2119-VIII // Відомості Верховної Ради. 2017. № 34. Ст. 370.

79. Закон України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку» від 14 травня 2015 р. № 417-VIII // Відомості Верховної Ради. 2015. № 29. Ст. 262.

80. Закон України «Про Фонд енергоефективності» від 08 червня 2017 р. № 2095-VIII // Відомості Верховної Ради. 2017. № 32. Ст. 344.

81. Запорожець Т.В. Історичний досвід етнополітики зарубіжних країн // Економіка та держава. 2010. № 6. С. 106–113.

82. Зарицкий Б. Экономика ФРГ. М. : Магистр, 2009. 351 с.

83. Зеркалов Д. В. Енергозбереження в Україні : монографія [Електронний ресурс]. К.: Основа, 2012. 582 с. URL : <http://zerkalov.org/files/evuzm.pdf> (дата звернення : 03.10.2018).

84. Зубко Г. 80% жилого фонда Украины было построено до 90-х годов [Електронний ресурс]. URL : <https://www.rbc.ua/rus/news/80-zhilogo-fonda-ukrainy-postroeno-90-h-godov-1481895521.html> (дата звернення : 16.12.2016).

85. Зубко Г. Від активності міських голів залежить успішність реформи енергоефективності [Електронний ресурс]. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249130936&cat_id=244276429 (дата звернення : 21.06.2016).

86. Зубко Г. Ми розробили покроковий маршрут для роботи ОСББ з Фондом енергоефективності [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/mi-rozrobili-pokrokovij-marshrut-dlya-roboti-osbb-z-fondom-energoefektivnosti-gennadij-zubko> (дата звернення: 19.09.2018).

87. Зубко Г. Місцева влада тримає 55 мільярдів на депозитах [Електронний ресурс]. URL : <http://www.epravda.com.ua/news/2017/07/17/627161/> (дата звернення : 18.07.2017).

88. Зубко Г. Перший максимальний ефект від реформи ЖКГ отримаємо впродовж трьох-п'яти років [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/gennadij-zubko-pershij-maksimalnij-efekt-vid-reformi-zhkg-otrimayemo-vprodovzh-troh-pyati-rokiv> (дата звернення: 29.11.2017).

89. Зубко Г. Потрібно монетизувати субсидії, аби люди спрямували заощаджені кошти на енергоефективність [Електронний ресурс]. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249835028&cat_id=244276429 (дата звернення : 11.10.2017).

90. Зубко Г. Процес створення ОСББ увійшов у геометричну прогресію [Електронний ресурс]. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249532058&cat_id=244276429 (дата звернення : 28.11.2016).

91. Зубко Г. У 2018-му маємо достатньо коштів на програми енергоефективності [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/gennadij-zubko-u-2018-mu-mayemo-dostatno-koshtiv-na-programi-energoefektivnosti> (дата звернення: 06.02.2018).
92. Зубко Г. У рамках нового проекту ЄС і ПРООН в Україні буде створено 2 тис. нових ОСББ [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/v-ramkah-novogo-proektu-yes-i-proon-v-ukrayini-bude-stvoreno-2-tis-novih-osbb-gennadij-zubko> (дата звернення: 30.11.2018).
93. Ильин А. Н. Культура общества массового потребления: критическое осмысление: монография. Омск: Изд-во ОмГПУ, 2014. 208 с.
94. Інвестиції населення в енергоефективні заходи активізують роботу українських виробників енергоефективних матеріалів та обладнання [Електронний ресурс]. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249751225&cat_id=244276429 (дата звернення : 11.10.2017).
95. Канадцы построят солнечную электростанцию Vita Solar в Николаевской области [Електронний ресурс]. URL: <https://delo.ua/business/kanadcy-postrojat-solnechnuju-elektrostantsiju-vita-solar-v-nikolaevs-346478/> (дата звернення : 28.11.2018).
96. Капустин Б. Г. Конец «транзитологии»? О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия // Полис. 2001. № 4. С. 6–26.
97. Кащенко Т. Інноваційність енергоефективності в архітектурі та містобудуванні. Архів Перегуди Є. В. file:///C:/ИНФОРМАЦ/КАРРЕНТ/ЭФ1/Кащенко%20об%20энергоэф-ти%20в%20арх-ре%20и%20градостр.pdf.
98. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин. Пер. з англійської. Х. : Центр освітніх ініціатив, 2001. 172 с.
99. Кицкай Л. І. Енергоефективність в Україні: аналіз, проблеми та шляхи підвищення // Інноваційна економіка : Всеукраїнський науково-виробничий журнал. 2013. № 3(41). С. 32–37.
100. Климкин П. Норвегия намерена инвестировать €400 млн в сферу возобновляемой энергетики Украины [Електронний ресурс]. URL: <https://bin.ua/news/economics/faec/224739-norvegiya-namerena-investirovat-400-mln-v-sferu.html> (дата звернення : 02.12.2018).
101. Ковалко М.П., Денисюк С.П. Энергобережения – приоритетный напрям державної політики України. К.: УЕЗ, 1998. 506 с.
102. Козак Ю.В. Принципи енергозбереження, які застосовуються в архітектурі [Електронний ресурс] // Енергоефективність в будівництві та архітектурі. 2013. Вип. 4. С. 145-149. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&_S21P03=FILE=&_S21STR=enef_2013_4_27 (дата звернення: 25.10.2017).

103. Колодій А. Американська доктрина мультикультуралізму і етнопонаціональний розвиток України // Агора. 2008. № 6. С. 5–14.
104. Колодій А. Громадянське суспільство як основа міжетнічної толерантності // Українські варіанти. 1998. № 3. С. 49–52.
105. Колодій А. До питання про сутність, шляхи і стадії формування громадянської нації в Україні // Народознавчі зошити. 2004. № 5–6. С. 12–25.
106. Колодій А. Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових державах із неконсолідованими націями [Електронний ресурс] // Демократичне врядування. 2011. № 8. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2011_8_4 (дата звернення : 18.07.2013).
107. Колодій А. Міжрегіональні поділи в Україні і деякі принципи публічного врядування // Будуємо нову Україну : збірник конференції (26–27 листопада 2014 р., м. Київ). Упоряд. Ярошенко Т. О. К., 2015. С. 309–327.
108. Колодій А. Національна єдність і патріотизм як чинники національної безпеки // Національна безпека України : конференція українських випускників програм наукового стажування у США. 16–19 вересня, 2004 р. К., 2004. С. 39–61.
109. Колодій А. Соціетальна культура як чинник національної консолідації // Консолідація українського народу: конституційно-правові аспекти : Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції 28 лютого – 1 березня 2013 р. Львів, 2013. С.40–54.
110. Компанія Ахметова позичила у німців 90 мільйонів євро для будівництва вітроелектростанції [Електронний ресурс]. URL : <https://www.epravda.com.ua/news/2018/08/29/640000/> (дата звернення : 17.11.2018).
111. Конончук С. Політика багатокультурності та консолідація українського суспільства: проблеми і перспективи // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів. К., 2006. С. 183–210.
112. Конституція України // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. Упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка ; за ред. В. Ф. Панібудьласки. К. : Вища школа, 1997. Ч. 2. С. 645–689.
113. Концепція впровадження механізмів стабільного фінансування заходів з енергоефективності (створення Фонду енергоефективності) [Електронний ресурс] : Затв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення від 13 липня 2016 р. № 489-р. URL : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249189954> (дата звернення : 20.02.2017).
114. Корінько І. В., Панасенко Ю. А., Рудий М. А. Енергозбереження та енергоефективність: монографія. Харків: ХНУМГ ім. А. Н. Бекетова, 2015. 163 с.
115. Коршук Р. М. Моделі етнополітики // Гілея. 2010. Вип. 40. С. 442–449.

116. Куропятник А. И. Мультикультурализм: проблемы социальной стабильности полиэтнических обществ. СПб: Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та, 2000. 205 с.

117. Костров В. Енергетична незалежність по-німецьки // Віче. 2014. № 19. С. 25–29.

118. Лебедева О. В Украине втрое увеличилось финансирование «теплых» кредитов [Электронный ресурс]. URL : <http://ubr.ua/finances/macroeconomics-ukraine/v-ukraine-vtroe-uvlichilos-finansirovanie-terplyh-kreditov-465174> (дата звернення : 23.01.2017).

119. Лихачев В. Германия: споры о будущем [Электронный ресурс] // Мировая энергетика. 2007. № 8. URL: http://www.worldenergy.ru/doc_20_39_2031.html (дата звернення 19. 10. 2018.)

120. Лібанова Е.М., Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь). За ред. Е.М.Лібанової. К.: НАН України, 2015. 363 с.

121. Ліпкан В. А. Національна безпека України у світлі теорії самоорганізації // Держава і право. 2002. № 16. С. 142–148.

122. Луцишин Г. І. Чинники консолідації нації // Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку. 2011. Вип. 23. С. 165–169.

123. Майборода О.М. Проблеми і перспективи національного конструювання в сучасній Україні // Наукові записки ІППЕНД. 2013. № 4(66). С. 4–13.

124. Майже 80 млн. грн чергової фінансової допомоги на утеплення житла Уряд надав українцям у грудні [Електронний ресурс]. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249613357&cat_id=244277212 (дата звернення : 22.12.2016).

125. Максимов А.С., Вахович І.В., Бойко В.О. та ін. Підвищення енергоефективності об'єктів ЖКГ: Монографія. К. : ЦК «Компринт». 2015.

126. Мальковская И. А. Многоликий Янус открытого общества: опыт критического осмысления ликов общества в эпоху глобализации. М.: КомКнига, 2005.

127. Маляренко В.А., Лисак Л.В. Енергетика довкілля, енергозбереження: монографія. Под ред. проф. В. А. Маляренко. Харків: «Рубікон», 2004. 368 с.

128. Матвийчук Н.М. Приоритеты реализации политики энергосбережения в Украине // Economics and management. Juvenisscientia. 2016. № 1. С. 97–100.

129. Медведев С.А., Томашов И.А. Концепция глобальных общественных благ // Вестник международных организаций. 2009. № 2(24) С. 21–28.

130. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економіки України № 60 від 02.03.2007 [Електронний

ресурс]. URL : http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=97980 (дата звернення : 21.04.2017).

131. Микитенко В.В. Енергоефективність промислового виробництва : монографія. К. : Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2004. 282 с.

132. Микитенко В. В. На чому базується енергетична безпека держави // Вісник НАН України. 2005. № 3. С. 41–47.

133. Минрегион констатирует недофинансирование мероприятий по энергоэффективности. URL : <https://www.rbc.ua/rus/news/minregion-konstatiruet-nedofinansirovanie-1461571418.html> (дата звернення : 25.04.2016).

134. Мішина І. Г. Економічна безпека в умовах ринкових трансформацій: дис. ... канд. екон. наук: спец. 08. 00. 01 / І. Г. Мішина. – Донецьк, 2007. – 235 с.

135. На «теплые кредиты» в регионах уже выделено более 100 миллионов [Електронний ресурс]. URL: <https://economics.unian.net/other/10403850-na-teplye-kredity-v-regionah-uzhe-vydeleno-bolee-100-millionov.html> (дата звернення: 10.01.2019).

136. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика : діапазон можливостей політичної лінгвістики. К. : Світогляд, 2005. 315 с.

137. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році [Електронний ресурс]. URL: <http://www.menr.gov.ua/docs/activity-dopovidi/NacDopovid2011.pdf> (дата звернення : 30.12.2016).

138. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997. 180 с.

139. Обнародован график монетизации субсидий. URL : <https://korrespondent.net/business/financial/4032180-obnarodovan-hrafyk-monetyzatsyy-subsydyi> (дата звернення : 13.11.2018).

140. Обушний М. І. Етнос і нація : проблеми ідентичності. К. : Укр. центр духовної культури, 1998. 204 с.

141. Около 70% всех теплосетей Киева требуют замены [Електронний ресурс]. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/okolo-70-teplosetey-kieva-trebuyut-zamenu-1501670474.html> (дата звернення: 02.08.2017).

142. Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп. М. : ФЭИ, 1995. 174 с.

143. ОПОРА закликає уряд якнайшвидше прийняти постанову про продовження Програми «теплих кредитів» у 2017 році: Заява ГК «ОПОРА» від 30 січня 2017 р. Архів Перегуди Є. В. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1.

144. ОСББ Запоріжжя можуть утеплити багатоповерхівки за кошти ЕСКО-інвесторів [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/osbb-zaporizhzhya-mozhut-utepliti-bagatopoverhivki-za-koshti-esko-investoriv> (дата звернення: 03.08.2018).

145. ОСББ, які впровадили енергоефективні заходи за програмою "теплих" кредитів, тепер в 2-3 рази менше сплачують за опалення [Електронний ресурс]. URL :

http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249733576&cat_id=244277212 (дата звернення : 11.10.2017).

146. Оснащеність лічильниками теплової енергії житлових та нежитлових будинків [Електронний ресурс] / З особистого архіву Є.В. Перегуди. URL: <file:///C:/ИНФОРМАЦ/КАРЕНТ/458/ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНОСТЬ/ЕЕ%20РЕГ%20Динамика%20счетчиков%20тепла%20по%20регионам%20янв%2019.pdf> (дата звернення: 18.11.2018).

147. Паливно-енергетичний комплекс України на порозі третього тисячоліття. За заг. ред. А. К. Шидловського, М. П. Ковалка. К.: УЕЗ, 2001. 398 с.

148. Перегуда Є. В. Виконавча влада України : політико-правові аспекти модернізації : монографія. К. : Логос, 2013. 408 с.

149. Перегуда Є. В. Інноваційний потенціал енергозбереження та енергоефективності : політичні аспекти // Наукові праці МАУП. Серія : Політичні науки. 2017. Вип. 1 (52). К. : МАУП, ДП “Вид. дім “Персонал”, 2017. С. 75–84.

150. Перегуда Є. В. Політика енергоефективності та енергозбереження : необхідність нових підходів // Politicus. 2017. № 4. С. 75–78.

151. Перегуда Є. В. Політика енергоефективності як чинник консолідації суспільства // Цілі сталого розвитку : глобальні та національні виміри: Матеріали наук.-практ. конф. (5–6 квітня 2017 р.) Заг. ред. Семігіної Т.В. К., 2017. С. 53–56.

152. Перегуда Є.В. Розвиток правових засад політики енергоефективності та енергозбереження в житловому секторі після Революції Гідності // Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки. Вип. 77. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2017. С. 29–43.

153. Перегуда Є. В., Місержи С. Д. «Комунальна революція» : деякі параметри громадянської участі // Politicus. 2016. № 1. С. 122–125.

154. Пирожков, С.І. Про національну доповідь «Україна: шлях до консолідації суспільства» // Вісник Національної академії наук України. 2018. № 6. С. 50–63.

155. План заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері від 21.03.2018 р. [Електронний ресурс]. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-shodo-zmicnennya-nacionalnoyi-yednosti-konsolidaciyi-ukrayinskogo-suspilstva-ta-pidtrimki-iniciativ-gromadskosti-u-zaznachenij-sferi> (дата звернення : 18.04.2018).

156. Поліщук Н. Законопроект про комунальні послуги: споживачі на самоті з монополістами [Електронний ресурс]. URL : <http://www.epravda.com.ua/publications/2017/04/21/624083/> (дата звернення : 21.04.2017).

157. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році» [Електронний ресурс].

URL : <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-49726> (дата звернення : 29.11.2018).

158. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Примірного енергосервісного договору» від 21 жовтня 2015 р. № 845 [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/845-2015-p> (дата звернення : 11.10.2017).

159. Постанова Кабінету Міністрів України «Про комплексну державну програму енергозбереження України» від 05 лютого 1997 р. № 148 [Електронний ресурс]. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/148-97-%D0%BF> (дата звернення : 10.10.2017).

160. Припиченко А. Чи можна більше не «прикручувати»: енергоефективність для держустанов [Електронний ресурс]. URL: <https://economics.unian.ua/energetics/10074947-chi-mozhna-bilshe-ne-prikruchuvati-energoefektivnist-dlya-derzhustanov.html> (дата звернення: 10.04.2018).

161. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 1 березня 2010 р. № 243 та від 17 жовтня 2011 р. № 1056 [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 р. № 231. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/231-2015-p> (дата звернення : 15.03.2017).

162. Про енергетичну ефективність будівель і споруд: Закон України від 22 червня 2017 р. №2118-VIII // Відомості Верховної Ради. 2017, № 33. Ст. 359.

163. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність» [Електронний ресурс] : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2017 р. № 605-р. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/605-2017-p#n8> (дата звернення : 20.06.2018).

164. Програма ВО «Свобода» – Програма захисту українців [Електронний ресурс]. URL : <http://svoboda.org.ua/party/program> (дата звернення : 10.10.2017).

165. Програма ВО «Свобода» на виборах до Тернопільської обласної ради, 21 лютого 2009 р. [Електронний ресурс]. URL: <http://svoboda.org.ua/news/documents/00081109/> (дата звернення : 10.10.2017).

166. Програма Конгресу українських націоналістів (засади) [Електронний ресурс]. URL: <http://cun.org.ua/pro-partiyu/programa/> (дата звернення : 10.10.2017).

167. Програма Народного фронту [Електронний ресурс]. URL: <http://nfront.org.ua/program> (дата звернення : 10.10.2017).

168. Програма партії Блок Петра Порошенка «Солідарність» [Електронний ресурс]. URL: http://solydarnist.org/?page_id=874 (дата звернення : 10.10.2017).

169. Програма партії «Правий сектор» [Електронний ресурс]. URL: <http://pravyysektor.info/programa.html> (дата звернення : 10.10.2017).

170. Програма партії «Удар» Віталія Кличка [Електронний ресурс]. URL: <http://klichko.org/about/programma> (дата звернення : 10.10.2017).

171. Програма підвищення енергоефективності житлового фонду м. Харкова на 2015–2020 рр. [Електронний ресурс] : затв. Рішенням 35-ї сесії Харківської міської ради 6-го скликання від 29 жовт. 2014 р. № 1710/14. URL: <http://kharkiv.rocks/reestr/636534> (дата звернення : 10.10.2017).

172. Програма політичної партії «Національний корпус» [Електронний ресурс]. URL: <http://nationalcorps.org/section/program> (дата звернення : 10.10.2017).

173. Проект Концепції Фонду Енергоефективності : Розроблено Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. К., 2016. 90 с.

174. Проект Постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» [Електронний ресурс] : Розроблено Міністерством фінансів України. URL : <https://www.minfin.gov.ua/news/view/proekty-rehuliatornykh-aktiv-dlia-obhovorennia?category=aspekti-roboti&subcategory=proekti-dokumentiv> (дата звернення : 11.10.2017).

175. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави. К. : ІСДО, 1994. 236 с.

176. Радикальна партія Олега Ляшка [Електронний ресурс]. Програма. URL: <http://politiko.ua/parties/program?id=74> (дата звернення : 10.10.2017).

177. Реформи в сфері енергоефективності та відновлювальної енергетики : досягнення за останні 3 роки, ініціативи та їхній ефект на економіку України [Електронний ресурс] : Звіт роботи Голови Держенергоефективності Сергія Савчука за 3 роки (серпень 2014 – серпень 2017). К., 2017. 42 с. URL : http://saee.gov.ua/sites/default/files/REPORT_29_08_2017.pdf (дата звернення : 11.10.2017).

178. Розпорядження Кабінету Міністрів України «План заходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері» [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2018-%D1%80> (дата звернення : 29.11.2018).

179. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Національний план дій з енергоефективності на період до 2020 року» від 25 листопада 2015 р. № 1228-р [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1228-2015-p> (дата звернення : 11.10.2017).

180. Розумний М. М. Політика ідентичності: основні завдання та механізми реалізації. Наукова доповідь. К.: НІСД, 2011. 23 с.

181. Рябчук М. Від Малоросії до України : парадокси запізнілого націєтворення. К. Критика, 2000. 304 с.

182. Савчук С. Відпрацьовуємо моделі впровадження проектів з виробництва енергії із сміття [Електронний ресурс]. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/sergij-savchuk-na-gromadskomu-radio-govoriv-pro-rozvitok-chistoyi-energetiki> (дата звернення : 03.12.2018).

183. Савчук С. Діалог та взаєморозуміння влади, бізнесу, громадськості - запорука успішності проведення реформ [Електронний ресурс]. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249462346&cat_id=244277212 (дата звернення : 30.11.2016).
184. Савчук С. Завдяки енергоменеджменту можна зменшити енергоспоживання у бюджетних закладах до 20% і без капіталовкладень [Електронний ресурс]. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=250331109&cat_id=244277212 (дата звернення: 07.10.2017).
185. Савчук С. Із нідерландськими партнерами розглядаємо найвигідніші шляхи використання агровідходів для генерації енергії [Електронний ресурс]. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/sergij-savchuk-iz-niderlandskimi-partnerami-rozglyadayemo-najvigidnishi-shlyahi-vikoristannya-agrovidhodiv-dlya-generaciyi-energiyi> (дата звернення : 15.11.2018).
186. Савчук С. Мас-медіа роблять неоціненний внесок у формування нової культури енергоспоживання в Україні [Електронний ресурс]. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249310704&cat_id=244277212 (дата звернення : 13.09.2016).
187. Савчук С. Створення енергетичних кооперативів в Україні - це новий тренд, який розвиватиме Держенергоефективності разом із громадами для їх енергонезалежності та самостійності [Електронний ресурс]. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249719187&cat_id=244277212 (дата звернення : 7.02.2017).
188. Седых С. В. Новая энергетическая стратегия ФРГ // Вестник финансового университета. 2011, № 1. С. 61–66.
189. Сенюшкіна Т. Громадянське суспільство // Політична енциклопедія. Редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К. : Парламентське видавництво, 2012. С. 160–161.
190. Сидоренко С. Теплі гроші від ЄС: чи зможе Україна обігнати сусідів на шляху до енергетичної незалежності [Електронний ресурс]. URL : <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/07/17/7068556/> (дата звернення : 18.07.2017).
191. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : Підручник. Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
192. Сменковський А.Ю. Загрози енергетичній безпеці України в умовах посилення конкуренції на глобальному та регіональному ринках енергетичних ресурсів: аналіт. доп. К.: НІСД, 2012.
193. Смит Э.Д. Образование. Этнос и политика: хрестомат. М. : УРАО? 2011. С. 86–94.
194. Соловйова А. Суспільство споживання // Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації. За наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми. Львів: «Новий світ – 2000», 2014. С. 645–646.

195. Солонина Є. Національна єдність в Україні: від указу президента – до реальності [Електронний ресурс]. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/28152044.html> (дата звернення : 29.11.2018).
196. Список_країн_за_індексом_екологічної_ефективності [Електронний ресурс]. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_країн_за_індексом_екологічної_ефективності (дата звернення : 27.10.2018).
197. Степико М.Т. Щодо поняття нації // Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. К.: НІСД, 2012. С. 23–32.
198. Стратегія енергозбереження, енергоефективності та розвитку відновлюваних джерел енергії Дніпропетровської області [Електронний ресурс]. URL: <http://oblrada.dp.gov.ua/news/стратегія-енергозбереження-енергое/> (дата звернення : 25.10.2017).
199. Стратегія національної безпеки України від 12.02.2007 р. [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007/ed20120608> (дата звернення : 29.11.2018).
200. Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» від 8 червня 2012 р. [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007> (дата звернення : 29.04.2018).
201. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» від 12.01.2015 р. [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення : 29.05.2018).
202. Струк В.О. Аналіз досліджень проблеми енергоефективності у наукових працях вітчизняних та зарубіжних учених [Електронний ресурс] // Електронне наукове фахове видання «Державне управління: удосконалення та розвиток». 2012. № 3. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=401> (дата звернення: 27.12.2017).
203. Струк В. О. Політика енергоефективності на регіональному рівні : аналіз категорійно-понятійного апарату для галузі науки «Державне управління» // Економіка та держава. 2012. № 2. С. 141–143.
204. Стукаленко О. В. Адміністративно-правове забезпечення будівельної галузі : монографія. К.: Центр учбової літератури, 2017. 376 с.
205. Суходоля О.М. Енергоефективність економіки в контексті національної безпеки. К. : НАДУ, 2006. 400 с.
206. «Теплі кредити» у 2018 р. б'ють усі рекорди: у травні населення та ОСББ залучили найбільшу суму коштів на енергоефективність – 534 млн гривень [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/tepli-krediti-u-2018-r-byut-usi-rekordi-u-travni-naselennya-ta-osbb-zaluchili-najbilshu-sumu-koshtiv-na-energoefektivnist-534-mln-griven> (дата звернення: 05.06.2018).
207. Торкатюк В.И., Бойко Л. Г., Сухонос М. К. Совершенствование стратегии формирования системы энергосбережения в строительной отрасли // Комунальне господарство. 2004. Вип. 58. С. 3–16.

208. Туркевич О. Консолідація політичних партій в Україні: визначення понять [Електронний ресурс]. URL : <http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Visnyk/Visnyk4/Politologija/Turkevych.htm> (дата звернення : 12.10.2018).
209. У Запоріжжі Держенергоефективності презентувало концепцію стимулювання промислових підприємств до енергоефективності [Електронний ресурс]. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=250177462&cat_id=244277212 (дата звернення : 04.08.2017).
210. У січні 2017 року ОСББ вдвічі активніше утеплюють свої багатоповерхівки порівняно з аналогічним періодом минулого року [Електронний ресурс]. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249698946&cat_id=244276429 (дата звернення : 11.10.2017).
211. Углубленный обзор политики и программ Украины в области энергоэффективности. Брюссель : Секретариат Энергетической Хартии, 2013. 140 с.
212. Указ Президента України «Про Раду з питань національної єдності» [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697/2015>. (дата звернення : 29.10.2018).
213. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку "Україна – 2020"» від 12 січня 2015 р. № 5/2015 [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення : 11.10.2017).
214. Україне выделят €75 миллионов на энергоэффективность [Електронний ресурс]. URL : <http://korrespondent.net/ukraine/3664711-ukrayne-vydeliat-75-mylyonov-na-enerhoeffektivnost> (дата звернення : 26.12.2016).
215. Украинцам хотят урезать расход газа [Електронний ресурс]. URL : <http://www.minprom.ua/news/224143.html> (дата звернення : 20.01.2017).
216. Украинцы взяли рекордное количество «теплых кредитов» [Електронний ресурс]. URL : <https://korrespondent.net/business/financial/4014852-ukrayntsy-vzily-rekordnoe-kolychestvo-teplykh-kredytov> (дата звернення : 20.01.2018).
217. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь, К.: НАН України, 2017. 336 с.
218. Урядом схвалено Національний план дій з енергоефективності на період до 2020 року [Електронний ресурс] : Повідомлення прес-служби ДАЕЕ від 25 листопада 2015 р. URL : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248658355&cat_id=248817842 (дата звернення : 25.11.2015).
219. Установка счетчиков газа для населения является обязанностью облгазов – Верховный суд [Електронний ресурс]. URL: <https://bin.ua/news/economics/faec/228432-ustanovka-schetchikov-gaza-dlya-naseleniya.html> (дата звернення: 05.12.2018).

220. Фахівці Міненерговугілля вивчають данську модель підтримки відновлювальної енергетики [Електронний ресурс]. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/fahivci-minenergougillya-vivchayut-dansku-model-pidtrimki-vidnovlyuvalnoyi-energetiki> (дата звернення : 01.11.2018).
221. Фесенко В. Немає сенсу ділити зараз країну на Схід і Захід [Електронний ресурс] // Диалоги. 2014. 19 листопада. URL: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page168-2644.html> (дата звернення : 10.10.2017).
222. Фінсько-український трастовий фонд надаватиме фінансування для підготовки «зелених» проєктів [Електронний ресурс]. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/finsko-ukrayinskij-trastovij-fond-nadavatime-finansuvannya-dlya-pidgotovki-zelenih-proektiv> (дата звернення : 20.11.2018).
223. Хлебнікова А. А. Становлення і розвиток інформаційного суспільства в умовах глобалізації: теоретико-методологічний контекст // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць. К. : Гілея, 2015. Вип. 92 (1). С. 170–174.
224. Цапко-Піддубна О. І. Аналіз механізмів реалізації політики енергоефективності // Науковий вісник НЛТУ України. 2009. Вип. 19. № 11. С. 300–311.
225. Центральний державний архів вищих органів влади і управління. Ф. 3833, оп. 2. спр. 2, арк. 19–22зв.
226. Чичина О. А., Сідоров В. І. Енергетичні ресурси як домінанта формування національної безпеки України // Науковий вісник Харківського державного університету. Серія «Економічні науки». Випуск 15. 2015. Частина 4. С. 25–28.
227. Чубик А. Зовнішня енергетична політика України – ретроспективи та перспективи [Електронний ресурс]. URL : <http://prismua.org/external-energy-policy-of-ukraine-retrospective-and-perspectives/> (дата звернення : 28.09.2018).
228. Шадрин А. Е. Сетевая модель организации [Електронний ресурс] // Информационное общество. 2000. № 2. URL : <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/d0b0d7d739149c71c32569e500517ce0> (дата звернення : 09.07.2018).
229. Шевцов А.І., Земляний М.Г., Бараннік В.О. та ін. Енергетична безпека України: стратегія та механізми забезпечення. Дніпропетровськ: Пороги, 2002. 264 с.
230. Шевцов А. І., Земляний М. Г. Енергетична незалежність. Шляхи та ціна забезпечення [Електронний ресурс]. URL : <http://www.db.niss.gov.ua/docs/energy/54.htm> (дата звернення : 28.09.2018).
231. Шлемко В.Т., Бінько І.Ф. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення: монографія. К.: НІСД, 1997. 144 с.
232. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. М. : Аспект Пресс, 1999. 416 с.
233. Энергосбережение может принести Украине более \$10 млрд – исследование [Електронний ресурс]. URL :

<http://korrespondent.net/business/3706726-enerhosberezhnye-mozhet-prynesty-ukrayne-bolee-10-mlrd-yssledovanye> (дата звернення : 01.07.2016).

234. Axelrod R., Keohane R. Achieving cooperation under anarchy: Strategies and institutions // *World Politics*. 1985. Vol. 38. P. 226–254.

235. Betsill M., Bulkeley H. Looking back and thinking ahead: A decade of cities and climate change research // *Local Environment*. 2007. Vol. 12. № 5. P. 447–456.

236. Bosse G. The EU's geopolitical vision of a European Energy Space: When “Gulliver” meets “White Elephants” and Verdi's Babylonian king // *Geopolitics*. 2011. Vol. 16. №3. P. 512–535.

237. Bouckaert G. Modernizing the Rechtsstaat: Paradoxes of the Management Agenda. Berlin : Duncker&Humblot, 2002. 395 p.

238. Bourdieu P. Sur le pouvoir symbolique // *Annales. Economic. Societe. Civilisations*. 1977. № 3. P. 405-412.

239. Bouzarovski S. East-Central Europe's changing energy landscapes: A place for geography // *Area*. 2009. Vol. 41. №4. P. 452–463.

240. Bridge G., Bouzarovski S., Bradshaw M., Eyre N. Geographies of energy transition: Space, place and the low-carbon economy // *Energy Policy*. 2013. Vol. 53. P. 331–340.

241. Bulkeley H., Castán Broto V., Edwards G.A. An urban politics of climate change. Experimentation and the governing of socio-technical transitions. Abingdon, New York: Routledge, 2014. 270 p.

242. Buzar S. Energy poverty in Eastern Europe. Hidden geographies of deprivation. Aldershot: Ashgate, 2007. 190 p.

243. Carrubba C. J. A model of the endogenous development of judicial institutions in federal and international systems // *Journal of Politics*. 2009. Vol. 71. №1. P. 55–69.

244. Case studies and guidelines for energy efficient communities – A guidebook on successful urban energy planning. Fraunhofer: IRB Verlag, 2013. 302 p.

245. Collier S.J., Ong A. Global assemblages. Technology, politics, and ethics as anthropological problems. Malden: Blackwell, 2005. 494 p.

246. Denzau A. T., North D. C. Shared mental models: Ideologues and institutions // *Kyklos*. 1994. Vol. 47. № 1. P. 3–31.

247. Directive (EU) 2018/844 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2018 amending Directive 2010/31/EU on the energy performance of buildings and Directive 2012/27/EU on energy efficiency. URL : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?toc=OJ%3AL%3A2018%3A156%3ATOC&uri=uriserv%3AOJ.L_.2018.156.01.0075.01.ENG (дата звернення : 20.06.2018).

248. Eisenstadt S. N. Modernization: Protest and Change. Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, 1966. 166 p.

249. Emelianoff C. Local energy transition and multilevel climate governance: The contrasted experiences of two pioneer cities (Hanover, Germany, and Vaxjo, Sweden) // *Urban Studies*. 2014. Vol. 51. № 7. P. 1378–1393.

250. Energie konzept für eine umweltschonende, zuverlässige und bezahlbare Energieversorgung. 28 September 2010. BMWi, Berlin, 2010. 32 s. URL: https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Downloads/E/energiekonzept-2010.pdf?__blob=publicationFile&v=3 (дата звернення: 02.10.2018).

251. Energy efficiency communities – establishing pilot communities for the building sector (EFFCOBUILD). URL: <https://ec.europa.eu/energy/intelligent/projects/en/projects/effcobuild> (дата звернення : 20.06.2018).

252. Existing framework and instruments. Country report – Jesenice, Slovenia. Ljubljana: Building and Civil Engineering Institute ZRMK, 2006. URL : https://ec.europa.eu/energy/intelligent/projects/sites/iee-projects/files/projects/documents/effcobuild_conclusions_report_interview_slovenia_en.pdf (дата звернення : 20.06.2018).

253. Fearon J. Bargaining, enforcement, and international cooperation // *International Organization*. 1998. Vol. 52. № 2. P. 269–305.

254. Haber S., Menaldo V. Do natural resources fuel authoritarianism: A reappraisal of the resource curse // *American Political Science Review*. 2011. Vol. 105. № 1. P. 1–26.

255. Hacker J. Policy drift: The hidden politics of US welfare state retrenchment // Streeck W., Thelen K. *Beyond continuity: Institutional change in advanced political economies*. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 40–82.

256. Hoffman S. M., High-Pippert A. From private lives to collective action: Recruitment and participation. Incentives for a community energy program // *Energy Policy*. 2010. No 38. Pp. 7567–7574.

257. Horst van der D. Social enterprise and renewable energy: emerging initiatives and communities of practice // *Social Enterprise Journal*. 2008. No 8. Pp. 171–185.

258. Huber M.T. Enforcing scarcity: Oil, violence, and the making of the market // *Annals of the Association of American Geographers*. 2011. Vol. 101. №4. P. 816–826.

259. Hughes T.P. *Networks of Power. Electrification in Western Society, 1880–1930*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1983. 474 p.

260. Huybrechts B., Mertens S. The relevance of the cooperative model in the field of renewable energy in Europe // *Annals of Public and Cooperative Economics*. 2014. No 85(2). Pp. 193–212.

261. Inglehart R. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. 1997. New York : Princeton University Press. 453 p.

262. Jiusto S. Energy transformations and geographic research // Castree N., Demeritt D.A. *Companion to environmental geography*. Malden: Wiley-Blackwell, 2009. P. 533–551.

263. Kern K., Bulkeley H. Cities, europeanization and multi-level governance: Governing climate change through transnational municipal networks // *Journal of Common Market Studies*. 2009. Vol. 47. № 2. P. 309–332.
264. Knight J. *Institutions and social conflict*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 252 p.
265. Lee T., van de Meene S. Who teaches and who learns? Policy learning through the C40 cities climate network // *Policy Sciences*. 2012. Vol. 45. No 3. P. 199–220.
266. McFarlane C., Rutherford J. Political infrastructures: Governing and experiencing the fabric of the city // *International Journal of Urban and Regional Research*. 2008. Vol. 32. №2. P. 363–374.
267. Melosi M.V. *The sanitary city. Urban infrastructure in America from colonial times to the present*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000. 354 p.
268. Mesquita de B., Smith A., Siverson R., Morrow J. D. *The logic of political survival*. Cambridge, MA: MIT Press, 2003. 536 p.
269. Mumford L. *The myth of the machine. Technics and human development*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1967. 352 p.
270. North D. Institutions. *The Journal of Economic Perspectives*. 1991. Vol. 5 (1). Pp. 97-112.
271. Pierson P. The limits of design: Explaining institutional origins and change // *Governance*. 2000. Vol. 13. № 4. P. 477–486.
272. Rogers J. C., Simmons E. A., Convery I., Weatherall A. Social impacts of community renewable energy projects: findings from a woodfuel case study // *Energy Policy*. 2012. No 42. Pp. 239–247.
273. Rose M.H., Tarr J.A. The city and technology. Introduction // *Journal of Urban History*. 1987. Vol. 14. №1. P. 3–6.
274. Ruggiero S., Onkila T., Kuittinen V. Realizing the social acceptance of community renewable energy: a process-outcome analysis of stakeholder influence // *Energy Research & Social Science*. 2014. No 4. Pp. 53–63.
275. Rustow D. Transitions to Democracy: Toward a Dynamics Model // *Comparative Politics*. 1970. Vol. 2(3). Pp. 337–363.
276. Rutland T., Aylett A. The work of policy: Actor networks, governmentality, and local action on climate change in Portland, Oregon // *Environment and Planning D: Society and Space*. 2008. Vol. 26. № 4. P. 627–646.
277. Sagebiel J., Muller J. R., Rommel J. Are consumers willing to pay more for electricity from cooperatives? Results from an online choice experiment in Germany // *Energy Research & Social Science*. 2014. No 2. Pp. 90–101.
278. Schickler E. *Disjointed pluralism: Institutional innovation and the development of the U.S. Congress*. Princeton: Princeton University Press, 2001. 376 p.
279. Schreuer A., Rohracher H., Spaath P. Transforming the energy system: the role of institutions, interests and ideas // *Technology Analysis & Strategic Management*. 2010. Vol. 22. № 6. P. 649–652.

280. Schreuer A., Weismeier-Sammer D. Energy cooperatives and local ownership in the field of renewable energy technologies: a literature review. Research Reports. Vienna: University of Economics and Business, 2010. URL : [http://epub.wu.ac.at/2897/1/Literature_Overview_energy_cooperatives_final_\(2\).pdf](http://epub.wu.ac.at/2897/1/Literature_Overview_energy_cooperatives_final_(2).pdf) (дата звернення : 20.10.2018).
281. Seyfang G., Smith A. Grassroots innovations for sustainable development: Towards a new research and policy agenda // *Environmental Politics*. 2007. Vol. 16 (4). Pp. 584–603.
282. Shepsle K. A. Studying institutions: Some lessons from a rational choice approach // *Journal of Theoretical Politics*. 1989. Vol. 1. P. 131–147.
283. Smith A. Civil society in sustainable energy transitions // Verbong G., Loorbach D. *Governing the energy transition: Reality, illusion, or necessity*. New York : Routledge, 2012. Pp. 180–202.
284. Streeck W., Thelen K. *Beyond continuity: Institutional change in advanced political economies*. Oxford: Oxford University Press. 2005. 308 p.
285. Tang S. *A general theory of institutional change*. London: Routledge, 2011. 144 p.
286. Tarr J.A. The separate vs. combined sewer problem: A case study in urban technology design choice // *Journal of Urban History*. 1979. Vol. 5. №3. P. 308–339.
287. Tarr J.A., Dupuy G. *Technology and the rise of the networked city in Europe and America*. Philadelphia: Temple University Press, 1988. 339 p.
288. Thelen K. How institutions evolve: Insights from comparative historical analysis // Mahoney J., Rueschemeyer D. *Comparative historical analysis in the social science*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2003. P. 208–346.
289. The potential of energy citizens in the European Union. URL: <https://www.cedelft.eu/en/publications/download/2167> (дата звернення : 20.06.2018).
290. Toke D. *Ecological modernisation and renewable energy*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 2011. 202 p.
291. Touraine A. *Modernity and Cultural Specificities* // *International Social Science Journal*. 1988. No 18. P. 443–457.
292. Walker G., Devine-Wright P., Hunter S., High H., Evans B. Trust and community: exploring the meanings, contexts and dynamics of community renewable energy // *Energy Policy*. 2010. No 38. Pp. 2655–2663.
293. Walker G., Hunter S., Devine-Wright P., Evans B. Harnessing community energies: explaining and evaluating community-based localism in renewable energy policy in the UK // *Global Environmental Politics*. 2007. No 7(2). Pp. 64–82.
294. Wolsink M. Planning of renewables schemes: deliberative and fair decision-making on landscape issues instead of reproachful accusations of non-cooperation // *Energy Policy*. 2007. No 35(5). Pp. 2692–2704.
295. Wulffgibit Kernkraftseinen Segn // *Financial Times Deutschland*. 2010. 9 Dezember.

296. Wüstenhagen R., Wolsink M., Bürer M. J. Social acceptance of renewable energy innovation: an introduction to the concept // *Energy Policy*. 2007. No 35(5), pp. 2683–2691.

297. Yildiz O., Rommel J., Debor S., Holstenkamp L., Meye F., Müllerf J. R., Radtkeg J., Rognli J. Renewable energy cooperatives as gatekeepers or facilitators? Recent developments in Germany and a multidisciplinary research agenda // *Energy Research & Social Science*. 2015. No 6. Pp. 59–73.

298. Young O. Political leadership and regime formation: On the development of institutions in international society // *International Organization*. 1991. Vol. 45. №3. P. 281–308.

Наукове видання

ПЕРЕГУДА Є.В., СТОЙКО О.М.,
ДЕРЕВІНСЬКИЙ В.Ф., СЕМКО В.Л.,
МАМОНТОВ І.О., МІСЕРЖИ С.Д.

**ПОЛІТИКА ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ
ТА ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ ЯК ЧИННИК
НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ:
ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ**

Монографія

Підписано до друку 21.12.2018 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Зам. № 18-123
Умов.-друк. арк. 11,9. Обл.-вид. арк. 12,1.
Тираж 100 прим.

Віддруковано ФО-П Шпак В. Б.
Свідоцтво про державну реєстрацію В02 № 924434 від 11.12.2006 р.
м. Тернопіль, бульвар Просвіти, 6/4. тел. 8 097 299 38 99.
E-mail: tooums@ukr.net